

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

37. AASTAKÄIK 2025 NUMBER 9 (438)

Kirjandussündmus: Novellett

Toomas Haug 1539

Kreeklased, sküüdid, partialased ja kušaanid Kesk-Aasias
ja Indias

Osmund Bopearachchi 1544

Tõlkinud Jaan Lahe

Luulet

Peeter Ilus 1583

Rahvuse määramisest Eesti Vabariigis: 1928. aasta rah-
vuse muutmise seaduse eelnõu

Triin Tark 1588

Vähemusrahvused ja kultuuririkkus rahvusriigis. II

Ene-Margit Tiit 1624

Väitlus: Teerajaja ja innustaja. Taivo Liiva. “Mälestuskilde Ni-
kolai Alumäest ja tema kaasvõitlejaist ehk kui mu ees
paotus üks teadusmaailma.” — *Akadeemia*, 2025, nr 4,
lk 641–659; nr 5, lk 855–903.

Jüri Engelbrecht 1697

<i>Arvustus: Raamat ajatust ja ajalikust aka surmast ja seksist.</i> Margus Laidre. <i>Ars moriendi — ars amatoria: Kunst sur- ra ja kunst armastada kesk- ja varauusaegses Euroopas.</i> Tallinn: Argo, 2024. 894 lk.	
	<i>Marju Kõivupuu</i> 1706
Raimo Pullati monograafia oma elutööst. Raimo Pullat. <i>Mis mul meeles.</i> Koostaja ja toimetaja Tõnis Liibek. Tal- linn: Estopol, 2025. 335 lk.	
	<i>Jaak Urmet</i> 1715
Ajatud vestlused. Irina Belobrovtseva. <i>20 intervjuud</i> <i>20 aastat hiljem.</i> Toimetaja Aare Pilv, tõlge Toomas Kall. Tallinn: Tuum, 2024. 241 lk.	
	<i>Ekaterina Velmezova</i> 1720
Abstracts	
	 1725

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Skulptuurid autori graafilises töötluses

lk 1543, 1587, 1623, 1696, 1705:

OLIVER SOOMETS (1980) on õppinud Eesti Kunstiakadeemias arhitektuuri ja linnaplaneerimise eriala 1998–2005. Ta on töötanud arhitektina Arhitektuuriagentuuris ja Allianss Arhitektides, 2015. aastast vabakutseline, tegeldes põhiliselt avaliku ruumi kunstiga, võites ühtlasi kümnekond avaliku protsendikunsti konkurssi. Eesti Betooniühing kuulutas ta 2024. aasta betooni-sõbraks. Vt www.oliversoomets.ee.

KIRJANDUSSÜNDMUS

Novellett

Toomas Haug

Meeliste ei saanud rahu. Jälle helises telefon. Ta kuulas kannatlikult. Harald Imeline on linnas ja läheb kirjandussünnimusele. Lilled on ostetud. Ta ei tea veel, kes auhinna saab, aga lilled kuluvad igal juhul ära. Ta on elevil, vaimu täis ja kutsub kaasa. Mulle meeldib olla sündmuste epitsentris, teatab ta Meelistele, ja ma ei saa aru, millega sina tegeled. Kus kohas sa oled?

Meeliste oli surnuaial. Oli jäänud mõtisklema Underi ja Adsoni hauakivide kõrval. Ta enda suguvõsa plats oli seal lähedal, nii et surnuaial käies pidi ta alati Underist ja Adsonist mööda kõndima. Ja siis oli tal ikka tunne, et siin, selles paigas, valitseb veel sügavam rahu kui tema sugulaste juures neli-viis hauaplatsi edasi. Veel põhjalikum ja pöördumatum vaikus. Võib-olla sellepärast, et kontrast nende elatud rahutu eluga oli palju suurem. Meeliste sugulased olid lihtsad inimesed, kes moodustasid oma ajastu nimetu koori, Under ja Adson olid aga protagonistid, eeslauljad ja -kõnelejad, need, kellel püsib prožektori ainitine valgusvihk, mis määrab sündmuste epitsentri, kui Harald Imelise sõnu kasutada, ja nüüd ometi — ülivõimas vaikus, igaviku absoluutne võit. Just siin, Underi ja Adsoni hauaplaatide juures tunnetas Meeliste kõige selgemalt seda ülimat reaalsust, mis võidab kõik ja mille ees on inimene naeruväärselt jõuetu. Selle tunnetamine oli Meelistele nagu tasuta teraapiaseanss, omamoodi sõltuvus, mis tekitas temas kummalisel viisil seesmist kindlustunnet ja ühtlasi süvendas tõrget avalikkuses ringi liikuda ja kõikvõimalikele päevasündmustele kaasa elada.

Kus kohas sa oled? hüüdis Harald Imeline telefoni. Ma kahtlustan, et sa istud jälle kuskil surnuaias. Tule ometi inimeste sekka. Mul on lilled kaasas, lähme vaatame, kes saab!

Mul ei tule enam õiget bussi, ütles Meeliste. Isegi kui ta oleks hakanud Harald Imelise kutse peale kuhugi kesklinna seiklema, ei oleks ta palju enne sündmuse lõppu kohale jõudnud.

Ma helistan, kui läbi on, teatas hääl telefonis hoiatavalt, nii et enne taskusse libistamist kontrollis Meeliste üle, kas telefonil on ikka helin peal. Nad olid Harald Imelisega ju tegelikult vanad kaaslased ja isegi sõbrad, pärinesid ühest ajast ja jagasid ühesuguseid elukogemusi. Ainult et Harald oli jäänud kuidagi endiseks, hoidis kõvasti kinni oma viimase eurooplase identiteedist, tema, Meeliste, oli aga läbi elanud iseäraliku uuestisünni, kui nii võiks iseloomustada neid elamusi ja mõtteid, mis sugenevad surnuaial jalutamisest, nekropoli varjulistel tänavatel kulgemisest ning igavesse rahu ja ükskõiksuse tajumisest.

Meeliste oli leidnud Underi ja Adsoni hauaplatsi lähedusest väikese pingi ja sinna istuma jäänud. Ükskõiksus ei ole päris õige sõna, mõtles ta, seda on ka selles sagivas sündmuste maailmas palju, kirgastunud ükskõiksus, ehk tuleks asja nii nimetada. Kirgastumine isetu leppimise ja allaandmise kaudu. See, mis seob inimese kõiksusega, kosmosega, tõelusega igavesest ajast igaveseti, see on suur alistumine igaviku seadustele ja õnne- ning rõõmutunne, mis täidab alistunut, kes on tardunud. . . kes on vaibunud. . . kes on. . . Meeliste tundis, et ta mõte on läinud omapead uitama ja käest ära, vist sellepärast, et ta oli viibinud poolunes, suigatanud, ei tea kui kaua, külmavärin äratas üles, oli siiski üsna varakevadine aeg. Ta kompas pingilt tõustes taskud läbi, telefon oli igatahes alles, ega ta ei kahtlustanudki midagi muud, aga sellist žesti sooritades tundis ta enesekriitiliselt, et erinevalt maa all lamajatest ei olnud tema veel päris kirgastunud ükskõiksuseni jõudnud. Under ja Adson ja Meeliste enda sugulased olid maetud all-surnuaias, nüüd liikus ta mööda kallakut ülemise surnuaia peateeni, oma-moodi uhke alleeni, mille lõpus ilutses kahe kõrge betoonposti vahel kuldne suure tilaga kell. Selle juures lõpetas Meeliste tavaliselt oma teraapilised jalutuskäigud. Siin, selles paigas kõrgus kõigi meeltega kogetud rahu ja alistumise kirgas sümbol. Mee-

liste teades ei löödud seda kella kunagi ja ega seda olnudki vaja teha, piisas tema suursugusest olemasolust, aga täna hakkas ometi midagi helisema, muidugi, taskus tegi häält Harald Imeline, ja just siin, selle kella juures, tundus see helin Meelistele eriti vastumeelne ning profaneeriv. Ta pistis käe taskusse, kompas ja mudis telefoni, kuni ärritav helin katkes, heitis kellatornile aupakliku lahkumispilgu ja asus mööda alleed rahulikult tagasiteele. Kuigi enam-vähem kohe käis taskus mingi plõnks ja Meeliste sai aru, et nüüd on Imeline sõnumi saatnud. Küll ma õhtul vaatan, mõtles ta, aga tundis siis, et teine on juba niikuinii seekordse seansi ära rikkunud, tõmbas telefoni taskust välja ja luges, mida Imeline suurte tähtedega oli sõnumisse toksinud: SA EI KUJUTA ETTE, KES SAI!

Meeliste pistis telefoni taskusse tagasi ja kiirendas sammu. Ta ei lubanud Imelisel oma uudishimuga mängida. Edaspidi lülitan selle seadme jalutuskäigu ajaks üldse välja, mõtles ta pahuralt. Lastagu inimesel olla. Ja punkt. Tema järgmine mõte ehmatas teda ennastki: ega ma hulluks ei hakka minema? Talle oli kusagilt populaarteaduslikust raamatust meelde jäänud veider lause: maapind hakkab järsku lainetama ja hüplema, kostab tugev mürin. See ei saa ometi tõsi olla, mõtles ta, kui tundis, et kindel pind on jalge alt kadunud, et seesama tee, mida mööda ta praegu, nii nagu alati rahumeeli kodu poole sammus, on järsku täiesti võõras, lainetab ja hüpleb nagu elusolend, nii et ta proovis instinktiivselt selle eest põgeneda, sammu kiirendada, kõrvale söösta, kukkus ja lõi kukla ära, maapind ta all lainetas üha edasi ja viimane mõte, mis Meeliste peast selgesti läbi käis, enne kui hämarus võimust võttis, oli: Eesti asub platoo keskel, meil ei saa olla maavärinaid!

... Keegi vist toibutas Meeliste lõpuks üles. Paistis, et ta oli tükk aega allée ääres elupuuheki varjus lamanud. Ümberringi liikus inimesi, päästeameti vormis mehi ja naisi, telefonid helisid, suur punane auto seisis kellatorni kõrval ja kõrgemal taevas oli näha helikopterit, mingit kaablit veeti, kaugemalt kostis saagimist, torn oli püsti, kuigi veidi viltu vajunud, aga peamine, mida Meeliste kohe tundis, oli kindel maapind. Ei mingit lainetust enam. Kõik oli nii nagu enne. Nagu alati. Nagu peab. Ühesõnaga — möödas. Oi jumal, mõtles Meeliste, siin, rahupaigas. Mee-

liste tõusis jalule, luud-kondid tundusid terved, ta hindas ümbrust ja astus meeste salga juurde, kes mingit kaarti vaadates omavahel närviliselt repliike ja pilke vahetasid. Ta püüdis olla asjatundlik.

Kuulge, mehed, hüüdis Meeliste, mitu rihterit oli?

Kõnetatavad jäid teda arusaamatult vahtima.

Mis kuradi rihterit? küsis üks.

No mitu magnituudi, täpsustas Meeliste.

Mis kuradi magnituudi, ütles teine.

Ja kolmas küsis: Sina siis veel ei teagi?

Mi-mida ei tea? kogeles Meeliste.

Ja nemad pahvatasid nagu ühest suust: Jaan Kross pööras ennast hauas ringi!

TOOMAS HAUG (1956) on kirjandusloolane ja toimetaja. *Akadeemias* on ta avaldanud lood “Mustjala: Tõestisündinud lugu” (2021, nr 11, lk 2002–2007) ja “Kus Ülo on?: Okultne seanss” (2023, nr 10, lk 1852–1858).

OLIVER SOOMETS. Eluring (2023; fiiberbetoon, kõrgus
40 cm, läbimõõt 1,8 m)

KREEKLASED, SKÜÜDID, PARTIALASED JA KUŠAANID KESK-AASIAS JA INDIAS

Osmund Bopearachchi

Tõlkinud Jaan Lahe

SISSEJUHATAVAD MÄRKUSED

Selles peatükis vaadatakse taas üle sküütide,¹ partialaste² ja kušaanide³ ajalugu, Sise-Aasiasse sissetungijate ajalugu, kes valit-

Greeks, Scythians, Parthians and Kushans in Central Asia and India. — *Eurasian Empires in Antiquity and the Early Middle Ages: Contact and Exchange between the Graeco-Roman World, Inner Asia and China*. Ed. by Hyun Jin Kim, Frederik Juliaan Vervaeke, Selim Ferruh Adalı. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, pp. 251–274.

© Cambridge University Press 2017

Avaldame autori loal.

¹Ida-iraani keelte hulka kuuluvat sküüdi keelt kõnelevad nomaadihõimud, kes asusid 9. ja 8. sajandil eKr Kesk-Aasiast Musta mere äärde ning praeguse Ukraina ja Lõuna-Venemaa stepialadele ning tegid sealt sõjaretki Aasia eri piirkondadesse. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole märgitud teisiti. Autori märkused on enamasti toodud joone alt teksti sisse sulgudesse.*

²Ida-iraani keelte hulka kuuluvat keelt rääkivad hõimud, kes elasid Kaspia merest lõunas ning rajasid 3. sajandi keskel eKr suurt osa Iraani alast hõlmava Partia impeeriumi, mis püsis kuni 3. sajandini pKr, mil see langes pärsia päritolu Sassaniidide dünastia võimu alla. Vt nende kohta Lahe 2021b; Ellerbrock 2019.

³Ida-iraani keelte hulka kuuluvat tohhaari keelt kõnelenud hõimud, kes saabusid Loode-Hiina aladelt ning rajasid 2. sajandil eKr Kesk-

sesid Kesk-Aasiat ja Indiat (pärast Aleksander Suure⁴ järglasriikide Indo-Kreeka ja Kreeka-Baktria⁵ vallutamist) 2. sajandist eKr kuni Kušaani impeeriumi languseni umbes 4. sajandil pKr. Ühtlasi eritletakse uuesti nende Sise-Aasia uustulnukate ja varasemate indokreeklaste/kreekabaktrialaste vahelist vastasmõju olemasolevat arheoloogilist tõendusmaterjali ümber hinnates ning tuues sisse uuemat tõendusmaterjali, mis heidab sellele põnevale vastasmõjule uut valgust. Peale selle tõstetakse esile hellenismi mõju Kesk-Aasias ja Indias ning seda, kuidas see mõjutas järgnevaid Sise-Aasia võime, kes kukutasid kreeklaste hegemoonia.

Baktria⁶ ja India kreeklaste ning nende nomaadlike järeltulijate (sküütide, partialaste ja kušaanide) ajaloo rekonstrueerimine sõltub eeskätt müntidest ja raidkirjadest. Muistsed tekstid, mis te-

Aasias oma riigi, millest 2. sajandil pKr kujunes suurt osa Kesk-Aasiat hõlmav ja kuni Indiani ulatuv Kušaani impeerium. Vt selle kohta Lahe 2019; Sagar 2016; Harmatta jt 2017.

⁴Aleksander Suure sõjakäigu kohta Indiasse vt Lahe 2021a; Daniélou 2011: 84–90.

⁵Indo-Kreeka ja Kreeka-Baktria olid kreeklaste riigid praeguse Afganistani, Pakistani ja India territooriumil. Kreeka-Baktria kuningriik oli hellenistlik riik, mis eraldus u 250 eKr Seleukiidide riigist. Hõlmas lisaks Baktrialale ka alasid praeguse Pakistani territooriumil, ulatuses kuni Induse jõeni. Kreeklaste valitsetud Kreeka-Baktria riik langes aastatel 140–130 eKr *yuezhi* hõimude valitsuse alla ning sellest sai Kušaani riigi tuumikala. Kreeka-India ehk Indo-Kreeka kuningriik oli Kreeka-Baktria riigi järeltulijaks. Selle tuumikala asus Gandhāras, mis on ajalooline piirkond praeguse Afganistani ja Pakistani territooriumil. Kreeka-India riik tekkis 2. sajandi algul eKr, kui Baktria kuningas Demetrios I (u 200–182 eKr) laiendas oma võimupiire Hindukuši mäestikust lõunasse ning hõivas Gandhāra ja sellega piirnevad alad. Kuningas Menandros (elu- ja valitsusaastad teadmata), kes tuli ilmselt võimule usurpaatorina, üritas kahe India valitseja toel laiendada oma võimupiire Gangese piirkonnani. Kuigi tal õnnestus vallutada Maurjate pealinn Pāṭaliputra, pidi ta India valitsejate nõudel siiski Gangese orust taanduma ja Gandhāra piiridesse jääma. Kui Kreeka-Baktria riik langes nomaadihõimude valitsuse alla, kestis Gandhāras edasi kreeklaste võim ning Kreeka-India riik jätkas Kreeka-Baktria riigi traditsiooni. Vt nende riikide kohta lähemalt Lahe 2021a; Daniélou 2011: 90–93.

⁶Muistne piirkond Kesk-Aasias, Oxose (nüüd Amudarja) jõe tasan-dikul, peamiselt praeguse Põhja-Afganistani territooriumil, mida asus-

gelevad nende kuningriikide varase ajalooga, on haruldased: on vaid lühikesed lõigud vähestelt kreeka- ja ladinakeelsetelt autoritelt ning mõned India ja Hiina tekstid.⁷ Kreeka- ja ladinakeelsed ajaloolased polnud huvitatud kreeklaste saatusest Baktrias ja Indias ning kohalike valitsejate nimesid on mainitud üksnes siis, kui nad olid otseselt või kaudselt seotud Seleukiidide⁸ või partialastega (ülevaadet neist kättesaadavatest andmetest vt Bopearachchi 1991: 41–141; Bopearachchi, Pieper 1998: 177–223; kataloog — *De l'Indus...* 2003: 81–98, 129–132). Teiselt poolt annavad Hiina allikad olulist informatsiooni kušaanide kohta.

tasid ida-iraani keelte hulka kuulunud baktria keelt kõnelenud baktrialased.

⁷Hiina tekstidest Baktria ajaloo allikatena vt Sagar 2016: 1646 jj.

⁸Hellenistlik kuningadünastia, mis valitses Seleukiidide riiki. Seleukiidide riigile pani aluse Aleksander Suure väepealik Seleukos (u 358–281 eKr). Ta oli osalenud Aleksandri Pärsia sõjakäigul ning abiellunud pärast tagasipöördumist Indiast Susas toimunud massipulmas (324 eKr) Sogdi üliku tütrega. Kui Aleksander suri, nimetati ta Perdikkase poolt kiliarhiks. Pärast tolle surma (321/320 eKr) nimetas uus riigiregent Antipatros Seleukose Babüloni satraabiks. Võitluses võimu pärast konkureerivate väepealikega õnnestus Seleukosel allutada oma võimule kogu Mesopotaamia ning 305. a eKr kuulutas ta ennast iseseisvaks kuningaks Seleukos I nime all. Pärast iseseisvaks valitsejaks saamist liitis ta ka Iraani ja Kesk-Aasia oma riigiga, mille tuumikala moodustasid Põhja-Süüria, Mesopotaamia ning mitu piirkonda Väike-Aasias. Tema valitsusajal sai Seleukiidide riigist hellenistliku maailma suurim riik — see ulatus Vahemere rannikust Himaalaja mäestikuni. Seleukose järeltulijate ajal hakkas riigi territoorium kahanema, kuni piiridus vaid Põhja-Süüriaga, mis läks 1. sajandil eKr roomlaste valdusesse. Vt Seleukiidide kohta lähemalt Lahe 2025.

Sküütide ja *yuezhi*'de⁹ laienemise kohta Sogdianas¹⁰ tugineme põhiliselt nende materiaalsele kultuurile, kuna sküüdid ei alustanud müntide veremimisega enne asumist [Hiina] loodepiirile. Nende kurgaanid (hauakunkad) märgistavad pikka teekonda India suunas. Nende artefaktide avastamisel Pasirikis (Altai), Orlatis¹¹ ja Khalchayanis¹² Sogdianas, Tiliya Tepes¹³ Baktrias ja hiljuti Jalālābādis¹⁴ Afganistanis on suur tähtsus sküütide ja *yuezhi*'de kommete ning sõjapidamise mõistmiseks (mõningaid tähelepanekuid nende avastuste kohta seoses sküütidega vt Bopearachchi 2003b; suurepäraat artiklit uusimate avastuste kohta vt Francfort 2013).

⁹Hiina allikates on *yuezhi* nime all tuntud hõimud, kes lahkusid 174. a eKr oma kodumaalt Loode-Hiinast, kuna sinna olid tunginud hunnid. Nii sküüdid kui *yuezhi* hõimud kuulusid iraani hõimude hulka. *Yuezhi* hõimud panid aluse Kušaani riigile, mis tekkis Baktria territooriumil ning hõlmas alasid ka praeguse Usbekistani, Tadžikistani, Pakistani ja Põhja-India territooriumil.

¹⁰Ajalooline piirkond Kesk-Aasias, paiknes Oxose (nüüd Amudarja) ja Iaxartese (nüüd Sõrdarja) jõe vahel, peamiselt praeguse Usbekistani territooriumil. Piirkonda asustas Iraani päritolu rahvas sogdid.

¹¹Arheoloogiline paik tänapäeva Usbekistanis, Saganaki jõe (Zevashani lisajõgi) kaldal, Samarkandist põhjas. Koht on tuntud seetõttu, et sealt avastati 1980. aastate keskel rikkalikke leide sisaldav kalmistu, mis oli kasutusel 1.–4. saj. pKr.

¹²Arheoloogiline paik tänapäeva Usbekistani lõunaosas, Surhandarja jõe (Amudarja jõe lisajõgi) orus praeguse Denovi linna territooriumil. Ajavahemikus 1959–1963 avastati sealt jäänused ehitistest, mis olid kaunistatud maalingute ja saviskulptuuridega, mis dateeriti 1. sajandisse eKr. Tõenäoliselt olid need ehitised kušaanide rajatud.

¹³Arheoloogiline paik tänapäeva Põhja-Afganistanis Shebergani lähedal, kust avastati 1970. aastate lõpus kalmistu, mis sisaldas ülikkalliku kuldehetest ja müntidest aaret, mis dateeriti 1. sajandisse eKr – 1. sajandisse pKr. Kalmistu kuulus tõenäoliselt kušaanidele.

¹⁴Linn Ida-Afganistanis, Afganistani suuruselt viies linn, mida ei tohi segi ajada samanimeliste linnadega Indias Pandžabi ja Uttar Pradeshi osariigis.

Enneolematu hulga kreeka-, baktria¹⁵ ja gandharikeelsete¹⁶ raidkirjade avastamine võimaldab meil tegelda fundamentaalseste küsimustega kušaanide ajaloo ning Gandhārat ja selle naaberpiirkondi valitsenud kreeklaste, sküütide, partialaste ja kušaanide suhtelise kronoloogia kohta.

Richard Salomon publitseeris raidkirja, mis kannab kolmekordset daatumit, viidates Śravana¹⁷ kaheksandale päevale Vijayamitra¹⁸ 27. valitsemisaastal, Azese¹⁹ 73. valitsusaastale ning kreeklaste (*yonana*²⁰) 201. aastale (Salomon 2005). Kuna Salomoni järgi on Azese ajastu nähtavasti sama mis tänapäevane Vikrama ajastu,²¹ võiks raidkirja daatum vastata ligikaudu aastale 15 pKr ja “kreeklaste aastale” 186/5. Harry Falk ja Chris Bennett vaatasid uuesti läbi niinimetatud Trasaka relikviaaril²² leiduva raidkirja, mille oli publitseerinud juba Gérard Fussman, ja vaidlustasid hüpoteesi, mille järgi Vikrama ajastu on samaväärne Azese ajastuga (Falk, Bennett 2009). Falk loeb aastaarvu 172 seal, kus varem nähti vaid kuud, mida kutsuti “lisakuu gor-

¹⁵Baktria keel kuulus idairaani keelte hulka ning seda kasutati ametliku keelena Kušaani riigis ja Heftaliidide riigis. Erinevalt teistest idairaani keeltest kasutas baktria keel kreeka tähestikku.

¹⁶Gāndhārī keel on praakriti keel, mida kasutati 3. saj. eKr – 4. saj. pKr Gandhāra piirkonnas, mis asub tänapäeva Pakistani Potohari piirkonnas.

¹⁷Śravana on hindude kalendri viies kuu. India riiklikus tsiviilkalendris on Śravana kuu, mis algab 23. juulil ja lõpeb 22. augustil. Tamili kalendris tuntakse seda Āvani nime all ja see on päikeseaasta viies kuu.

¹⁸Indo-Sküüdi kuningas, kes valitses 12 eKr – 20 pKr Loode-Indias, praeguse Pakistani alal.

¹⁹Azes I, Indo-Sküüdi kuningas, valitses 48/47–25 eKr Pandžabis ja Induse jõe orus.

²⁰Tuletatud sanskritikeelsest sõnast *yavana*, mida India allikad kasutasid alates 4. sajandist eKr kreeklaste kohta; tähendab joonlast (kreeka hõim, kelle järgi sai nime Joonia maakond Väike-Aasias).

²¹Legendaarse India kuninga Vikramaditya järgi nime saanud ajastu, mis algas 57 eKr.

²²Kellegi Trasaka-nimelise isiku poolt valmistada lastud budistlik relikviaalaeas, mis on valmistatud ajavahemikus 23 eKr – 2 pKr. Sisaldab daatumeid, mis on olulised indosküütide kronoloogia rekonstrueerimiseks.

piaios”.²³ Võrreldes kõiki Lähis-Ida lisakuud sisaldavaid süsteeme sai selgeks, et daatum peab viitama Aršakiidide²⁴ lisakuude lisamise süsteemile. Mitte üheski süsteemis, kaasa arvatud Aršakiidide omas, ei tekitaks aasta 172, mis põhineb 185 eKr algaval *yavana*’l, lisakuud *gorpiaios*’t. Nihkudes aastale 47 eKr, oleks see sünkroonsus võimalik. Juhul kui Azese ajastu tuleks dateerida aastasse 48/7, peaks kreeklaste (*yonana*) 201. aasta, mida on mainitud Salomoni publitseeritud Bajauri raidkirjas,²⁵ paigutama aastasse 176/5, mis annab meile mõne väärtusliku vihje, kuidas panna kronoloogilisse järjekorda mõned Kreeka, Partia, Sküüdi ja Kušaani kuningad, kes valitsesid Indias, ja lubab meil paigutada Kaniška I²⁶ trooniletõusu ja Gandhāra kunsti alguse u aastasse 127 pKr (vt Falk 2001).

2. sajandi keskpaigaks eKr oli nomaadi hõimude invasioon järk-järgult allutanud esmalt Sogdiana ja seejärel Baktria. *Yuezhi*’d, kes hiljem võtsid dünastilise nime kušaanid,²⁷ mängisid selles invasioonis otsustavat rolli. Pärast Heliokles I,²⁸ võib-olla viimase kreeklasest Baktria kuninga valitsusajaga, olid *yuezhi*’d allutanud u 130 eKr kreeklastel täielikult ning nood kaotasid iga-suguse veel säilinud kontrolli Hindukušist²⁹ põhja pool olevate provintside üle (Bopearachchi 1990). Kreeka kuningad, kes valitsesid juba Hindukušist lõuna poole jäävate piirkondade, eeskätt Gandhāra üle, olid siiski veel võimul järgmised sada aastat. Kee-

²³Sellenimeline kuu on teada vaid Trasaka relikviaari raidkirjast.

²⁴Aršakiidid oli Partia päritolu kuningadünastia, mis valitses Iraani 3. sajandist eKr 3. sajandini pKr; nime saanud dünastia rajaja Aršak I järgi.

²⁵Raidkiri budistlikul relikviaaril, nn Bajauri laekal, mis on leitud Bajauri piirkonnast Gandhārast, praegusest Khyber Pakhtunkhwa Pakistanis ning dateeritud u aastasse 5–6 pKr. Pärineb indosküütide valitsusajast.

²⁶Kaniška Suur, tuntuim Kušaani riigi valitseja, oli võimul u 127–150 pKr.

²⁷Vt märkust 3.

²⁸Kreeka-Baktria kuningas, kuningas Eukratidese vend ja troonipärija, valitses 145–120 eKr.

²⁹Mäestik Aasia keskosas, kulgeb kirde-edela suunas. Kirdeosas piirneb Pamiiri, Karakorami ja Himaalajaga. Kõrgus kuni 7690 m.

gi Archebios oli viimane kreeka kuningas, kes valitses Taxilat³⁰ indosküüt³¹ Mauese³² saabumise ajal, sellal kui Hermaios oli viimane kreeka kuningas, kes valitses Paropamisadaid³³ enne *yuezhi* hõimude sissetungi (Bopearachchi, Pieper 1998: 215–219).

SKÜÜDID JA PARTIALASED INDIAS

Sissetungijate, sealhulgas *yuezhi*'de, sküütide (sakade) ja partialaste surve sundis kreeklasi samm-sammult hülgamma oma valdusi. Umbes 1. sajandi keskel eKr okupeeris Mauese-nimeline sküüdi valitseja Taxila. Teda on peetud kuningas Moyaks, keda on mainitud Patika vaskplaadil leiduval raidkirjal, mis leiti Taxilast 1862. a ning on dateeritud suure kuninga Moga (Mauese) seitsmekümne kaheksanda aasta (täpsustamata ajastu) *panemos*'e kuu viiendasse päeva. Mauese järeltulijaks olid kaks kreeka nimega kuningat, Apollodotos II³⁴ ja Hippostratos.³⁵

Umbes 48 eKr sai indosküüt Azes I kuningaks Gandhāras ja Lääne-Pandžabi provintsis. Bunerist pärinev raidkiri,³⁶ mille publitseeris Harry Falk, on Indo-Sküüdi³⁷ ja Indo-Partia³⁸ perioodide uurimise jaoks tohtu tähtsusega (Falk 2006). Vastupidi levinud

³⁰Takshashila, ajalooline linn praeguse Pakistani territooriumil, Pothohari piirkonnas Pandžabis. Vt selle kohta Stoneman 2021.

³¹Indosküütideks nimetatakse India territooriumil valitsenud sküüte, kes on tuntud ka sakade nime all. Vt nende kohta Daniélou 2011: 134–135.

³²Esimene teadaolev Indo-Sküüdi kuningas, valitses u 98/85–60/57 eKr Loode-Indias.

³³Ajalooline piirkond tänapäeva Pakistani ja Afganistani alal.

³⁴Indo-Kreeka kuningas, valitses u 80–65 eKr Loode-Indias.

³⁵Indo-Kreeka kuningas, valitses u 65–55 eKr Loode-Indias.

³⁶Üks kuningas Ašoka raidkirju, leitud Punerist (Lääne-Pandžabist). Ašoka (u 273–232 eKr) oli Vana-India Magadha riigi valitseja, kes ühendas esimesena oma võimu alla suurema osa Indiast. Ta laskis koostada raidkirjad, mis kuulutavad budistlike põhimõtteid. Raidkirjad on tõlgitud ka eesti keelde (vt Kalda 2013).

³⁷Periood, mil Indias valitsesid sküüdi päritolu kuningad (1. saj. eKr – 4. saj. pKr).

³⁸Periood, mil Loode-India alal eksisteerisid partialaste kuningriigid. Need olid Partia impeeriumist lahkulöönud iseseisvad kuningrii-

uskumusele, et Indo-Kreeka, Indo-Sküüdi ja Indo-Partia kuningaste võimujärglus rajanes veristele lahingutele, viitab see uus raidkiri võimu rahulikule üleminekule. Raidkiri on graveeritud kausi servale, mis on ilmselt leitud Buneris piirkonnast ja teatab, et kauss oli Sanghamitra kingitus isandale, sakya hõimust targale³⁹ maharadža⁴⁰ Azes Suure aastal mahakastrapa⁴¹ Vasa-Abdagasese, Mahapala-Suspala poja valitsusajal (Falk 2006: 395). Dokument annab meile vanima teadaoleva daatumi, mis kasutab Azese nime selle ajastu määratlemiseks. Kuivõrd Azes oli kuningriigi absooluutne valitseja, siis näib, et Vasa-Abdagasesel kui Buneris piirkonna mahakastrapal oli teatud poliitiline sõltumatus. Falki väitel:

Üksnes 9 aastat oli möödunud sellest, kui viimane suur kuningas Spalarises kaotas võimu Azesele, kes ise jätkas süsteemi, andes meie taldriku järgi mahakastrapa võimu Mahapala-Suspale ja tema pojale Vasa-Abdagasesele, mida ma seostan vana perekonnaga Vononesi teenistuses isa nimes leiduva *špala* tõttu (Falk 2006: 397).

U 10 pKr vallutas sküüt Rajuvula, kes oli Mathura⁴² satraap (Gangese oru keskosas), viimase kreeklaste kindluse Sagalas (Sialkotis) Ida-Pandžabis. Straton II⁴³ valitsusajaga jõudis

gid. Partialaste (Indias nimetati neid pahlavateks) vallutused jõudsid Loode-India aladele 1. sajandil eKr ning nad alistasid oma võimule seal sed väikesed kreeklaste riigid. Umbes 20. a eKr kuulutas Partia vürst Gondophares ennast Partia suurvürstiks sõltumatuks ja rajas oma kuningriigi, mis hõlmas Seistani piirkonda (nüüdne Sīstān Ida-Iraanis ja Lõuna-Afganistanis), Kabuli orgu ja Induse orgu (nüüdse Pakistani territooriumil). Tema riigi pealinnaks sai Taxila. Gondophares on tegelane 3. sajandist pKr pärinevas apokrüüfses *Tooma tegude* raamatus, mis jutustab, kuidas Jeesuse järglane Toomas jõudis Gondopharese riiki ja kuulutas seal evangeeliumi. Vt selle kohta Dihle 2021.

³⁹Nii nimetati Gautama Buddhat.

⁴⁰Valitseja tiitel Indias (sanskriti *mahārāja* 'suur kuningas').

⁴¹Sanskriti 'suursatraap'; ligikaudu provintsi kubernerile vastav tiitel Indo-Sküüdi kuningriigis.

⁴²Linn Põhja-Indias, umbes 60 km Agrast põhjas, tänapäeva Uttar Pradeshis osariigis. Mathura on hindude püha linn, sest seda peetakse jumal Krišna sünnikohaks.

⁴³Indo-Kreeka kuningas, valitses u 25 eKr – 10 pKr.

kreeklaste võim Indias kindlale lõpule (Bopearachchi 1999b: 132–139).

Indo-Partia kuningriigi rajaja Gondophares⁴⁴ tuli võimule Azes II⁴⁵ valitsusaja lõpu poole (Bopearachchi 2008a: 49). Raidkiri pühendustahvilil Takht-i-Bahist⁴⁶ annab tema valitsusaastaks aasta 26 ning tema valitsuse algusaastaks aasta 103.⁴⁷ Uue kronoloogia järgi langeb tema võimu esimene aasta meie ajaarvamise esimese kümnendi lõppu, kuna Azes I⁴⁸ ajastu algas 48/47 eKr (uue kronoloogia järgi, mille panevad ette Falk ja Bennett (2009)).

KUŠAANIDE SAABUMINE GANDHĀRASSE

Kušaanide dünastia ajaloo seisukohast on Rabataki raidkiri⁴⁹ kõige informatiivsem allikas Kaniška I eellaste, tema kuningriigi laienemise ning Iraani ja India jumaluste olulisuse kohta tema dünastiliste ambitsioonide jaoks (Sims-Williams, Cribb 1995–1996: 75–96; Sims-Williams 1998). Raidkiri teatab, et Kaniška vanavanaaisa oli kuningas Kudžula Kadphises,⁵⁰ tema vana-

⁴⁴Vt märkust 38.

⁴⁵Indo-Sküüdi kuningas, valitses Põhja-Indias u 35–12 eKr.

⁴⁶Indo-Partia ajajärgu arheoloogiline paik tänapäeva Pakistani territooriumil, kus 1.–7. sajandini tegutses budistlik klooster. Oli üks tähtsaimaid budismi keskusi ajaloolise Gandhāra alal.

⁴⁷Takht-i-Bahi tahvilil on kirjas kaks daatumit: 26 on Gondopharese 26. valitsusaasta ja 103 Azese ajastu aasta. Azese ajastu on eraldi ajaarvestussüsteem, mille alguspunktiks peetakse traditsiooniliselt aastat 57 eKr. Seda ajastut hakati nimetama kuningas Azes I järgi, kuid ajaarvestust kasutati ka pärast tema surma. Kui Takht-i-Bahi tahvel märgib “103. aasta”, siis see tähendab Azese ajastu 103. aastat, mis algas umbes 46 pKr (kui lähtuda traditsioonilisest alguspunktist 57 eKr). Uue kronoloogia (Falk, Bennett 2009) järgi algas Azese ajastu aga 48/47 eKr, seega nihkub ka 103. aasta veidi hilisemaks, umbes 55/56 pKr.

⁴⁸Vt märkust 19.

⁴⁹Baktriakeelne raidkiri, mis avastati 1993. a Rabatakist, Surkh Kotali pühamu lähedalt Afganistanist. Annab olulist informatsiooni Kušaanriigi ajaloo kohta.

⁵⁰Kušaanriigi hõimud ühendanud hõimupealik, keda peetakse Kušaanriigi esimeseks keisriks (oletatavad valitsemisaastad 30–80 pKr).

isa kuningas Vima Tak(tu) või Tak(to)⁵¹ ja ta isa Vima Kadphises.⁵² Kudžula Kadphises ja Vima Kadphises on meile tuntud ka oma nimega müntide vermijatena. Kudžula Kadphise valitsuse võib dateerida ligikaudselt, kombineerides Hiina allikaid ja numismaatilist tõendusmaterjali. Hiina annaalide järgi, mille pealkirjaks on *Hou Hanshu*,⁵³ kutsuti *yabgu*'d (kušaanide kuninglik tiitel), kes ühendas Kušaani impeeriumi, Qiujiuqueks. Ajaloolased ja numismaatikud nõustuvad tema identifitseerimisega Kudžula Kadphisesena, kelle nimi ilmub müntidel kui ΚΟΖΟΛΟ ΚΑΔΑΦΕΣ või ΚΟΖΟΛΑ ΚΑΔΑΦΕΣ kreeka kirjas ja *Kujula kasa* või *Kuyula Kaphsa* kharosthi kirjas⁵⁴ (vt nt Rosenfeld 1967: 11). Samade annaalide järgi ründas Qiujiuque Anxi⁵⁵ kuningriiki (võib-olla indopartialaste valdus Hindukušist lõunas) ja alistas Gaofu (Kabuli), Puda (Pushkalavati)⁵⁶ ja Jibini (Kashmiri)⁵⁷ ning suri kaheksakümne aastasena (vt seda perioodi puudutavate Hiina annaalide suurepärasest tõlget Thierry 2005; tekste Qiujiuque valutuste kohta vt lk 493, tekst 7, ja kommentaari lk 478). Kudžula on võib-olla vastutav mõnede mündiseeriade eest, mis imiteerivad postuumselt Hermaiose⁵⁸ münte Arahhoosia⁵⁹ ja Paropamisadai piirkonnas. Võti Indo-Kreeka võimu languse mõistmiseks Paropamisadais ja Gandhāras *yuezhi*'de käe läbi on teistsugustes müntides, mis vermiti Hermaiose nimel (Bopearachchi 1997). *Yuezhi*'d, kes olid tunginud Baktriasse, ületasid Hindukuši mäestiku ning vallutasid Paropamisadai ja Gandhāra, kukutades Hermaiose

⁵¹Kušanide keiser, valitses u 80–90 pKr.

⁵²Kušanide keiser, valitses u 113–127. Vt tema kohta Harmatta jt 2017: 314–317.

⁵³“Hilise Hani dünastia kroonika” on Hani dünastia ajalugu käsitlev teos, mis on dateeritud 5. sajandisse pKr.

⁵⁴Tuntud ka kui Gāndhārī kiri; muistne indoiraani kirjasüsteem, mida kasutati laialdasel alal Loode-Indias, Kesk-Aasias ja praeguse Afganistani alal.

⁵⁵Partia hiinakeelne nimetus.

⁵⁶Muistse Gandhāra pealinn, asub tänapäeva Pakistani territooriumil, 28 km Peshawarist.

⁵⁷Ajalooline piirkond Loode-Indias. Tänapäeval jagatud kolme riigi vahel (India, Pakistan ja Hiina).

⁵⁸Kreeka-India riigi kuningas, valitses u 90–70 eKr.

⁵⁹Arghandabi (Helmandi jõe lisajõgi) ja Induse jõe vahele jääv ala, jääb tänapäeva Afganistani territooriumile.

umbes 70 eKr. Ei ole kahtlust, et need olid samad nomaadid, kes kopeerisid viimase Hindukušist põhjas valitsenud kreeka kuninga Heliokles I hõbedast tetradrahme.⁶⁰ Pärast sissetungi Paropamisadaisse hakkasid nad imiteerima Hermaiose münte, nagu paljastavad ka tema müntide leiukohad niihästi ta eluajal kui ka pärast tema surma, mida on leitud suures koguses Paropamisadaist, Gandhārast ja Gardez-Ghazni⁶¹ piirkonnast (vt üksikasjalikku uurimust selle küsimuse kohta: Bopearachchi 1997: 190–198). Oma mündiseeria tagaküljel kasutas Kudžula münte oma dünastilise kuuluvuse märkimiseks kui *Kujula kasa Kushana Yavuga-sa dharmatidasa* (“Kudžula Kadphises, Kušaani ülem-yabgu, kes on vankumatu seadmuses”⁶²) (Mitchiner 1978: nr 2898–2903) või *Kuyula Kadaphasa Kushanasa* (“Kudžula Kadaphises, Kušaani”) (Mitchiner 1978: nr 2880–2881). Mehe portree Kudžula Kadphises kohalike müntide esiküljel on selgelt inspireeritud keiser Augustuse portreest Rooma müntidel ja kujutab endast olulist kronoloogilist markeerijat (Senior 2001: 220, B7–B9; Rosenfield 1967: 13; Rosenfield (samal: 13–14) väidab lisaks, et seeria tagaküljel olev istuv kujutis, kes kannab pikki pükse, kõrget teravat mütsi, saapaid ja mõõka, on Kudžula enda kujutis). Tõepoolest, Augustuse hõbedenaari⁶³ kasutamine eeskujuna annab selge *terminus post quem*-i⁶⁴ Hermaiose nimel postuumselt vermitud mündiseeria dateerimiseks. Enamgi veel — Gondopharese müntide ülevõtmine Kudžula Kadphises poolt viitab sellele, et Kudžula lõpetas Partia võimu Paropamisadais ja Gandhāras. Juhul kui see hüpotees on õige, tuleks Kušaani impeeriumi tõus Kudžula Kadphises valitsuse all nendes piirkondades dateerida ligikaudu meie ajaarvamise esimese sajandi keskpaika, aastate 30 ja 90 vahele.

Rabataki raidkirjas mainitud Kušaanide dünastia teise kuninga identifitseerimine on vaieldav. Mõned numismaatikud samas-

⁶⁰Vana-Kreekast pärinev hõbemünt, mis võrdus nelja drahmiga. Levis kogu antiikmaailmas.

⁶¹Gardez ja Ghazni on praeguse Afganistani alal asuvad linnad (kaugus teineteisest u 135 km).

⁶²Vt selle kohta lähemalt Harmatta jt 2017: 312.

⁶³Rooma hõbemünt (lad *denarius* ‘kümneline’); saanud nime selle järgi, et võrdus kümne assiga (ass oli tähtsaim vabariigiaegne metallraha).

⁶⁴Lad ‘kõige hilisem võimalik daatum’.

taavad selle kuninga anonüümse valitsejaga, kes on tuntud kui Soter Megas⁶⁵ (vt eelkõige Cribb: Sims-Williams, Cribb 1995–1996: 97–142). Ta iseloomustab ennast oma müntidel “suure päästjana”, nimetavas käändes tavalise omastava käände asemel.⁶⁶ Teised õpetlased kummutavad selle samastamise tugevate vastuväidetega (kokkuvõtet argumentidest J. Cribbi hüpoteesi vastu, mida on esitanud G. Fussman, M. Alram, R. Göbl ja D. MacDowall, vt Bopearachchi 2003a). Neli Vima Kadphise unikaalset kuld-münti ta isa Vima Taktu mälestuseks leiti rohkem kui 4500 Kušaani kuld-münti sisaldavast aardest Peshawarist 2004. a ja need tõendavad selgelt, et kuningas, keda neil mälestatakse, ei ole Soter Megas, vaid Vima Taktu. Tõepoolest, nende müntide tagaküljelt võib lugeda kreekakeelset pealiskirja “Kuningas Vima Kadphises, Kušaani Vima Taktu poeg” (detailset uurimust nende mälestusmüntide ja aarde ülejäänud müntide kohta vt Bopearachchi 2008a).

Seni näib Soter Megas olevat eraldiseisev valitseja, kellel ei ole midagi ühist oma vahetu eelkäija Kudžula Kadphisesega ega oma vahetu järeltulija Vima Kadphisesega, nagu seda tõendavad paljud mündid, mis on leitud eraldiseisvana paljudest aaretest (Phalai aare Malakad Agency lähedalt sisaldas ligi 500 münti, Chakdara aare 250 münti ja Barikoti aare 300 münti; veel üks aare, mis asub praegu erakogus San Franciscos, pärineb kõige tõenäolisemalt Swati oru⁶⁷ keskosast ja koosneb rohkem kui 400 üksnes Soter Megase mündist; vt Bopearachchi 2008a: 45–46). Soter Megase mündid, mis on leitud stuupadest,⁶⁸ nagu Tepe Zargaranis Baktras,⁶⁹ mis kaevati hiljuti välja Prantsuse arheoloogilise ekspeditsiooni poolt Afganistanis (Besenval, Marquis 2009: 216–229), Pushkalavatis⁷⁰ ning Kabuli ja Swati orus, tõendavad

⁶⁵Kr ‘suur päästja/lunastaja’; Kušaani keiser, keda samastatakse Vima Taktoga (vt märkust 51).

⁶⁶Omastava käände kasutamine valitsejanime puhul on Kušaani keisrite mündipealiskirjade eripära, mis viitab müntide kuuluvusele ühele või teisele valitsejale.

⁶⁷Org tänapäeva Loode-Pakistanis.

⁶⁸Budistlik sakraalehitis, mis sisaldab Buddha või mõne muu püha isiku säilmeid või pühi tekste. Vt Mäll jt 2006: 190.

⁶⁹Baktria pealinn.

⁷⁰Vt märkust 56.

Soter Megase kuninglikku budismi patroneerimist. Üks kiltkiivist kast, mis sisaldas kolmeteist Soter Megase münti, leiti relieviaarstuupast Pushkalavatist. Stuupa väliskaunistustel puuduvad igasugused Buddha kujutised, mis vihjab sellele, et üksnes vanikud ja taimemotiivid olid Soter Megase perioodi peamiseks ikonograafiliseks valikuks (Bopearachchi 2008a: 50–51). Soter Megase münte on leitud ka relieviaarides Rashukist Tope Passanis (kuus münti) (Masson 1841: 94; Errington 1999: 213, pls. 11.12) ja Bimarani Tope nr 3-st (27 münti) (Wilson 1841: 72; Dargai, Malakand (Swati orus), relieviaar viie Soter Megase mündiga, ja 2002. a Haddast avastatud relieviaar 11 Soter Megase mündiga).

Soter Megase mündid on oma sümbolite, pealiskirjade, vääringute ja eeskätt tüüpide poolest radikaalselt erinevad tema eelkäijate ja järeltulijate omadest. Gérard Fussman on õigesti välja pakkunud, et Soter Megas oli usurpaator, kes katkestas vähemalt üheks põlvkonnaks Kudžula järeltulijate regulaarse järjepidevuse (Fussman 1998: eelkõige 612). Kui Soter Megas oli usurpaator, siis kuidas tuleks ta paigutada kronoloogiliselt?⁷¹ Pealegi, kuidas saaksime seletada Vima Taktu rolli, kelle nime on mainitud Rabataki raidkirjas ning Vima Kadphisese mälestusseerias, ent kelle olemasolust on teada ainult äärmiselt väheste eraldiseisvate mündide põhjal?

Hou Hanshu järgi oli teine Kušaanide kuningas, Yangaozhen, Qiujiuque (Kudžula Kadphisese) poeg, kes on tehtud vastutavaks Tianzhu (India) hävitamise eest. Pärast India vallutamist määras Yangaozhen ametisse väepealiku, kes valvas piirkonna üle ja valitses seda (vt Thierry 2005: 493, tekst 7; 524, tekst 35). Nagu on väitnud François Thierry (samas: 478–479), suri Kudžula kaheksakümne aastasena ning tema poeg pidi asuma troonile võrdlemisi kõrges eas. Kui loeme Rabataki raidkirja sõna-sõnalt, on Qiujiuque Kudžula Kadphisese ja Yangaozhen on samastatav Vima Taktuga (samas: 493, tekst 7).

Väepealik, kellele Yangaozhen (Vima Taktu) usaldas India, või usurpaator, kelle nime me ei saa iial teada, võib olla Soter Megas. See võiks seletada, kuidas Soter Megas sai piisavalt võimsaks, et tõrjuda Kušaanide trooni legitiimne pärija kaugesse piirkonda, kus ta vermis ilmselt ainult äärmiselt piiratud seeria kharosthi kirjas oma nimega pronksmünte. Suure hulga Soter Megase

⁷¹ Kušaani valitsejate dateerimine on üks Kušaani riigi ajaloo suuri-
maid probleeme. Vt selle kohta Sagar 2016: 1650 jj.

vermitud müntide leidmine Mathurast Turkestanini viitab sellele, et tema valitsusaeg oli pikk ja et Vima Taktu suri ilmselt kõrges eas mõnda aega enne Soter Megast.

Kušaani trooni legitiimne pärija Vima Kadphises saadi kuulutada terve Kušaani impeeriumi ainsaks kuningaks üksnes pärast usurpaatori võitmist. Tiitli Soter Megas ilmumine mõnedel tema müntidel lubab oletada, et ta oli Kušaani dünastia suur päästja (Göbl 1984: 3, 760–764). Vima Kadphise kuldmyndid, nagu J. M. Rosenfield õigusega väidab, “tõendavad vallutaja elani oma triumfisümbolitega ning võimuka, agressiivse stiiliga” (Rosenfield 1967: 18). Rohkem kui 4000 suuremas osas Vima Kadphise vermitud kuldmyndi leidmine Peshawari aardest võib viidata sellele, et ta edendas väga õitsvat rahamajandust. Vima Kadphises oli samuti kahel metallil põhineva rahandussüsteemi rajaja — süsteemi, mis rajanes kullal ja vasel, tehes lõpu Kudžula Kadphise ja Soter Megase pronksmüntidele. Vima Kadphise kuldraha oli vermitud hästi määratletud rahalise mustri järgi, mis põhines stateeril⁷² või topeltstateeril. Tohtu impeeriumi ainsa valitsejana kasutas Vima Kadphises oma mündiportreesid propagandavahendina, et avaldada muljet oma alamatele — tema leegitsevad õlad vihjasid üliinimlikele omadustele (vt Carter 1994: 32). Pealegi, tema hindu jumala Šiva⁷³ austamine on tõendatud müntidel ning annab märku tema rivaali ja usurpaatori budistlike uskumuste katkestamisest.

KUŠAANI IMPEERIUMI TÕUS JA LANGUS

Kušaani impeerium saavutas oma haripunkti Vima Taktu poja poja Kaniška I ajal umbes 127 pKr (see daatum põhineb Harry Falki põhjaneval uurimistööl, vt Falk 2001). Tema kronoloogia on oluline, kuna üldiselt usutakse, et Gandhāra kunst⁷⁴ sündis tema valitsusajal. Kaniška I laiendas oma impeeriumi praeg-

⁷²Vana-Kreeka hõbemünt, mida hakati imiteerima ka vanaaja maailma teistes piirkondades.

⁷³Šiva kujutamise kohta Kušaani riigi müntidel vt ka Harmatta jt 2017: 314–316, 319, 330–331.

⁷⁴2. sajandil eKr Gandhāras tekkinud kunstistiil, milles on ühendatud Kreeka ja India mõjud. Gandhāra kunst, milles hakati Kreeka skulptuure eeskujuks võttes kujutama Buddhat esmakordselt inimkujul, levis

guse Usbekistani, Tadžikistani, Afganistani, Pakistani ja Põhja-India alale kuni Gangese oru keskosani. Tema põhipealinn oli kõige tõenäolisemalt Purushapura (Peshawar), piirkondlike pealinnadega Bagramis⁷⁵ (Afganistanis), Takshashilas (Taxila, Pakistanis) ja Mathuras (Indias). Kuigi ta eelistas multireligioosseid kultusi, austades zoroastriistlikke, kreeka ja brahmanistlikke jumalusi, mäletatakse Kaniškat enim suure budismi patroonina. Mitmekesisus ja sünkretism, mis iseloomustab Kaniška I aja Gandhāra budistlikku kunsti, tulenes paljudest teguritest. Esiteks avas Kaniška usuline sallivus ukseid multikultuursele paljususele. Teiseks tegi kaubateede areng, mis ristusid Gandhāras, selle viljaka maa eri kultuuride ristumispaigaks.⁷⁶ Viimaks oli varasemate poliitiliste suurvõimude (pärslaste, kreeklaste, sküütide ja partialaste) kultuuriline, usuline ja kunstipärane ikka veel moes ja tungis sisse Gandhāra kunsti, muutes selle koolkonna üheks rikkalikumaks Indias.

Mõned uurijad usuvad, et tema kuninglikul patroneerimisel toimus Jalandharis⁷⁷ või Kashmiris viiesaja munga osalusel sarvastivaada⁷⁸ traditsiooni kohaselt neljas budistlik suurskogu.⁷⁹

laialdasel alal Kesk-Aasias ning selle mõjud ulatusid Hiinani. Vt selle kohta allpool ning täiendavalt Mäll jt 2006: 59; Sagar 2016: 1842–1845.

⁷⁵Linn tänapäeva Afganistani alal, u 60 km Kabulist.

⁷⁶Kaubateede hulgas, mis läbisid Gandhārat, olid kõige olulisemad: 1) tee muistse Maurjade pealinna Pataliputra (Patna) suunas, mis kulges Taxila ja Mathura kaudu; 2) tee Ekbatana suunas, mis läbis Kaukasuse Aleksandriat (Bagramit) ja Aria Aleksandriat (Heratit); 3) tee Iraani suunas läbi Arahhoosia Aleksandria (Kandahari); 4) tee Aleksandria Eschate ehk äärmise Aleksandria (Leninabadi [Hudžandi]) ja Hiina-Turkestani suunas läbi Marakanda (Samarkandi); 5) tee Pärsia lahe ja Punase mere ning Egiptuse suunas piki Induse jõge. *Autor*.

⁷⁷Linn Indias, tänapäeva Pandžabi osariigis.

⁷⁸Sarvastivaada (skr *sarvāstivāda* 'kõik-on-olemas-õpetus') oli varajane India budismi koolkond, mis eraldus ortodokssest sthāviravaada koolkonnast arvatavasti 3. saj. eKr ning oli mõjukaim koolkond Indias, eriti aga Gandhāras ja mujal Sise-Aasias kuni I aastatuhande keskpaigani pKr (vt Mäll jt 2006: 178).

⁷⁹Suurskogudeks nimetatakse budismi ajaloo esimestel sajanditel toimunud munkade kokkutulekuid, kus arutati Buddha autentsete sõnade, nende tõlgendamise, koguduse korralduse jm küsimuste üle. Vt nende kohta Mäll jt 2006: 35; Skilton 2012: 45–49.

Kuigi tema pöördumine budismi on vaieldav, ei saa eitada, et budistlik kunst õitses Gandhāras tema valitsusajal. Tema suurimaks panuseks budistlikusse arhitektuuri oli Kaniška stuupa Peshawaris Pakistanis, mida Hiina palverändur Xuan Zang on kirjeldanud 600–700 Hiina “jala” kõrgusena (see teeb umbes 180–210 m (591–689 jalga)) ning juveelidega kaetuna.

Kaniška I järeltulijaks sai umbes 150 pKr Huviška ning ta valitses umbes 38 aastat (kronoloogia põhineb: Bopearachchi 2009b). Tema münditüübid jätavad mulje, et ta jätkas oma eelkäija avarat ilmalikku ja usulist poliitikat. Huviška valitsusaeg oli kokkuhoiu periood: vaskmüntide kaal langes hoogsalt standardsele 16 grammilt 10–11 grammile. Tema järeltulija Vasudeva I, viimase suure Kušaani kuninga valitsusajal, kes tõusis troonile umbes 188 pKr, jätkus vaskmüntide kvaliteedi ja kaalu langus, jõudes 9 grammini. Nimi Vasudeva tuletab meelde populaarset hindu jumalat: ta oli esimene Kušaani kuningas, keda nimetati India jumala järgi.⁸⁰ Tema valitsusajal muutus hinduism väga populaarseks, sellele viitavad tema müntide tagakülje tüübid, mis kujutavad Šivat. Vasudeva valitsusaeg langeb kokku Sassaniidide⁸¹ invasiooniga ja Indo-Sassaniidide või Indo-Kušanide riigi kujunemisega.⁸²

Alates 4. sajandi keskpaigast pKr oli Gandhāra okupeeritud erinevate kidariitide⁸³ vürstiriikide poolt, aga on ikka veel ebaselge, kas võim läks kidariitidelt vahetult heftaliitidele⁸⁴ üle. Heftaliidid näivad olevat sisenenud Baktriasse 5. sajandi algul pKr ning

⁸⁰Vasudeva on jumal Krišna üks epiteete.

⁸¹Pärsia kuningadünastia, mis pani aluse Sassaniidide ehk Uus-Pärsia riigile (3.–7. saj. pKr). Vt Sassaniidide riigi kohta Lahe 2023.

⁸²3. sajandil pKr vallutasid Sassaniidid suure osa Kušaani riigi alast. Kušanide Kesk-Aasia valdustest sai Sassaniidide provints, mis on tuntud Kušanšahri nime all. Indo-Sassaniidideks nimetatakse selle provintsi Sassaniididest valitsejaid, kes jätkasid paljuski Kušanide vanu traditsioone.

⁸³Hunnide sugulasrahvas, pärinesid Altai mägismaalt ning tungisid 4. sajandil pKr Kesk-Aasiasse, kus rajasid oma kuningriigi, mis püsis kuni 5. sajandini.

⁸⁴Tuntud ka kui “valged hunnid”, hunnide hõimurühm, mis kujunes 4. sajandil pKr Araali merest põhjas ja idas olevatel stepialadel. Nad löid 5. sajandil Kesk-Aasias oma riigi ning laiendasid seda vallutuste

tunginud edasi Gandhāra suunas. Nende sissetungi ajal õnnestus hunnidel⁸⁵ vangistada Sassaniidide kuningas Peroz I⁸⁶ ja vahetada ta lunaraha vastu. On teada, et hunnid tungisid Gandhārasse ja Pandžabi Kabuli orust pärast kidariitide vürstiriikide alistamist. Alhoni⁸⁷ valitseja Toramana⁸⁸ kehtestas oma võimu Gandhāra ja Lääne-Pandžabi üle ning tema järglaseks sai ta poeg Mihi-rakula aastal 520, kui pealinnaks oli Sagala (Sialkot) Pakistani Pandžabis. On raske uskuda, et isegi pärast heftaliitide sissetungi põhjustatud hävitustööd (u 460 pKr) leidsid kõik kunstiloomingu vormid ootamatu lõpu. Kuigi me teame sellest perioodist vähe, rändas Hiina palverändur Faxian (üks Hiina 5. sajandi suurimaid rännumehi) läbi Peshawari oru ning jutustas, et Gandhāras õitseb budism. Sada aastat hiljem, 518–521, rändas läbi selle piirkonna Sung-Yun⁸⁹ ja teatas, et hunnid on maa laastanud. Xuan Zang külastas Indiat umbes 644 ning avastas, et budism on Gandhāras hääbumas ja hinduism esile tõusmas. Taxila, mis oli kunagi budistliku tsivilisatsiooni hääl, oli varemetes ja budistlikud kloostrid olid maha jäetud. See-eest oli arvukalt hindu templeid ja hinduism oli populaarne.

HELLENISTLIK KUNST GANDHĀRAS

Tuhanded kreeka valitsejate vermitud mündid, mis kandsid kreeka jumalate ja jumalannade kujutisi ning tõendavad hellenistliku kultuuri levikut Kesk-Aasias ja Indias, ringlesid neil maadel ning nendega piirnevatel aladel (müntide ringluse kohta vt Bopearachchi 1999d). Kõige populaarsemad müntidel esinevad jumalused olid Zeus, Athena, Poseidon, Dionysos, Apollon, Artemis, Helios, Selene, Hermes, Nike, Tyche ja Herakles (nende juma-

tulemusena (hõivasid ka Põhja-India). Nende riigi hävitasid 6. sajandil turgi hõimud.

⁸⁵Sise-Aasia rändrahvas, keda esmakordselt mainitakse Hiina allikates u 300 eKr. Korraldasid sissetunge Hiinasse.

⁸⁶Sassaniidide kuningas 459–484.

⁸⁷Alhoni hunnid, üks hunnide hõimurühm, kes rajasid oma riiki Kesk-Aasias ja Indias 4.–6. sajandil.

⁸⁸Alhoni hunnide kuningas Põhja-Indias 5.–6. sajandil.

⁸⁹6. sajandi Hiina rännumees.

luste kohta vt Bopearachchi 1991: 377–385).⁹⁰ Huvitaval kombel esineb enamik neist jumalustest Gandhāra kunstis ka budistlikus ja hinduistlikus kontekstis. Paljud iseseisvate Baktria ja Indo-Kreeka kuningriikide valitsejad legitimeerisid oma kuningavõimu, samastades ennast Aleksander Suurega ning kasutades tema isikut esilemanavaid münditüüpe. Kreeka-Baktria kuningriigi rajaja Diodotos (“jumala kink”)⁹¹ võttis oma kuld- ja hõbemüntide tagaküljel kasutusele müristava Zeusi kujutise, et meenutada sarnast skeptri ja välgunoolega Zeusi, kes on esindatud Aleksandri hõbemüntide tüübi tagaküljel. Euthydemos⁹² valis oma tähtsaimaks münditüübiks Heraklesega variandi, kuna Herakles oli populaarne Magneesias⁹³ Menandrose jõe⁹⁴ ääres, Kreeka linnas Anatooolias, kust Euthydemos pärines, et samastada end Aleksandriga, kes seostas end Heraklesega (vt Bernard 1985: 131–133). Euthydemose poeg Demetrios I⁹⁵ kujutas ennast kandmas elevandi skalpi, et sümboliseerida Indiat, nagu Aleksander oli teinud sada aastat varem. Lysias⁹⁶ võttis oma portreel mündi esikülgedel samuti üle elavandi skalbi ja tagaküljel iseennast krooniva Heraklese motiivi (vt Bopearachchi 1991: pls. seeria 1 ja 4).

Oma ükskeelsetel hõbemüntidel on Antimachos I⁹⁷ kujutatud kandmas *kausia*’t, siledat, laia vilti, mida olid kandnud Makedoonia sõdurid, kõrged ametnikud ja isegi Aleksander, et eristuda ülejäänud kreeklastest (Polybios 4.4–5; Arrianos, *Anabasis* 7.22; Fredricksmeier on arvamisel, et *kausia* kandmise traditsioon oli Makedoonias olemas juba kaua enne Aleksander III-t,⁹⁸ vt Fredricksmeier 1986; teine seisukoht on, et *kausia* ei esine Vahemere

⁹⁰Vt ka Harmatta jt 2017: 304–305; Lahe 2015b: 98–99.

⁹¹Diodotos I, algselt Seleukiidide Baktria provintsi satraap, seejärel esimene iseseisva Kreeka-Baktria riigi kuningas; valitses u 256/245 – u 235 eKr.

⁹²Euthydemos I, Kreeka-Baktria kuningas, valitses u 224 – u 195 eKr.

⁹³Joonia linn Väike-Aasia lõunaosas.

⁹⁴Ka Maiandros (nüüd Menderes Türgis), Väike-Aasia lääneosa pikim jõgi.

⁹⁵Vt märkust 5.

⁹⁶Indo-Kreeka kuningas, valitses u 130–120 eKr.

⁹⁷Kreeka-Baktria kuningas, valitses u 185–170 eKr.

⁹⁸S.t Aleksander Suurt. *Toim.*

piirkonnas enne aastat 325/4 eKr, vt nt Kingsley 1991). Menandros I⁹⁹ samastas end Aleksander Suurega, valides Athena Alkidemose ("rahva kaitsja"), Aleksandri sünnilinna Makedoonia Pel-la¹⁰⁰ jumalanna (Brett 1950). Athena, hoides kilpi või aigist,¹⁰¹ mis on kaunistatud gorgoneioniga,¹⁰² kasutab oma isa Zeusi välgunoolt. See münditüüp oli nii mõjuv, et enamik Menandrose järglasi võttis selle üle oma müntidele (Athena Alkidemost kopeeriti järjestikku järgnevat Indo-Kreeka kuningate hõbemüntidele: Agatokleia ja Straton I, Straton I eraldi, Polyxenos, Amyntas, Epandros, Thrason, Nikias, Apollodotos II, Dionysios, Zoilos II, Apollophanes ja Straton II ja Straton III; vt nimekirja: Bopearachchi 1991: 378). Sküüdi kuningad kordasid oma müntidel kõige populaarsemaid kreeka münditüüpe, nagu Athena Alkidemos, Zeus skeptriga ja Poseidon kolmhargiga, kuid nad võtsid kasutusele ka ühe uue esikülje tüübi, kujutades kuningat hobuse seljas, kandmas rasket turvist ehk katafrakti (Spalirises koos Spalagadamesega, Spalirises ja Spalirises koos Azesega oli kujutatud nende hõbe- ja pronksmüntide seerialtel peamise münditüübina, "kuningas hobuse seljas, kandmas katafrakti ja hoidmas oda"; Azes I ja Azilises kohandasid sama tüübi enamiku oma müntide jaoks; müntidel, mis on harilikult omistatud Azes II-le, hoiab kuningas hobuse seljas piitsa; kokkuvõtet nendest tüüpidest ja üksikasjalist arutelu katafrakti üle vt Bopearachchi 2003b: 19–45).¹⁰³ Katafraktid — rasket turvist kandvad ratsanikud — võitlesid tavaliselt viirgudes, kasutades oma pikki piike jalaväe vastu. Selle tüübi indiapäraseks muudetud versioon esineb küllaltki tihti Gandhāra

⁹⁹Menandros I Soter, Kreeka-India kuningas (valitses u 165/155–130 eKr). Menandros (indiapäraselt Milinda) on tegelane budistlikus teoses *Milindapañha* (paali k 'Milinda küsimused'), kus budistlik munk Nagasena selgitab kuningale budismi põhitõdesid. Budistliku pärimuse järgi sai Menandroset tänu Nagasenale budistlik munk.

¹⁰⁰Makedoonia pealinn 400–168 eKr.

¹⁰¹Kr 'kitsenahk', lad *aegis*. Homerose järgi õudust tekitav kilp, mille Hephaistos sepiastas Zeusile. Jumalanna Athena kandis seda rõivana õlgadel ja rinnal. Sellest on tulnud väljend "egijdi all" (kaitse all).

¹⁰²Kreeka mütoloogias Perseuse tapetud gorgo Medusa pea, mille Athena kinnitas oma aigisele. Kes seda nägi, muutus kiviks.

¹⁰³Kr *kataphraktoi*. Partia ja Sassaniidide raskestirelvastatud soomusrüüdes ratsavägi.

kontekstis. Valvur, kes kannab soomusrüüd *dhoti*¹⁰⁴ peal ja hoiab piiki, on näide, mis illustreerib sküüdi mõju Gandhāra motiividele (vt nt kataloogi *Gandhāra* 2009/10: nr 225). Kui Marat¹⁰⁵ on kujutatud ründamas Buddhat, et takistada teda virgumast, on tema sõdureid kujutatud sageli kandmas soomustest valmistatud korsetti, mis on üks katafrakti oluline element (*Gandhāra* 2009/10: nr 162, 163). Gandhāra kunstis kannab hindu sõjajumal Skanda-Kārtikeya,¹⁰⁶ Šiva ja Umā¹⁰⁷ poeg, soomustest rinnaplaati, et rõhutada tema võitlejaloomust, ja hoiab *śakti*'t, piiki, millega ta hävitas deemon Tarakasura,¹⁰⁸ ning kukke (*Gandhāra* 2009/10: nr 111, 112). Huvitaval kombel on Skanda-Kārtikeyat kujutatud väljaspool Gandhārat ilma soomustest turviseta, mis tõendab, et Gandhāra kunstnikud olid inspireeritud sküüdi mõjudest selles piirkonnas. Neid eelnevalt olemas olnud ikonograafiaid tõlgendasid Gandhāra kunstnikud kohalike indiapärase elementide lisamisega, et teha neid budistlikule kontekstile vastuvõetavamaks.

KREEKA ARHITEKTUUR, PLASTIKA JA GLÜPTIKA SUUR-GANDHĀRAS

Kohalike kreeka valitsejate autonoomia ilmneb ka arhitektuuris, plastikas ja glüptikas.¹⁰⁹ Kahjuks on Gandhārast teada veel vä-

¹⁰⁴Sarongi tüüp, mis on kinnitatud säärite vahele nii, et see meenutab väliselt pükse. Populaarne Indias ja Nepalis.

¹⁰⁵Skr 'surmaja, hävitaja'. Budistlikus mütoloogias oli Mara õel jumalus, kurjuse ja kõike elavat surmavate nähtuste personifikatsioon. Tema peamiseks funktsiooniks on bodhisattvate takistamine nende püüdlustes jõuda virgumisele. Budistlikus mütoloogias on tal palju käsilasi. Tema tütreid kehastavad seksuaaltungi. Budistliku pärimuse järgi kiusas ta ka Buddhat, kui too oli bodhipuu all virgumas. Vt tema kohta Mäll jt 2006: 125–126.

¹⁰⁶Kārtikeya ehk Skanda on Umā/Pārvaṭi ja Šiva poeg ning Ganeša vend. Teda austasid India sõdalased.

¹⁰⁷Umā on Pārvaṭi teine nimi. Ta oli jumal Šiva naine, keda peeti viljakuse ja elu andjaks.

¹⁰⁸Võimas asura hindu mütoloogias. Asurad on jumalatega pidevalt võitlevad pooljumalad. Hilisemas mütoloogias saavad nendest sisuliselt deemonid. Vt nende kohta Mäll jt 2006: 16.

¹⁰⁹Kivilõikekunst, mis hõlmab vääris- ja poolvääriskivide töötlemist.

ga vähe vaieldamatuid kreeka linnu või kihistusi; Taxila kreeka kihistused on endiselt välja kaevamata (väljakaevamised algasid 1913 ja kestsid 20 aastat; vt Marshall 1951). Katsed leida muistsest Pushkalavati-Charsaddast¹¹⁰ kreeka monumentaalarhitektuuri on jäänud seni edutuks (vt nt Coningham, Ali 2007). Väljakaevamised Manek Rai Dheris (Sarai Salehis) Haripuri¹¹¹ lähedal on katkenud (Durani jt 1997) ja ainult Itaalia väljakaevamised Barikotis¹¹² on andnud mõningaid positiivseid tulemusi (Callieri 2007). Kergesti ligipääsetav Gandhāra budistlik kunst on heidutanud komplitseeritud kreeka ja sküüdi-partia kihistuste väljakaevamisi. Samuti teame Afganistanist (erandiks on Ai Khanum¹¹³) väga vähe muistsete linnade kreeka kihistuste kohta (vt kokkuvõtet nendest väljakaevamistest Afganistanis: Bopearachchi 1999a: 88–91). Hästi korraldatud kreeka linn Ai Khanum, mille kaevas välja Prantsuse arheoloogiline ekspeditsioon Afganistanis Paul Bernardi juhtimisel 1964–1978, on parim näide Baktriast valitsenud kreeklaste arhitektuurialastest oskustest. Asukoht kolmnurksel alal Oxose¹¹⁴ ja Kokcha¹¹⁵ jõgede liitumiskohas näib olevat strateegiline — linna funktsiooniks oli olla sõjaline eelpost ida territooriumide kontrollimiseks (vt selle muistse linna värskeima uurimisseisu kohta: Bernard Afganistani kataloogis (Catalogues... 2008: 81–128); Bernard 2009; Ai Khanumi kesklinna eramajade kohta on hiljuti avaldanud Lecuyot 2013). Elamukvartalid ja avalikud ehitised nagu kuningapalee, administratiivkvartalid, teater, gümnaasium ja templid olid ehitatud asula madalamasse ossa, mis oli vähem tuuline. Hiiglaslik Kreeka-Baktria arhitektuuri stiilis palee, mis meenutas vormilt Pärsia paleearhitektuuri, oli ehitatud all-linna keskele. Palee hõlmas hoove, mis olid ümbritsetud korintose, dooria ja joonia sammaskäikudega, arvukate koridoridega, elu- ja administratiivhoonetega ning tseremoniaalaruumidega. Klassikaline teater kolmekümne viie istmeregaga, istekohtadega 4000–6000 inimesele, oli varustatud kol-

¹¹⁰Vt märkust 56.

¹¹¹Küla Pandžabis (Põhja-Indias).

¹¹²Linn Pakistanis, Swati jõe keskjooksul.

¹¹³Vt selle linna kohta allpool ning täiendavalt Lahe 2019.

¹¹⁴Nüüd Amudarja. Jõgi Kesk-Aasias, algab Pamiirist ja suubub Araali merre. Iraani hõimud austasid personifitseeritud Oxost jumaluse, kelle nimi oli Vaxšu. Vt Lahe 2015b: 97.

¹¹⁵Jõgi Afganistani kirdeosas.

me valitsejaloožiga. Selle suurus oli klassikaliste standardite järgi silmapaistev, olles suurem kui teater Babülonis. Suurim tempel oli ehitatud Mesopotaamia eeskuju järgi massiivsete, suletud seintega. Välismüür oli kaunistatud niššidega ning tõenäoliselt oli struktuur varustatud monumentaalse istuva Zeus-Mithra¹¹⁶ raidkujuga. Gümnaasium (100 × 100 m), mis oli üks antiikaja suurimaid, sisaldas ruume füüsiliseks treeninguks ja suuri loengusale, mis olid ehitatud ümber muljetavaldava siseöue ning mõeldud intellektuaalseteks tegevusteks. Kreekakeelne pühendus Hermesele ja Heraklesele leiti graveerituna ühel sambalt. See raidkiri ning leiud Kandaharist¹¹⁷ ja Kuliabist¹¹⁸ tõendavad, et kreeka keelt hoiti elavana kaks kuni kolm sajandit (59 raidkirja Kuliabist ja Kandaharist publitseerisid Bernard jt 2004).

Kreeka jumalate, filosoofide ja atleetide skulptuurirühma leidmine Ai Khanumist tõendab kohalike kunstnike oskusi ja meisterlikkust, kuigi see viitab pigem konventsionaalsele ja küllaltki vanamoodsale figuuride stiililisele töötlusele (Bernard 1969). Nagu Paul Bernard on väitnud, tuleks Ai Khanumi Kreeka-Baktria skulptoreid tunnustada nende innovatiivsuse eest monumentaalsete raidkujude ja seinamaaling-bareljeefide osas (Bernard 1982). Tõepoolest — nad kasutasid nende valmistamisel tehnikat, mida näeb hellenismiajastu Kreekas harva. See hõlmas pliivarrastest või puidust karkassi ehitamist, millele modelleeriti figuurid. Kõige väljapaistvamad leiud peatemplist on sandaaliga jalg ja sõrmede fragmendid — kõik üleelusuurused —, mis kuulusid akroliitilisele¹¹⁹ kultuskujule, mis seisis kord *cella*'s¹²⁰ (Bernard 1969). Kreeka-Baktria kuninga fajansspea, osa teisest akroliitilisest raidkujust, tuli juhuslikult välja Ai Khanumi lähedalt (Bopearachchi 1998a). Ühe bodhisattva¹²¹ marmorist pea, torso ja jäsemed Tahkal Balast (Peshawar), mis on dateeritud Kušaani

¹¹⁶Kreeklaste peajumala Zeusiga samastatud indoiraani jumal Mithra. Mithra kultus oli Kušaani riigis väga populaarne. Vt selle kohta Lahe 2015b.

¹¹⁷Linn Afganistani lõunaosas, Kandahāri provintsi halduskeskus.

¹¹⁸Muistne linn tänapäeva Tadžikistani territooriumil.

¹¹⁹Akroliit on komposiitskulptuur, mis on valmistatud kivist koos muude materjalidega, nagu puit, marmor jne.

¹²⁰Antiikse templi siseruum, kus hoiti jumaluse kultuskuju.

¹²¹Budismis inimene, kes on otsustanud saada buddhaks. Vt Mäll jt 2006: 26–28.

perioodi, on samuti osad ühest akroliitilisest raidkujust (Bopearachchi 2007). Viidates sellele marmorpeale väitis John Boardman, et klassikaline stiil ja nikerduse silmapaistvus sobivad hästi tolleaegsesse Vahemere maailma (Boardman 1994: 145). See marmorist pea on täiuslik näide budistliku ikonograafia ja hellenistliku tehnika sünkretismist, mis arenes selles piirkonnas pärast kreeka valitsejate langust.

KREEKA KOKKUPUUTED INDIA, BUDISTLIKU JA HINDU IKONOGRAAFIAGA

Ajal, mil Kušaanid saavutasid oma apogee, hõlbustasid kultuurilised vastasmõjud ja hellenistlike kunstivormide eelnev olemasolu üha suuremat indiapäraseks muutumist. Kunstiajaloolased on korduvalt rõhutanud kreeka arhitektuurielementide, nt Korintose kapiteelide laenamist budistlikus kunstis. Korintose kapiteelid stiliseeritud vahelduvate akantuselehtede ridadega olid kohandatud budistlikku konteksti, lisades keskmesse istuva Buddha (*Gandhāra* 2009/10: nr 229), seisva Buddha (*Gandhāra* 2009/10: nr 230), naissoost Buddha austaja hoidmas relikviaari (*Gandhāra* 2009/10: nr 186) või kaarikujuhi, kes sõidab kvadriigaga¹²² (*Gandhāra* 2009/10: nr 187). Kreeka Tyche¹²³ (linna jumalanna), kes oli populaarne juba Indo-Kreeka müntidel (vt nt Hippostratose hõbemündid; vrd Bopearachchi 1991: pl. 64, seeriad 1 ja 2) ja keda kujutatakse budistlikus kunstis hoidmas *cornucopia*'t¹²⁴ (*Gandhāra* 2009/10: nr 64), on Gandhāra kunstis sulanud kokku Haritiga¹²⁵ ning ilmub tihti abikaasa Pancika, jõukusejumala kõr-

¹²²Vanarooma neljahobuserakend.

¹²³Kr 'saatus', 'juhus'. Saatust personifitseeriv jumalanna, kelle kultus oli populaarne hellenismiajastul. Ta oli paljude hellenistlike linnade (Aleksandria, Antiookia) kaitsejumal.

¹²⁴Lad 'küllusesarv'.

¹²⁵Budistlikus traditsioonis jumalanna ja samal ajal deemon. Tema positiivne aspekt väljendub laste kaitsmises, negatiivne õnnetuste saatmises lastele. Hiinas ja Jaapanis austatakse teda eeskätt kaitsejumaluse-na, kuid budistlikus rahvausundis võib ta olla ka deemonlik tegelane.

val (*Gandhāra* 2009/10: nr 103), nagu seda on Iraani traditsioonis Pharro¹²⁶ ja Ardoxsho.¹²⁷

Herakles oli Kesk-Aasias ja Indias populaarne maise hiilguse sümbolina. Seni on leitud kuus pronksist Heraklese kujukest — üks Ai Khanumist (Bernard 1974; vt värvifotot Catalogues... 2008: 113, nr 14), neli Afganistanist (kolm erakogus olevat pronkskujukest publitseeriti kataloogis *Crossroads*... 1992: 99–102, nr 102–103) ja veel üks hiljuti Ai Khanumi lähedalt (kataloogis *De l'Indus*... 2003: 116–117, nr 89). See viimane kujuke kujutab seisvat Heraklest — noort, alasti ja ilma habemeta — hoidmas lõvinahka ja nuia. See on asend, mille võttis hiljem üle Indo-Kreeka kuningas Theophilos oma hõbemüntidel (Bopearachchi 1991: 307–308, seeriad 2 ja 3). Nii paljude Heraklese kujutiste leidmine Ai Khanumist ja selle ümbrusest ei ole üldsegi üllatav, kuna kohalik gümnaasium oli pühendatud sellele jumalusele.¹²⁸

Kui Vima Kadphises otsustas kujutada kuldmüntidel Šivat oma isa mälestuseks, esines hindu jumal Herakleseks maskeerituna (Bopearachchi 2008a: 6, nr 1–4), sellal kui sama kuninga hilisemas mündiseerias oli alasti Šiva selgesti itüfalliline.¹²⁹ Lähemal uurimisel saab selgeks, et varasem tüüp on modelleeritud Heraklese kujutise järgi Vima Kadphise vanaisa Kudžula Kadphise müntidel (Rosenfield 1967: pl. 1, nr 1–3; Mitchiner 1978: 390–391, nr 2860–2872; Bopearachchi 1997). Antiloobi või tiigri nahk, volditud ümber Šiva vasaku käe, on inspireeritud Heraklese lõvinahast Kudžula Kadphise müntidel, mille eeskujuks

¹²⁶Kuningliku hiilguse ja au jumal Φαρρο ei pärine Avestast, kuid ometi ei ole alust tema Iraani päritolus kahelda. H. Humbachi arvates esineb jumala nimi meediapärasel vormis ja järelikult pärineb Meedia-Pärsia imperialsest traditsioonist. Harmatta, Puri, Lelekov, Humayun ja Sircar on seevastu seisukohal, et see jumalus oli ilmselt Partia päritolu (vt Harmatta jt 2017; Lahe 2015b: 102).

¹²⁷Αρδοχβο on naisjumalus, keda kujutatakse hoidmas käes külluse-sarvi. Ta on identifitseeritav jumalanna Ardvaxšiga, kes vastab Avesta õnnelumalannale Aši Vanuhile (Lahe 2015b: 100).

¹²⁸Herakles (koos Hermesega) oli antiikajal austatud gümnaasiumide kaitsejumalana kogu kreekakeelses maailmas.

¹²⁹Jumalused, keda kujutati erutunud sugutiga (*ithyphallos*). Sellised olid näiteks saatürid, sileenid, Priapos jt viljakusega seotud jumalused antiikreligioonis.

olid omakorda kreeka, partia ja sküüdi prototüübid, mille võttis kasutusele Kreeka-Baktria kuningas Demetrios I. Heraklese ja Šiva lähedane side on samuti nähtav karbikujulisel kivipitsatil Bagramist, mis on praegu Briti Muuseumis (vt Rosenfield 1967: 103, pl. XVI, pitsat 6; Göbl 1984: tahvel 177, joonis 8; Giuliani 2004: 91, joonis 30). Ühel pitsati küljel hoiab itüfalliline Šiva kolmhargi ja sõjakirve kombinatsiooni ning nua. Jumalal on kolm pead — keskmine on ilma habemeta, parempoolne on vana mehe pea ja vasakpoolne antiloobi pea. Teistel külgedel on embav paar, Kušaani kuningas tulealtari juures¹³⁰ ning oma nua ja lõvinahka hoidva Heraklese kujutis. Kahe füüsiliselt sarnase, india ja kreeka jumala välimus koos nende selgelt identifitseeritavate atribuutidega võimaldab meil vaadelda ülekannet ühest vormist teise. Ühel teisel Gandhāra skulptuuril esineb tiivuline Atlas Herakleseks maskeerituna, nagu viitab lõvinahk, mida ta kannab oma pea kohal ja mis on sõlmitud tema kaelal (vt Bopearachchi 2008a: joonis 7). Diskreetne vihje Šivale on antud kolmanda silmaga, mis on uuristatud horisontaalselt laubale,¹³¹ luues kolme jumalusega seotud huvitava ikonograafilise kombinatsiooni. Vadžrapāni,¹³² välgunoolt hoidev Buddha kaitsja, on kujutatud Heraklese traditsioonilist poosi ümber tõlgendades: vadžra (välgunool)¹³³ asendab tavalist nua (Foucher määratleb vadžra funktsiooni tema omaniku maagilise väe sümboolse intrumendina, Foucher, II, 1918: 1, 58–59; küsimuse kohta Vadžrapānist ja tema rollist Gandhāra budistlikus kunstis ning suurepärase kokkuvõtte eri hüpoteesidest, mida on esitanud eri uurijad, vt Santoro 1979). Ühel juhul hoiab ta ühel reljееfil niihästi vadžrat kui

¹³⁰See viitab Kušaanide valitsejatele kui zoroastriistlike jumalate austajatele. Peale zoroastriistlike austasid nad aga ka muid jumalusi (vt Lahe 2015b).

¹³¹Šiva laubal olev kolmas silm sümboliseerib tema askeesi abil saavutatud kõrgemat tarkust/teadmist/nägemisvõimet.

¹³²Skr 'vadžrakāsi'. Mahajaanas ja vadžrajaanas üks kaheksast suurest bodhisattvast. Ta sümboliseerib väge, millega hävitab teadmatust ja väärvähte. Vt tema kohta Mäll jt 2006: 232.

¹³³Algselt jumal Indra sõjariist, millega ta võis purustada kõike. Vadžra ise on aga purustamatu. Budismis sai vadžrast sümbol, mis viitab virgumise purustamatule ja hävimatule loomusele. Vt Mäll jt 2006: 231.

ka nuia.¹³⁴ Vadžrapāni kujutis, mis on lähim kreeka eeskujule, asub Briti Muuseumis (Zwalf 1996: 230–231, joonis 293). Siin on sarnasus Heraklesega tekitatud lõvinaha abil, mida ta kannab sõlmituna oma kaelal. Heraklese prototüüpi, mis on nähtav Euthydemose hõbe- ja kuldmüntidel (Bopearachchi 1991: seria 11 ja 12), on ümber tõlgendatud Vadžrapāni stukkskulptuuril Tepe-Shotorist Afganistanis (Tarzi 1976: 381–410). Kangelase habemega peal ja lihaselisel kehal on jooned, mis meenutavad Lysippose stiili;¹³⁵ lõvi pea on nähtav tema vasaku õla kohal ja tema ühes käes on nähtav nui või vahest luu (Giuliano 2008). Kuigi Vadžrapāni rolli ajaloolise Buddha elus on raske täpselt määratleda, ilmub ta bodhisattva Šākjamuni¹³⁶ kaaslasena suure lahkumise hetkest alates, tema religioosse elu alguses ja peaaegu kõigis episoodides, mis on seotud Buddha Siddhārtha Gautama eluga kuni tema parinirvaanani¹³⁷ (vt *Gandhāra* 2009/10: joonised 46, 157–159, 161, 164, 172–173). Huvitaval kombel puudub Herakleseks maskeeritud Vadžrapāni tolleaegses India budistlikus kunstis, näiteks Amaravatis ja Mathuras. Järelikult tuleb Herakles-

¹³⁴See reljef, mis asus Kabuli Rahvusmuuseumis, kujutab Buddhat bodhipuu all, mis andis talle varju virgumise saavutamiseks, vaatamas liikumatute silmadega. Heraklese poosis Vadžrapānit on näidatud istumas Buddhat vaadates ja hoidmas vasema käega vadžrat ning parema käega nuia, mis toetub maapinnale. Reljeefi publitseerisid Santoro 1986: 49–59 (joonis 18); Quagliotti 1991–1992: 102–103 (joonised 18–20); vt ka Tanabe 2006 (joonised 106–107). Ent meie määratlus sellele ssteenile erineb hüpoteesidest, mille on esitanud eelnimetatud teadlased. Me usume, et vasakul pool on Buddha lahkumas *bodhimaṇḍa*’st, olles täiuslikult virgunud. Paremal pool on näidatud sama Buddhat istumas bodhipuust eemal ning vaatlemas vriksha-devatat ehk teisisõnu püha puud. Kui lihaseline keskealine Vadžrapāni vaatab Buddhat, hoides nii vadžrat kui nuia, avaldab Prthvi (Maa), kes on suure sündmuse tunnistajaks, Buddhale austust andžali mudraga, nagu varem. Meil on siin liikumatute silmadega istuv Buddha. Teine oluline sündmus, mis sel reljeefil aset leiab, on Brahma kutsumine seadmust seletama. *Autor*.

¹³⁵Lysippos oli kuulus Kreeka skulptor 4. sajandi II poolel eKr, kelle tuntuim skulptuur on “Apoxymenos” (atleet, kes puhastab end kaabit-saga). Tema stiili esindavad mitmed antiikaja skulptorid.

¹³⁶‘Šaakja tark’ (skr). Buddha üks nimedest. Vt Mäll jt 2006: 199.

¹³⁷‘Päris nirvaana ehk lõplik nirvaana’ (skr), seisund, millesse Buddha jõudis sures. Vt Mäll jt 2006: 153.

Vadžrapānit pidada Gandhāra leiutiseks, mis on tuletatud paljust Heraklese numismaatilistest, glüptilistest ja plastilistest kujutistest, mis on päritud kreeka, sküüdi ja partia eelkäijatelt.

Aleksander Suure India-vallutusel on müütiline analoog Dionysose India triumfi näol.¹³⁸ Nagu Herakles, inspireeris veinijumal Dionysos paljusid budistlikke kunstnikke Kesk-Aasias ja Gandhāras (Dionysose vägitegudest idas on jutustanud Euripides, *Bakhandid* 14–19). Mis puutub Indo-Kreeka müntidesse, siis nendel ei olnud Dionysos sama populaarne nagu Herakles. Ainult Agathoklese¹³⁹ ja Pantaleoni¹⁴⁰ nikkel- ja pronksmüntidel on kujutatud esiküljel Dionysose büsti. Ta kannab pärga ja hoiab oma parema öla kohal türsost.¹⁴¹ Tagaküljel on kujutatud seisvat tõstetud käpaga leopardi (Bopearachchi 1991: pl. 7, seeria 4–8; pl. 9, seeria 4–5). Nagu väidab John Boardman oma paeluvas raamatus klassikalise kunsti levikust, nautis Dionysos teiste hellenistliku kunsti vormide puhul Gandhāras suurt populaarsust (Boardman 1994: 96–97, 145–146). Otsustades arheoloogiliste leidude põhjal oli see jumal eriti populaarne sküütide seas. Tiliya Tepe haudades on esemetel, mis kujutavad Dionysost ja tema kaaskonna liikmeid, väljapaistev koht (see leiukoht kaevati välja 1978–1979 Nõukogude-Afganistani arheoloogide ekspeditsiooni poolt, mida juhatas Sarianidi; vt Sarianidi 1980, Sarianidi 1985; vt hõlmavat uurimust sealseist leidudest: Boardman 2003). Ühel klambrite/pannalde paaril on Dionysost kujutatud ratsutamas hübriidkoletisel koos Ariadnega (vt Catalogues... 2008: 286–287, joonis 136). Silenost,¹⁴² Dionysose kaaslast ja õpetajat on kujutatud hoidmas *rhyton*'it.¹⁴³ Vöö, mida kandis Tiliya Tepe valitseja, on Dionysost kujutatud hoidmas veinikruusi ja ratsutamas leopardil, istudes küljesadulal (Catalogues... 2008: 269, joonis 107). Dionysos muutus populaarseks Kušaanide perioodil. Jumalana, kes õpetas indialasi, kuidas kasvatada viinamarju, on teda näidatud koos Ariadnega joomas veini, mille on valmistanud te-

¹³⁸Dionysose üks tähtsamaid tegusid oli tema retk Indiasse.

¹³⁹Kreeka-Baktria kuningas, valitses u 190–180 eKr.

¹⁴⁰Kreeka-Baktria kuningas, elas ja valitses 2. sajandil eKr.

¹⁴¹Kepp, mille otsas olid luuderohuksad või piiniakäbid ning mille ümber oli mässitud viinamarjaväät. Dionysose ja tema järgijate tunnusese.

¹⁴²Hobusesaba ja kapjadega himur metsavaim.

¹⁴³Metallist või savist jooginõu.

ma kaaslased (vt *Gandhāra* 2009/10: 100, joonis 34). Sileene, saatüride, Paani ja teisi viljakusdeemoneid on kujutatud budistlikel reljeefidel joomas, tantsimas, saaki koristamas, suudlemas või nautimas seksuaalvahekorda (*Gandhāra* 2009/10: 100–102, joonised 34–36, 38, 39).

Neid dionüüsilisi stseene võib mõista gandharvade¹⁴⁴ või jakšade¹⁴⁵ keskmise sfääri¹⁴⁶ sümboolse esitusena. Arvukaid paneele, mis kujutavad dionüüsilisi stseene, kasutati kindlasti keskmise sfääri taevase loomuse esilemanamiseks (kataloog *Art of Gandhāra* 2002: 74–76). Martha Carter on väitnud, et jakšadele kui kapriissetele loodusvaimudele pakuti Gandhāras viinamarjaveini ja neid peeti mürgeldavateks sensuaalseteks pooljumalateks, kes elavad veetlevas paradiisis. Ta väidab lisaks, et see oli etniliselt segatud ja hedonistlikumalt orienteeritud budistlikele konveritiitidele kättesaadavam ja kahtlemata atraktiivne elu pärast surma (Carter 1968: 121–141, Carter 1992). Pealegi esindavad dionüüsilised stseenid India kosmoloogia kihilist visiooni, nagu seda on kirjeldatud veedade kirjanduses.¹⁴⁷

Niisiis, Kreeka-Makedoonia vallutused Kesk-Aasias ja Indias 4. sajandi lõpul eKr mõjutasid endiselt järgneva kuue sajandi Gandhāra kunstnike kunstilisi väljendusi niihästi kohalike India kui ka Sise-Aasia valitsejate võimu all. Ekstaasi ja joobumuse jumal Dionysos näitlikustab täiuslikult komposiitikonograafiaid, mis tulenesid Kesk-Aasia ja India kultuurilisest kokkupuutest hellenistliku maailmaga. Ent pärast üleminekuperioodi arenesid budistlik ja hindu ikonograafia kodifitseeritud ortodoksiaks, milles tekstilised kirjeldused olid teostatud ülima täpsusega.

¹⁴⁴Taevased muusikud India mütoloogias.

¹⁴⁵Loodusvaimud, viljakuse ja jõukuse andjad India mütoloogias. Budismis peetakse neid seadmuse kaitsjateks. Vt Mäll jt 2006: 77.

¹⁴⁶Jumalate ja inimeste vahele jääv sfäär.

¹⁴⁷Vanimate hinduismi pühade tekstide, veedade ümber tekkinud, seda tõlgendav ja kommenteeriv kirjandus. Veedade kirjanduse hulka kuuluvad braahmanad, aranjakad ja upanišadid. Vt nende kohta Mäll jt 2006: 237, 29, 14, 228–229.

Tõlkija kommentaarides viidatud kirjandus

- Burkert, Walter 2016. *Kreeklased ja idamaad: Homerosest maagideni*. Tlk Jaan Lahe. Komment. Mait Kõiv. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Daniélou, Alain 2011. *India ajalugu*. Tlk ja komment. Martti Kalda. Tallinn: Valgus
- Dihle, Albrecht 2020. *Kreeklased ja võõrad*. Tlk Jaan Lahe. Komment. Mait Kõiv, Jaan Lahe. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Dihle, Albrecht 2021. Uut Tooma-traditsioonist. Tlk ja komment. Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1653–1681
- Ellerbrock, Uwe 2019. Usundid Partia riigis. Tlk ja komment. Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 1, lk 131–144; nr 2, lk 319–347
- Frye, Richard Nelson 2015. Mithra Iraani ajaloos. Tlk ja komment. Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2010–2022
- Harmatta, János, Baij Nath Puri, Leonid Lelekov, Sarvar Humayun, Dines Chandra Sirkar 2017. Usundid Kušaani impeeriumis. Tlk ja komment. Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 2, lk 302–333
- Kalda, Martti (koost. ja tlk) 2013. *Jumalate poolt armastatud kuningas Priyadar'sin Ašoka raidkirjad*. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Lahe, Jaan 2015a. Mithra ja Mithras: Küsimus Iraani ja Väike-Aasia Mithra kultuse ning Rooma Mithrase kultuse omavahelistest seostest ja Rooma Mithrase kultuse päritolust. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1 (68), lk 122–151
- Lahe, Jaan 2015b. Mithra kultus Kušaani riigis ja iraani usundis. — *Idakiri: Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat*, lk 83–108
- Lahe, Jaan 2019. Kadunud impeeriumi jälgedes: Kušaani riigist ja selle kultuurist. — *Horisont*, nr 3, lk 26–30
- Lahe, Jaan 2021a. Impeerium kahe impeeriumi vahel — Partia riik. — *Horisont*, nr 5, lk 38–43
- Lahe, Jaan 2021b. Kreeklased Indias. — *Horisont*, nr 1, lk 50–55
- Lahe, Jaan 2023. Sassaniidide riik, hilisantiikaja viimane impeerium. — *Horisont*, nr 5, lk 46–53
- Lahe, Jaan 2025. Seleukiidide impeerium oli suurim hellenistlik riik. — *Horisont*, nr 1, lk 48–53
- Mäll, Linnart, Märt Läänemets, Teet Toome 2006. *Ida mõtteloo leksikon: Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia*. Tartu: Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus
- Puhvel, Jaan 1996. *Võrdlev mütolooia*. Tartu: Ilmamaa

- Sagar, Krishna Chandra 2016. Kušaanide kultuuriline panus. Tlk ja komment. Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1644–1683; nr 10, lk 1841–1853
- Skilton, Andrew 2012. *Budismi lühiajalugu*. Tlk Lauri Liiders. Tallinn: Koolibri
- Stoneman, Richard 2021. Apollonios Tyanast ja hellenistlik Taxila. Tlk ja komment. Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1653–1681
- Taplin, Oliver (koost.) 2019. *Kirjandus Kreeka ja Rooma maailmas: Uus vaatenurk*. Tlk Kersti Unt. Tartu: TÜ Kirjastus

Kirjandus

- Art of Gandhara* 2002 = *The Art of Gandhara, Pakistan. Commemorative event for the 50th anniversary of the establishment of diplomatic relations between Japan and Pakistan*, 29 October – 15 December 2002. Tokyo: Tokyo National Museum
- Audouin, Rémy, Paul Bernard 1974. Trésor de monnaies indiennes et indo-grecques d'Aï Khanoum (Afghanistan). — *Revue numismatique*, T. 16, p. 6–41
- Bureau, André 1955. *Les premiers conciles bouddhiques*. Paris: Presses Universitaires de France
- Bellinger, Alfred Raymond 1962. The coins from the treasure of the Oxus. — *American Numismatic Society, Museum Notes*, Vol. 10, pp. 51–67
- Bernard, Paul 1969. Quatrième campagne de fouilles à Aï Khanoum (Bactriane). — *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, T. 113, N. 3, p. 313–355
- Bernard, Paul 1971. La campagne de fouilles de 1970 à Aï Khanoum (Afghanistan). — *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, T. 115, N. 2, p. 385–453
- Bernard, Paul 1974. Fouilles d'Aï Khanoum (Afghanistan), campagnes de 1972 et 1973. — *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, T. 118, N. 2, p. 280–308
- Bernard, Paul 1982. An Ancient Greek city in Central Asia. — *Scientific American*, Vol. 246, No. 1, pp. 148–159
- Bernard, Paul 1985. *Fouilles d'Aï Khanoum IV. Les monnaies hors trésors. Questions d'histoire gréco-bactrienne*. (Mémoires de la Délégation française en Afghanistan, 28.) Paris: de Boccard

- Bernard, Paul 2009. La découverte et la fouille du site hellénistique d'Aï Khanoum en Afghanistan: comment elles se sont faites. — *Parthica*, T. 11, p. 33–56
- Bernard, Paul, Georges-Jean Pinault, Georges Rougemont 2004. Deux nouvelles inscriptions grecques de l'Asie centrale. — *Journal des Savants*, N. 2, p. 227–356
- Besenvall, Roland, Philippe Marquis 2009. Le rêve accompli d'Alfred Foucher à Bactres. Premiers résultats des campagnes depuis 2004 par la Délégation archéologique française en Afghanistan et la Mission archéologique française en Bactriane d'Afghanistan en collaboration avec l'Institut afghan d'Archéologie. — P.-S. Filiozat, J. Leclant (éds). *Bouddhismes d'Asie. Monuments et littératures. Journée d'étude en hommage à Alfred Foucher (1865–1952)*. Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, p. 211–242
- Billows, Richard A. 1990. *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*. Berkeley: University of California Press
- Boardman, John 1994. *The Diffusion of Classical Art in Antiquity*. Princeton: Princeton University Press
- Boardman, John 2003. The Tillya Tepe gold: A closer look. — *Ancient West & East*, Vol. 2, No. 2, pp. 348–374
- Boardman, John 2015. *The Greeks in Asia*. London: Thames & Hudson
- Bopearachchi, Osmund 1990. Ménandre Sôter, un roi Indo-Grec. Observations chronologiques et géographiques. — *Studia Iranica*, T. 19, fasc. 1, p. 39–85
- Bopearachchi, Osmund 1991. *Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques. Catalogue raisonné*. Paris: Bibliothèque nationale
- Bopearachchi, Osmund 1996. Sophytes, the enigmatic ruler of Central Asia. — *Nomismatika Khronika*, Vol. 15, pp. 19–32
- Bopearachchi, Osmund 1997. The Posthumous Coinage of Hermaios and the Conquest of Gandhara by the Kushans. — R. Allchin, B. Allchin, N. Kreitman, E. Errington (eds.). *Gandharan Art in Context: East-West Exchanges at the Crossroads of Asia*. New Delhi: Regency Publications, pp. 189–213
- Bopearachchi, Osmund 1998a. A faience head of a Graeco-Bactrian king from Ai Khanum. — *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 12: *Alexander's Legacy in the East: Studies in Honor of Paul Bernard*. O. Bopearachchi, C. Altman, F. Grenet (eds.), pp. 23–30
- Bopearachchi, Osmund 1998b. *Sylloge Nummorum Graecorum: Graeco-Bactrian and Indo-Greek Coins*. (The Collection of the

- American Numismatic Society, Part 9.) New York: American Numismatic Society
- Bopearachchi, Osmund 1999a. Les monnaies séleucides de l'Asie Centrale et l'atelier de Bactres. — M. Amandry, S. Hurter (éd.). *Travaux de numismatique grecque offerts à Georges Le Rider*. London: Spink & Son, p. 77–94
- Bopearachchi, Osmund 1999b. Recent coin hoard evidence on Pre-Kushana chronology. — M. Alram, D. E. Klimburg-Salter (eds.). *Coins, Art, and Chronology: Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands*. (BKGa, 31.) Wien: VÖAW, pp. 99–149
- Bopearachchi, Osmund 1999c. Le dépôt de Mir Zakah. Le plus grand trésor du monde, son destin et son intérêt. — *Dossiers d'Archéologie*, T. 248, novembre, p. 36–43
- Bopearachchi, Osmund 1999d. La circulation et la production monétaires en Asie Centrale et dans l'Inde du Nord-Ouest (avant et après la conquête d'Alexandre). — O. Botto (ed.). *Indologica Taurinensia, Official Organ of the International Association of Sanskrit Studies*, Vol. 25, p. 15–121
- Bopearachchi, Osmund 2003a. Numismatique des Kouchans. — C. Alfaro, A. Burnett (eds.). *A Survey of Numismatic Research 1996–2001*. Madrid: International Numismatic Commission, pp. 669–673
- Bopearachchi, Osmund 2003b. *An Indo-Greek and Indo-Scythian Coin Hoard from Bara (Pakistan)*. Seattle: Amir Nawaz Khan
- Bopearachchi, Osmund 2005. Royaumes grecs en Afghanistan. Nouvelles données. — *L'art d'Afghanistan de la préhistoire à nos jours*. Paris: CEREDAF, p. 49–69
- Bopearachchi, Osmund 2007. Acroliths from Bactria and Gandhâra. — D. Meth-Srinivasan (ed.). *On the Cusp of an Era: Art in the Pre-Kuṣāṇa World*. Leiden & Boston: Brill, pp. 119–132, pls. 5.1–5.10
- Bopearachchi, Osmund 2008a. Les premiers souverains kouchans : Chronologie et iconographie monétaire. — *Journal des savants*, n°1, p. 3–56
- Bopearachchi, Osmund 2008b. L'apport des surfrappes à la reconstruction de l'histoire des Indo-Grecs. — *Revue numismatique*, T. 164, p. 245–268
- Bopearachchi, Osmund 2009a. Premières frappes locales de l'Inde du Nord-Ouest: Nouvelles données. — Ph. Gignoux, Ch. Jullien, F. Jullien (éd.). *Trésors d'Orient. Mélanges offerts à Rika Gyse-*

- len.* (Studia Iranica, 42.) Paris: Association pour l'Avancement des Études Iraniques, p. 39–50
- B o p e a r a c h c h i, Osmund 2009b. Alfred Foucher et les études numismatiques bactriennes. — P.-S. Filliozat, J. Leclant (éd.). *Boudhismes d'Asie. Monuments et littératures. Journée d'étude en hommage à Alfred Foucher (1865–1952)*. Paris: Académie des inscriptions et belles-lettres, p. 243–266
- B o p e a r a c h c h i, Osmund 2011. Deux documents exceptionnels en numismatique indo-grecque. — *Cahiers numismatiques*, T. 48, No. 189, p. 3–6
- B o p e a r a c h c h i, Osmund, Philippe Flandrin 2005. *Le Portrait d'Alexandre le Grand. Histoire d'une découverte pour l'humanité*. Monaco : Du Rocher
- B o p e a r a c h c h i, Osmund, Wilfried Pieper 1998. *Ancient Indian Coins*. (Indicopleustoi, Vol. 2.) Turnhout: Brepols
- B o s w o r t h, Albert Brian 1988. *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*. Cambridge: Cambridge University Press
- B r e t t, Agnes Baldwin 1950. Athena Alkidemos of Pella. — *American Numismatic Society, Museum Notes*, Vol. 4, pp. 55–72
- B r i a n t, Pierre 1996. *Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre*. Paris: Fayard
- B r i a n t, Pierre 2010. *Alexander the Great and his Empire: A Short Introduction*. Tr. Amélie Kuhrt. Princeton: Princeton University Press
- C a l l i e r i, Pierfrancesco 2007. Barikot, an Indo-Greek urban center in Gandhāra. — D. Meth-Srinivasan (ed.). *On the Cusp of an Era: Art in the Pre-Kuṣāṇa World*. Leiden & Boston: Brill, pp. 133–164
- C a p d e t r e y, Laurent 2007. *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique (312–129 av. J.-C.)*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes
- C a r t e r, Martha L. 1968. Dionysiac aspects of Kuṣhān Art. — *Ars Orientalis*, Vol. 7, pp. 121–146
- C a r t e r, Martha L. 1992. Dionysiac Festivals and Gandhāran Imagery. — *Banquets d'Orient. Res Orientales*, Vol. 4, pp. 51–59
- C a r t e r, Martha L. 1994. Coins and kingship: Kanishka and the Kuṣhana dynasty. — M. L. Carter (ed.). *A Treasury of Indian Coins*. Bombay: Marg Publications, pp. 29–38
- C a t a l o g u e s A f g h a n i s t a n 2008 = *Afghanistan: Hidden Treasures from the National Museum, Kabul*. F. Hiebert, P. Cambon (eds.). Washington D.C.: National Geographic

- Chankowski, Véronique, Frédérique Duryat (dir.) 2004. *Le roi et l'économie. Autonomies locales et structures royales dans l'économie de l'empire séleucide*. (Topoi. Orient-Occident. Supplément; 6.) Lyon: Université de Lyon
- Clarysse, Willy, Dorothy J. Thompson 2007. Two Greek texts on skin from Hellenistic Bactria. — *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 159, S. 273–279
- Coloru, Omar 2009. *Da Alessandro a Menandro: il regno greco di Battriana*. (Studi ellenistici 21.) Pisa/Roma: Fabrizio Serra
- Coningham, Robin, Ihsan Ali 2007. *Charsadda: The British-Pakistani Excavations at the Bala Hisar*. (BAR International Series, 1709.) Oxford: Archaeopress
- Crossroads of Asia 1992 = *The Crossroads of Asia: Transformation in Image and Symbol in the Art of Ancient Afghanistan and Pakistan*. E. Errington, J. Cribb (eds.). Cambridge: Ancient India and Iran Trust
- Curiel, Raoul, Gérard Fussman 1965. *Le trésor monétaire de Qunduz*. (Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan, 20.) Paris: Librairie C. Klincksieck
- Curiel, Raoul, Daniel Schlumberger 1953. *Trésors monétaires d'Afghanistan*. (Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan, 14.) Paris: Librairie C. Klincksieck
- De l'Indus à l'Oxus 2003 = *De l'Indus à l'Oxus. Archéologie de l'Asie centrale*. (Catalogue de l'Exposition du Musée de Lattes.) O. Bopearachchi, C. Landes, C. Sachs (eds.). Lattes: Imago
- Durrani, Farzand Ali, Mian Said Qamar, Shah Nazar Khan 1997. Preliminary report on excavations at Manek Rai Dheri off Pannian Sarikot Road, Haripur Valley. — F. A. Durrani (ed.). *Athariyyat (Archaeology), A Research Bulletin of the National Heritage Foundation*, Vol. 1. Peshawar, pp. 213–232
- Errington, Elizabeth 1999. Rediscovering the collection of Charles Masson. — M. Alram, D. E. Klimburg-Salter (eds.). *Coins, Art, and Chronology: Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, pp. 207–237
- Falk, Harry 2001. The yuga of Sphujiddhva and the era of the Kuṣāṇas. — *Silk Road Art and Archaeology: Journal of the Institute of Silk Road Studies, Kamakura*, Vol. 7, pp. 121–136
- Falk, Harry 2006. Three inscribed Buddhist monastic utensils from Gandhāra. — *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. 156, Nr. 2, S. 393–412

- Falk, Harry, Chris Bennett 2009. Macedonian intercalary months and the era of Azes. — *Acta Orientalia*, Vol. 70, pp. 197–216
- Filliozat, Jean 1973. Représentation de Vāsudeva et Saṃkarṣaṇa au IIe siècle avant J.C. — *Arts asiatiques*, T. 26, p. 113–123
- Foucher, Alfred 1905, 1918, 1922. *L'Art gréco-bouddhique du Gandhâra: étude sur les origines de l'influence classique dans l'art bouddhique de l'Inde et de l'Extrême-Orient*. Tome 1–3. Paris: Ernest Leroux
- Francfort, Henri-Paul 2003. La Bactriane: le milieu. — O. Bopearachchi, C. Landes, C. Sachs (eds.). *De l'Indus à l'Oxus. Archéologie de l'Asie Centrale*. Lattes: Imago, p. 21–25
- Francfort, Henri-Paul 2013. Les nomades installés dans la Bactriane (IIe s. av. J.-C. – 1er s. ap. J.-C.) : nouvelles découvertes. — *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, T. 157, N. 4, p. 1543–1576
- Francfort, Henri-Paul, Olivier Lecomte 2002. Irrigation et société en Asie centrale des origines à l'époque achéménide. — *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, T. 57, N. 3, p. 625–663
- Fredricksmeyer, Ernst A. 1986. Alexander the Great and the Macedonian Kausia. — *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 116, pp. 215–227
- Fussman, Gérard 1998. L'inscription de Rabatak et l'origine de l'ère Śaka. — *Journal Asiatique*, T. 286, N. 2, p. 571–651
- Gandhāra 2009/10 = Gandhara — *The Buddhist Heritage of Pakistan: Legends, Monasteries, and Paradise*. Bonn, Berlin, Zürich: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland
- Gardin, Jean-Claude 1998. *Prospections archéologiques en Bactriane orientale (1974–1978), Vol. 3 : Description des sites et notes de synthèse*. (Mémoires de la Mission archéologique française en Asie centrale, 9.) Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations
- Gentelle, Pierre 1989. *Prospections archéologiques en Bactriane orientale (1974–1978), Vol. 1 : Données paléogéographiques et fondements de l'irrigation*. (Mémoires de la Mission archéologique française en Asie centrale, 3.) Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations
- Guliano, Laura 2004. Studies in early Śaiva iconography: (I) The origin of the *triśūla* and some related problems. — *Silk Road Art and Archaeology: Journal of the Institute of Silk Road Studies, Kamakura*, Vol. 10, pp. 51–96

- Giuliano, Laura 2008. Some considerations on a particular *vajra* iconography: the *Skambha*, the *Yūpa*, the bones of Dadhica and related themes. — *Rivista degli Studi Orientali*, Vol. 81, pp. 103–126
- Green, Peter 1990. *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*. Berkeley: University of California Press
- Green, Peter 1991 [1974]. *Alexander of Macedon, 356–323 B.C.: A Historical Biography*. Berkeley: University of California Press
- Göbl, Robert 1984. *System und Chronologie der Münzprägung des Kušanreiches*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
- Hammond, Nicholas G. L. 1993. *Sources for Alexander the Great: An Analysis of Plutarch's 'Life' and Arrian's 'Anabasis Alexandrou'*. (Cambridge classical studies.) Cambridge: Cambridge University Press
- Holt, Frank L. 1993 [1988]. *Alexander the Great and Bactria: The Formation of a Greek Frontier in Central Asia*. Leiden: Brill
- Holt, Frank L. 1999. *Thundering Zeus: The Making of Hellenistic Bactria*. Berkeley: University of California Press
- Holt, Frank L. 2003. *Alexander the Great and the Mystery of the Elephant Medallions*. Berkeley: University of California Press
- Holt, Frank L. 2005. *Into the Land of Bones: Alexander the Great in Afghanistan*. Berkeley: University of California Press
- Holt, Frank L. 2012. *Lost World of the Golden King: In Search of Ancient Afghanistan*. Berkeley: University of California Press
- Holt, Frank L., Osmund Bopearachchi (eds.) 2011. *The Alexander Medallion: Exploring the Origins of a Unique Artefact*. Lacapelle-Marival: Imago Lattara
- Kingsley, Bonnie 1991. Alexander's "Kausia" and Macedonian tradition. — *Classical Antiquity*, Vol. 10, No. 1, pp. 59–76
- Lecuyot, Guy 2013. *Fouilles d'Aï Khanoum. Tome 9: L'Habitat*. (Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan, 34.) Paris: de Boccard
- Léridier, Georges 2003. *Alexandre Le Grand: Monnaie, finances et politique*. Paris: Presses Universitaires de France
- Léridier, Georges, François de Callataÿ 2006. *Les Séleucides et les Ptolémées : L'héritage monétaire et financier d'Alexandre le Grand*. Paris : du Rocher
- Lund, Helen S. 1992. *Lysimachus: A Study in Early Hellenistic Kingship*. New York: Routledge
- Marshall, John 1951. *Taxila: An Illustrated Account of Archaeological Excavations*. 3 vols. Cambridge: Cambridge University Press

- M a s s o n, Charles 1841. Memoir on the topes and sepulchral monuments of Afghanistan. — H. H. Wilson. *Ariana Antiqua: A Descriptive Account of the Antiquities and Coins of Afghanistan*. London: East India Company, pp. 55–118
- M i t c h i n e r, Michael 1978. *Oriental Coins and Their Values: The Ancient and Classical World 600 B.C. – A.D. 650*. London: Hawkins Publications
- N a r a i n, Awadh Kishore 1957. *The Indo-Greeks*. Oxford: Clarendon Press
- Plutarch's Morals*. 1878. Transl. from the Greek by Several Hands. Corr. and Rev. by W. W. Goodwin, with an Introduction by R. W. Emerson. 5 Vols. Boston: Little, Brown, and Co.
- Q u a g l i o t t i, Anna Maria 1991–1992. The Buddha, the solar disk and the cosmic tree: A relief in the Victoria and Albert Museum. — *Silk Road Art and Archaeology: Journal of the Institute of Silk Road Studies, Kamakura*, Vol. 2, pp. 73–105
- R a p i n, Claude 2010. L'ère Yavana d'après les parchemins gréco-bactriens d'Asangorna et d'Amphipolis. — K. Abdullaev (ed.). *Традиции Востока и Запада в античной культуре Средней Азии: Сборник статей в честь Поля Бернара. / The Traditions of East and West in the Antique Cultures of Central Asia: Papers in Honor of Paul Bernard*. Tashkent: Noshirlik yog'dusi Press, p. 234–252
- R o s e n f i e l d, John M. 1967. *The Dynastic Arts of the Kushans*. Berkeley: University of California Press
- S a l o m o n, Richard 2005. The Indo-Greek era of 186/5 B.C. in a Buddhist reliquary inscription. — O. Bopearachchi, M.-F. Bous-sac (eds.). *Afghanistan, ancien carrefour entre l'est et l'ouest*. (Indicopleustoi, Vol. 3.) Turnhout: Brepols, pp. 359–401
- S a n t o r o, Arcangela 1979. Il Vajrapāṇi nell'arte del Gandhāra: Ricerca iconografica ed interpretativa. — *Rivista degli studi orientali*, Vol. 53, p. 293–341
- S a n t o r o, Arcangela 1986. Note di iconografia gandharica. — *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, Vol. 46, p. 35–62
- S a r i a n i d i, Viktor I. 1980. The treasure of Golden Hill. — *American Journal of Archaeology*, Vol. 84, No. 2, pp. 125–131
- S a r i a n i d i, Viktor I. 1985. *The Golden Hoard of Bactria: From the Tillya-tepe Excavations in Northern Afghanistan*. New York: Harry N. Abrams
- S c h l u m b e r g e r, Daniel 1964. Une nouvelle inscription grecque d'Açoka. — *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscrip-*

- tions et Belles-Lettres, T. 108, N. 1, p. 126–140
- Schmidt, Erich F. 1953. *Persepolis I: Structures, Reliefs, Inscriptions*. (Oriental Institute publications, 68.) Chicago: University of Chicago Press
- Senior, Robert C. 2001. *Indo-Scythian Coins and History*. 3 vols. London & Lancaster, PA: Classical Numismatic Group
- Sherwin-White, Susan M., Amélie Kuhrt 1993. *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press
- Sims-Williams, Nicholas 1998. Further notes on the Bactrian inscription of Rabatak, with an appendix on the names of Kujula Kadphises and Vima Taktu in Chinese. — N. Sims-Williams (ed.). *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies, Part 1: Old and Middle Iranian Studies*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, pp. 79–93
- Sims-Williams, Nicholas, Joe Cribb 1995–1996. A new Bactrian inscription of Kanishka the Great. — *Silk Road Art and Archaeology: Journal of the Institute of Silk Road Studies, Kamakura*, Vol. 4, pp. 75–142
- Zwalf, Wladimir 1996. *A Catalogue of the Gandhāra Sculpture in the British Museum*. 2 vols. London: British Museum Press
- Tanabe, Katsumi 2006. *Bishamonten-zō no Kigen (The Origin of the Vaiśravaṇa Image)*. Tōkyō: Sankibō Butsushorin
- Tarzi, Zémarylalā 1976. Hadda à la lumière des trois dernières campagnes de fouilles de Tapa-é-Shotor. — *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, T. 120, N. 3, p. 381–410
- Thapar, Romila 1961. *Aśoka and the Decline of the Mauryas*. New Delhi & New York: Oxford University Press
- Thapar, Romila 2002. *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*. London: Penguin Books
- Thierry, François 2005. Yuezhi et Kouchans. Pièges et dangers des sources chinoises. — O. Bopearachchi, M.-F. Boussac (éd.). *Afghanistan, ancien carrefour entre l'est et l'ouest*. Turnhout : Brepols, p. 421–539
- Walsh, Maurice (tr.) 1987. *The Long Discourses of the Buddha: A Translation of the Dīgha Nikāya*. Boston: Wisdom Publications
- Wilson, Horace Hayman 1841. *Ariana Antiqua: A Descriptive Account of the Antiquities and Coins of Afghanistan*. London: East India Company

OSMUND BOPEARACHCHI (1949) on Sri Lanka ajaloolane ja numismaatik. Lõpetas Kelaniya Ülikooli (Sri Lanka), doktorikraad kunstiajaloo ja arheoloogias Sorbonne'ist (Pariisi I Ülikoolist) 1987. Aastast 1989 Prantsuse Riikliku Teadusuuringute Keskuse (CNRS) uurija, praegu selle emeriit-teadusdirektor, samuti kaasprofessor California Ülikoolis (Berkeleys). Teoseid: *Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques, Catalogue raisonné* (1991); *Pre-Kushana Coins in Pakistan* (1995, koos A. Rahmaniga); *Ancient Indian Coins* (1998, koos W. Pieperiga); *Graeco-Bactrian and Indo-Greek Coins* (1998); *Le Portrait d'Alexandre le Grand: Histoire d'une découverte pour l'humanité* (2005, koos P. Flandriniga); *The Alexander Medallion: Exploring the Origins of a Unique Artefact* (2011, koos F. L. Holtiga); *From Bactria to Taprobane: Selected Works* (2015); *From Hindu Kush to Salt Range* (2020, koos S. B. Majumdariga); *Roots of Sri Lankan Art* (2020) ja *When West Met East: Gandhāran Art Revisited* (2020).

LUULET

Peeter Ilus

TEENÄITAJA SÜTTIB PÕLEMA

Ei hinge ega unega
Saa südant jälle kulgema
Ja kui on tulnund veebruar
Tuisk tähed matnud taevased
Peab jälle minema
Peab koldeukse sulgema
Söed jätma jälle kustuma
Ja maha jätma vaevased
Peab jälle minema

Kui sureb veebruar uuesti
Siis ühes unelauluga
Hing hakkab hällis kiikuma
Siis lahti läheb koldeuks
Ja süsi tõuseb miilama
Ja kutsub tule põlema
Ja tee siis läheb liikuma
Peab minevikku tulema
Ja süda tuksub tuks tuks tuks
Ja süsi puhkeb hõõguma
Peab minevikku tulema
Peab tuleks põlema

KUNAGI EI OLE HILJA

lialgi hilja ei ole
Ootama keegi ei jää
Õitses kõik
Millal ei teagi
Lõõritas alles üks sirk
Sügis käes viimaks
Ja peagi
Jalge all sillerdab jää
Jäisest me õitseme läbi
Sinuga koos minu lemb
Üheskoos põimime vilja
Ununeb ümber kõik kole

Kunagi ei ole hilja
Meeltestki vööra
Viib häbi
Juhuslik armuemb
lialgi hilja ei ole
Kunagi ei ole hilja

lialgi hilja ei ole
Ootama keegi ei jää
Õitses kõik
Millal ei teagi
Lõõritas alles üks sirk
Sügis käes viimaks
Ja peagi
Jalge all sillerdab jää

Jäisest me õitseme läbi
Sinuga koos minu lemb
Üheskoos põimime vilja
Ununeb ümber kõik kole

Kunagi ei ole hilja
Meeltestki võõra
Viib häbi
Juhuslik armuemb
lialgi hilja ei ole

KAUNIS TAASISESEISVUMINE

Oh hale sõber
armas kuidas
üht paha aega
ümberringi paisub
üks unevusekoigi taevakangast sööb
ja rooste kättemaksumõõga pikka
tera nürja järab
oh kuidas ausaid hingi aplalt õgib vale
õrn tuulehoogki haiseb nagu raha. . . .
just nagu alati ning ikka

noor kevade kuid
iseseisvust taastab
ta jätab vana talve
nagu viisiks maha
ja päevalegi kuskilt kõrgelt poolt
on varem tõusta antud oma luba
käib linnurahvalgi suur jälle ränd
me ümber ilmasallas
mõnelgi on ümber
rüü võõraist sulgedest
ja puhvis händ
näe laane veeres
rohehall ja hõrk
loor juba raagus
haava latva varjab. . .

teenäitaja on aga
ammu aega teel
meil temaga leeb võim
ja õnn koos
minekule minna
meid mineviku kutsub
kummastuse ukسلävi
ja kostub tema
igavese sammu kaja
ta kätte näitab kalli
unaruses usu
ja süütab tule
hüüab "vibu vinna"!
ja laulab vibunöör
nool hinge põhja jõuab
ja mustav udu hajub
kuldset sügist
koduõue sõuab
ja mälestuste aidas
täis saab vaimusalv
veel vaevu kostub
viimse linnu hõik
leht kurbki langeb
viimaks põrmu vajub
kuid hõimud teavad
ehkki muutub kõik
ei miski iialgi ei hävi
taasiseseisvubki kui
noor ja kaunis võitja
külm puhas lumivalge
hiilgav talv

OLIVER SOOMETS. *Otium reficit vires* (2020; fiiberbetoon, kõrgus 2,7 m, Narva Sisekaitseakadeemia juures)

RAHVUSE MÄÄRAMISEST EESTI VABARIIGIS

1928. aasta rahvuse muutmise seaduse eelnõu

Triin Tark

1920. aastal vastu võetud Eesti Vabariigi esimene põhiseadus¹ ja selle üksikud sätted on pärvinud ohtralt ajaloolaste ja õigusteadlaste huvi (vt nt Leppik 2017; Luts-Sootak 2021; Pajur 2022; Truman 2020; Vallikivi 2020, 2022). Muu hulgas on nii Eesti esimese iseseisvusperioodi ajal kui ka viimastel aastatel mõningast tähelepanu pööratud põhiseaduse §-le 20, mis sätestas, et iga “Eesti kodanik on vaba oma rahvuse määramises” (Csekey 1927a, 1927b; Rebane 2019a, 2019b; Tark 2021a). Ajaloo keerdkäikude tulemusena see säte küll hilisemast, 1938. aastal jõustunud põhiseadusest kaotati ja asendati märksa ebamäärasema §-ga 19, mille järgi iga kodanik oli “õigustatud säilitama oma rahvuskuuluvuse”.² Sõnastuses “igapähe on õigus säilitada oma rahvuskuluvus” (§ 49) võeti sama säte kogu ebamäärasusest hoolimata üle ka pärast Nõukogude okupatsiooni iseseisvuse taastanud Eesti riiki

¹Eesti esimese põhiseaduse sisuga tutvumiseks vt “Eesti Vabariigi põhiseadus”. — *Riigi Teataja*, nr 113–114, 9. VIII 1920, lk 897–901. Siin ja edaspidi viidatud õigusaktid ning teised ajakirjandusväljaannetest pärit tekstid on kättesaadavad digiteeritud artiklite andmebaasist dea.digar.ee.

²“Eesti Vabariigi Põhiseadus”. — *Riigi Teataja*, nr 71, 3. IX 1937, lk 1309–1332, siin lk 1311.

gi 1992. aastal jõustunud uude põhiseadusesse (vt Kalmo, Kask 2020: 72).

Esimese põhiseaduse näiliselt ülimalt liberaalse ja kohati kogniivse ajas ainulaadseks peetud (Laurits 2008: 47–48) rahvuse määramise vabaduse kehtestanud sätte võtsid põhiseaduse loojad vastu ilma märkimisväärsete vaidlusteta. Nii toimides ei osanud nad nähtavasti aimatagi, mil moel hakkab paragrahvi hilisemat rakendamist mõjutama vastset iseseisvuse saavutanud Eestis rahvusele juba omistatud ulatuslik õiguslik tähendus, mis esialgu puudutas peamiselt rahvuspõhist haridussüsteemi, aga hiljem ka vähemusrahvuste kultuuriautonomiat. Kuigi põhiseaduslikust rahvuse määramise vabadusest tulenevalt oleks üksikisikud pidanud saama rahvusest sõltuvate õiguste ja võimaluste kasutamiseks pidada ennast kuuluvaks endale sobivasse rahvusrühma, ilmnes aja jooksul, et riigivõim, esmajoones siseministeerium, ei soovinud midagi säärast võimaldada. Selle vastuolu üheks peamiseks põhjuseks olid avalikkuses õhus olnud kahtlused eestlaste assimileerumisest vähemusrahvuste, peamiselt sakslaste sekka.

Ühiskondlikku konteksti arvestades on põhiseaduse § 20 paljulubav uurimisobjekt, mille analüütiline potentsiaal alles ootab avamist. Selle sätte väärtusest uurimisobjektina annab aimu näiteks 2021. aasta riigiõiguse aastaraamatus avaldatud eestikeelne tõlge omaaegsete siseministeeriumi ametnike Eugen Maddisoni ja Oskar Angeluse saksakeelsest põhiseaduse kommenteeritud väljaandest (Maddison, Angelus 1928) koos eessõnaga (Schnur, Leppik 2021). Tõlke eessõna autorid käsitlevad lausa kogu lõigu ulatuses ka kõnealust sätet, järeldades, et Maddison ja Angelus jäid oma põhiseaduse kommentaarides kohati eriarvamusele riigikohtu praktika suhtes. Nimelt ei olevat riigikohus seda sätet tõlgendades ette näinud rahvuse määramise vabaduse kitsendusi teiste seaduste alusel, samas kui Maddison ja Angelus olevat selliste kitsenduste võimalikkust möönnud.³

³Vastav riigikohtu lahend: “Marta Thiel’i voliniku vann. adv. Valter Stackelberg’i kaebus siseministri resolutsiooni peale 31. aug. 1925 a. rahvuse nimetuse parandamise asjas”. — 1926. aasta Riigikohtu otsu-

Tõlke eessõna ja viidatud kohtulahend tekitavad mitu küsimust. Näiteks on põhjust küsida, kas Maddisoni ja Angeluse ning riigikohtu tõlgendustest ilmneb tõepoolest põhimõtteline eriarvamus või saaks riigikohtu viidatud lahendit tõlgendada ka nii, et ehkki kohtuotsuse langetamise hetkel ei kehtinud kitsendusi ette nägevaid seadusi, millele riigikohus saanuks tugineda, ei välistanud ka kohtunikud selliste seaduste võimalikkust tulevikus. Teiseks ilmneb kohtupraktikaga tutvudes, et tegelikult tunnistas riigikohus siiski kitsendavate õigusaktide olemasolu sealäbi, et piiras rahvuse määramise vabaduse kehtivaks ainult nende rahvusrühmade esindajatele, kes olid nimetatud vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse seaduses (sakslased, venelased, rootslased ja rohkem kui 3000 liikmega rahvusrühmad). Niisiis vajaks ka see asjaolu senisest märksa põhjalikumat käsitlemist.

Pidades silmas Eesti esimese põhiseaduse § 20 analüütilist potentsiaali ning tähendust Eesti ühiskonnas ja õiguspraktikas, käsitleb siinne artikkel üht 1928. aastast pärinevat rahvuse määramise problemaatikat puudutanud seaduseelnõu koos seletuskirja ning Riigikogu üldkomisjoni just selle elnõu arutamiseks loodud alamkomisjoni protokollidega.⁴ Dateeringu järgi töötati elnõu siseministeriumis välja ligikaudu samal ajal või kõigest mõnevõrra hiljem, kui Maddison ja Angelus koostasid põhiseaduse saksakeelset kommenteeritud väljaannet, ning seega võisid need kaks tegevust ka omavahel seotud olla. Igal juhul toovad elnõu ja selle arutelud ilmekalt esile siseministeriumis valitsenud meeleolu rahvuse õigusliku tähenduse, rahvuse määramise viiside ja põhiseadusliku rahvuse määramise vabaduse suhtes. Ühtlasi peegeldavad need dokumendid Eesti alal sajandite vältel toimunud ulatusliku saksastumise mõju ühiskonna toimimisele ja seadusloomele ning ühtaegu ka rahvuse olemuse mõtestamise mitmekesisust omas ajas. Need mitmepalgelised nüansid teevad kõne-

sed. Tartu: "Õiguse" väljaanne, 1927, lk 23–24, www.digar.ee/id/nlib-digar:109723.

⁴RA (= Rahvusarhiiv), ERA.80.3.824, l. 6–13, Rahvuse muutmise seadus. Eelnõu, selle seletuskiri ja komisjoni protokollid on siinsele käsitlusele lisatud allikapublikatsioonina.

alusest eelnõust väärtusliku sotsiaaalajaloo allika ning ühtlasi aita-
vad paremini mõista ka tänapäeva Eesti ühiskonda ja seda raamis-
tavaid õigusnorme.

SAKSASTUMISÄNG JA RAHVUSE MÄÄRAMISE POLIITIKA 1920. AASTATEL

Juba Eesti Vabariigi esimeste ühiskonnakorralduslike õigusakti-
dega, mis võeti vastu 1918. aasta lõpul, omistati rahvusele mär-
kimisväärne õiguslik ja ametkondlik tähendus. Üldhariduskoolid
muudeti kohustuslikult rahvuspõhiseks,⁵ vähemusrahvustele ta-
gati esialgu küll pigem kõigest deklaratiivselt ulatuslikud kollek-
tiivsed õigused ning alates 1919. aasta sügisest hakati väljasta-
ma rahvumärget sisaldanud isikutunnistusi.⁶ Esialgu eeldas re-
gulaarset üksikisikute rahvuskuuluvuse määramist niisiis eelkõi-
ge haridussüsteem, ent alates 1925. aastast tekkis ametkondadel
ka seoses vähemusrahvuste kultuuriautonoomiaga vajadus kind-
laks teha, kes on õigustatud autonoomias osa saama ja kes mitte.
Neis tingimustes välja kujunenud rahvuse määramise bürokraat-
lik praktika oli vastuoluline ja soodustas konflikte, mille pea-
miseks põhjuseks oli tollases Eesti ühiskonnas levinud nähtus,
mida võiks lühidalt nimetada saksastumisängiks.

Saksastumisängi all peetakse siinkohal silmas 19. sajandi tei-
sel poolel rahvusliku ärkamisaja mõjul tekkinud veendumust, et
eestlaste hulgas toimub ulatuslik saksastumine, mille vastu kuju-
nev eesti poliitiline eliit peaks kõikvõimalike abinõudega võitle-

⁵Ehkki alg- ja keskhariidust reguleerinud õigusaktides räägiti kohus-
tuslikult emakeelsest koolikorraldusest, oli sisuliselt tegemist rahvuspõ-
hise koolikorraldusega, sest õpilaste emakeel tuli nende õigusaktide jär-
gi määrata vastavalt rahvusele. Selle tulemusena ei pruukinud õpilased
enda või õigupoolest oma vanemate rahvuse järgi määratud emakeelt
osatagi. Vt lähemalt Tark 2021b.

⁶Isikut tõendavaid dokumente anti kohalikes omavalitsustes välja ka
enne 1919. aasta sügist, ent vastav valitsuse määrus, mis isikutunnistus-
te vormi ja väljastamise korra ühtlustas, kehtestati tolle aasta oktoobris.
Vt lähemalt "Määrus isikutunnistuste kohta". — *Riigi Teataja*, nr 91–
92, 19. XI 1919, lk 722.

ma. Enne Eesti iseseisvuse saavutamist oli see veendumus mingil määral ka õigustatud, sest sotsiaalse liikuvusega kaasnenud muutused indiviidide kuuluvustundes olid tõepoolest võrdlemisi levinud (Jansen 2003; Karjahärm, Sirk 1997; Leppik 2008). Eesti iseseisvuse saavutamise järel muutus aga nii mõndagi: riigirahvuse-na oli eestlaste kui sotsiaalse kategooria staatus märkimisväärselt tõusnud; nüüdsest oli võimalik kõigil õppeastmetel omandada haridus eesti keeles; ametialaselt oli üldjuhul vajalik osata riigikeele-na eesti keelt, samas kui varem valitsenud saksa ja vene keele kasutamine oli vähenenud ning nende staatus langenud, jne. Sellegipoolest oli saksastumisäangi taandumine aeglane ja õigupoolest ei tekkinud ka ebamäärase rahvusliku taustaga inimestel kiirelt soovi ennast uutes oludes vähemasti vormiliselt eestlaseks tunnistada.

Üheks põhjuseks saksastumisäangi püsimisele ja eestluse maine aeglasele tõusule oli Eesti seadusandlus, millega küll püüti saksastumist takistada, ent ühtlasi võimaldas see saksa vähemusel endiselt külgetõmbavalt mõjuda. Eriti teravalt väljendus see vastuolu kohustuslikult rahvuspõhises haridussüsteemis. Mitmete õigusaktide (põhiseadus, kooliseadused) kujundatud olukorras oli haridusministeeriumil ja kohalikel koolivalitsustel pidevalt vaja õpilaste rahvust määrata ning lapsevanematel oli kohustus enda ja oma laste rahvust tõendada. Kuna eelkõige saksakeelsed koolid olid ajalooliselt kujunenud populaarseks ning neist saadavat haridust peeti tollal kvaliteetseks ja elitaarseks, siis soodustas see nii üksikisikutepoolset dokumentide ja vormilise rahvaskuuluvusega manipuleerimist kui ka riigivõimu püüdeid luua sellele vastukaaluks objektiivne rahvuse määramise süsteem (Tark 2021a).

“Objektiivseks” rahvuse määramise aluseks kujunesid esialgu rahvusmärged sisaldanud isikutunnistused. See tähendas, et üksikisikute seisukohast tuli saada isikutunnistusele nende vajaduste ja valikutega kooskõlas olev rahvusmärged. Näib, et vähemalt alates põhiseaduse jõustumisest 1920. aasta detsembris hakati ühiskonnas seda tõsiasja ka ulatuslikumalt teadvustama, ja tulemuseks olid arvukad isikutunnistuse rahvusmärke muutmise taotlused. Loogiliselt osutab selline areng niihästi märkimisväärse hulga inimeste pragmaatilistele kaalutlustele seoses

rahvusega kui sellelegi, et nende isikutunnistusele algselt tehtud rahvusmärke ei olnud kas nende emotsionaalse kuuluvustundega või pragmaatiliste kaalutlustega kooskõlas. Pidades silmas, et suurem osa isikutunnistuse rahvusmärkega rahulolematuid olid selle dokumendi järgi “eestlased”, saab järeldada, et arvatavasti kuni põhiseaduse vastuvõtmise või jõustumiseni oli tavapärane, et isikutunnistusi väljastanud ametnikud fikseerisid segastel juhtudel dokumendi taotleja eestlasena. Nagu hiljem selgus, ei olnud ei siseministeerium ega ka laiem avalikkus valmis selleks, et need inimesed soovisid ise ennast hoopis mõne vähemusrahvuse hulka kuuluvaks pidada.

Kui palju esitati isikutunnistuse rahvusmärke muutmise taotlusi esimeste kuude jooksul pärast põhiseaduse jõustumist, on võimatu hinnata. Esiteks ei ole teadaolevalt vastavat dokumentatsiooni kuni 1921. aasta lõpuni säilinud ning teiseks puudus siseministeeriumis ja kohalikes omavalitsustes tollal ka määrustik kodanike sellistele soovidele reageerimiseks, mistõttu võis osa juhtumeid jääda adekvaatselt dokumenteerimata. Ent selliseid, kas otse ministeeriumile või dokumendi väljastanud asutusele esitatud avaldusi pidi olema piisavalt palju selleks, et mõjuda siseministeeriumile probleemina. Igal juhul ei peetud ministeeriumis isikutunnistuse rahvusmärke muutmisi tavaliseks faktilise eksituse parandamiseks. Seda kinnitab ilmekalt tollal siseministri ametis olnud Karl Einbundi (Kaarel Eenpalu) 1921. aasta kevaldel, pool aastat pärast põhiseaduse jõustumist kehtestatud määrus, millega piirati isikutunnistuse rahvusmärke muutmise võimalusi. Vastavalt sellele lakoonilisele õigusaktile oli inimesel võimalik vaid üks kord (esimese isikutunnistuse väljastamisel) põhiseaduslikku rahvuse määramise vabadust kasutada, mistõttu sai rahvusmärke muutmine võimalik olla vaid neis isikutunnistustes, mis olid väljastatud enne põhiseaduse jõustumist, ja sedagi vaid juhul, kui muudatuse taotleja tõendas senise rahvusmärke ekslikkust.⁷ Määrus põhines eeldusel, et enne põhiseaduse jõustumist ei

⁷“Siseministri määrus isikutunnistuste paranduste kohta”. — *Riigi Teataja*, nr 22, 5. IV 1921, lk 137. Siseministri allkiri avaldatud õigusaktil õigupoolest puudub, allkirjastas selle hoopis ministri abi Eduard

pruukinud ametnikud alati dokumendi taotleja väiteid oma rahvuse kohta arvesse võtta, põhiseaduse jõustumise järel seda aga igal juhul tegid.

Siseministri määrusest hoolimata taotleti isikutunnistuse rahvusmärke muutmist järgnevatel aastatel edasi ja enamasti taotlused ka rahuldati, sõltumata sellest, kas need vastasid määrukses sõnastatud tingimustele. Ametkondlikust praktikast ilmneb, et sobivad tõendid jäid selgelt määratlemata ning ühe või teise tõendi sobivaks tunnistamine sõltus rohkem ametnike ja siseministri meelevallest kui konkreetsetest kriteeriumidest. Samas oli ka taotluste arv esialgu üsnagi väike, suurusjärgus sada taotlust aastas, kusjuures nende hulgas polnud ainult senised “eestlased”, kes soovisid mõnda vähemusrahvusse kuuluda, vaid ka ühe vähemusrahvuse teise vastu vahetada soovinud ning senised vähemusrahvuste esindajad, kes soovisid ennast “eestlasena” määratleda. Olukord muutus 1925. aastal, kui pärast kultuuriautonoomia seaduse vastuvõtmist ja seoses saksa kultuuriomavalitsuse rajamisega suurenes eriti just rahvusmärke “sakslaseks” muutmise soovivavalduste arv varasemate aastatega võrreldes ligikaudu kuus korda. Põhiliselt soovisid rahvusmärget muuta senised “eestlased” ja see mõjus siseministeeriumis ilmselt rahutust tekitavalt. Ministeerium lükkas nüüd üha sagedamini taotlusi tagasi, ent kuna need olid sageli kooskõlastatud kultuuriomavalitsust ette valmistava saksa eliidiga, siis oli ka viimane toimuvast hästi informeeritud (Tark 2022).

Juba 1925. aasta sügise algul esitati riigikohtusse esimesed kaebused siseministeeriumi vastu isikutunnistuse rahvusemärke muutmise keeldumise tõttu ja pärast saksa kultuuriomavalitsuse tööle hakkamist mõni aeg hiljem otsustas selle vastselt moodustatud kultuurivalitsus kohtuteed süsteemselt jätkata, selleks et isikutunnistuse rahvusmärke muutmise võimalusi täpsustada.⁸ Kaebusi esitasid tollal ja mitme järgnenud aasta jooksul vormi-

Kübarsepp, kes mitu aastat hiljem siin käsitletava eelnõu arutelude ajal kaitses siseministeeriumi seisukohti.

⁸RA, ERA.85.1.161, Saksa kultuurivalitsuse ringkiri kohalikele kultuurikuratuuridele, 4. II 1926.

liselt küll need üksikisikud, kelle muutmistaotluse oli siseministeerium tagasi lükanud, ent nende tegevus oli järjepidevalt saksa kultuuriomavalitsuse juhtkonna koordineeritud. Riigikohus siseministeeriumi neis kaasustes ei soosinud, langetatud otsuste järgi oli ministeeriumi tegevus põhiseadusevastane ja nii hakkas viimane olukorra kontrolli alla saamiseks otsima lahendusi seaduste muutmise⁹.

RAHVUSE MUUTMISE SEADUSE EELNÕU

Pole selge, kas ja mil määral saksastumist Eesti ühiskonnas tol ajal probleemiks peeti, sest tänapäeval levinud arvamusküsitlusi siis veel ei korraldatud. Ent vähemasti ajakirjanduse liialdatud teemakäsitlus jätab mulje, justkui oleks suurem osa avalikkusest oodanud riigilt aktiivset võitlust “kadakasakslusega”. Näib, et ka poliitikute ja riigiametnike hulgas tajuti sellist ootust olenemata sellest, kas sellel oli tegelikult alust või oli tegemist pelgalt ajakirjanduse loodud illusiooniga. Kuna isikutunnistusel rahvusmärke muutmise taotlemine oli alates 1925. aastast tõepoolest sagene- nud ja taotluste hulgas oli väga suures osas valitsev soov muuta rahvusmärke “eestlane” “sakslaseks”, siis pidi see koos ajakirjan- duse loodud avaliku arvamuse illusiooniga igal juhul kujundama meeoleolusid siseministeeriumi nende ametnike hulgas, kes taot- lusi menetlesid. Vähetähtis ei pruugi olla seegi, et ametnikud ja poliitikud olid samuti osa ühiskonnast ning kui saksastumisärg oli “õhus”, siis ilmselgelt mõjutas see ka riigiaparaadi toimimist.

Kuivõrd ametnikkond oli võrreldes siseministriga märksa pü- sivam, siis on võimalik, et meeoleolud ametnikkonnas olid pea- miseks põhjuseks, miks 1928. aastaks siin tutvustatava rahvuse muutmise seaduse eelnõuni üldse jõuti. Kuna isikutunnistuse rah- vusmärgete muutmise tipphetk oli olnud juba mõnda aega tagasi, 1925. aastal, ja edasised kohtuasjad, mis üksteise järel rõhutasid siseministeeriumi õiguse puudumist taotlusi tagasi lükata, jagu-

⁹Kohtuasjadest, siseministeeriumi seisukohtadest ja avalikkuse reaktsioonist ülevaate saamiseks vt nt Rebane 2019b: 20–31; Tark 2021a: 121–126.

nesid aastate peale võrdlemisi ühtlaselt, oli siseministeeriumi tegevuses oluline ametkondliku mälu kuhjumine, pidades silmas, et ministrid olid nende aastate jooksul korduvalt vahetunud. Ametkondliku mälu tähtsusele vihjab ka seaduseelnõu seletuskiri, milles on siseministeeriumi varasemate aastate tegevust võrdlemisi põhjalikult kirjeldatud.

Poliitilistel tõmbetuultel pidi eelnõu väljatöötamisel siiski mõningane osa olema, sest kuigi pole täpselt teada, millal eelnõu koostama hakati, võib oletada, et sellega asuti põhjalikumalt tegelema pärast seda, kui 1927. aasta detsembris oli Jaan Teemanti juhitud valitsus vahetunud Jaan Tõnissoni valitsuse vastu (Toomla 1999: 155). Siseministrina jätkas küll Põllumeeste Kogude liige Jaan Hünerson, kes, nagu eelnõu arutelude protokollid näitavad, kaitses ettevalmistamisel olevat seaduseelnõu tuliselt ka Riigikogu komisjonis, ent sellest ei järeldu ilmtingimata, et eelnõu oleks töös olnud juba varasema valitsuse ajal. Pigem näib, et just võimule saanud valitsuskoalitsioon soosis erilisel sellise eelnõu väljatöötamist ja Riigikokku saatmist ning aitas seega siseministeeriumi ametkondlikul mälul väljundi leida.¹⁰

1928. aastal hakkas siseministeerium isikutunnistuse rahvusmärke muutmise taotluste menetlemisel peale nende tagasilükkamise ka aega venitama. Samal ajal pidi eelnõu juba aktiivselt töös olema, sest kuigi Riigikokku saadeti see alles sügisel, jõudsid väljatöötamisel oleva seaduse kohta suve alguses vihjed ka ajakirjandusse.¹¹ Alates suvest jõudis osa ajavenitamisjuhtumeid ka kohtusse ja riigikohtu otsustest ilmnas, et siseministeeriumil ei olnud seadusest tulenevat õigust taotluste menetlemist ilma mõjuva põhjusega seisma panna.¹² Venitamine ei olnud siiski süsteemne

¹⁰Kuigi see ei pruugi olla empiirilisel tõendatav, võib oletada, et mõju asjade käigule võis olla peaministriks saanud Jaan Tõnissoni isikul, kes ise ja kellele kuulunud ajaleht *Postimees* olid korduvalt väljendanud vastumeelsust rahvuse muutmise suhtes.

¹¹Vt nt "Lõpp kadakate ja teiste ilupuude rändamisele". — *Postimees*, nr 171, 27. VI 1928, lk 3; "Rahvuse muutmine raskemaks". — *Sakala*, nr 78, 28. VI 1928, lk 2.

¹²Vt riigikohtusse esitatud kaebusi siseministri korralduse kohta isikutunnistusel rahvuse nimetuse parandamise pärast esitatud avalduse

ega ulatuslik ning samal ajal jätkas siseministeerium ka taotluste rahuldamist ja tagasilükkamist. Seega ei pruukinud ministeeriumi tegevuse taga olla ainult ootus seaduse kiireks vastuvõtmiseks, vaid tegemist võis esialgu olla pigem rahvusmärke muutmise taotlejate ja miks mitte ka saksa kultuuriomavalitsuse reaktiooni testimisega. Kui ministeeriumi ajavenitamisele poleks kiirelt järgnenud kohtuasju, võinuks see ehk seaduse vastuvõtmise ootuses edaspidi, alates sügisest, kui eelnõu Riigikogus arutati, tõepoolest jõuda ka ulatuslikuma taotluste menetlemise külmutamiseni.

1928. aasta sügise algul Riigikogu üldkomisjonile esitatud seaduseelnõu on võrdlemisi lakooniline, koosnedes seitsmest punktist. Märksa mahukam on selle seletuskiri, mis üksikute sätete selgitamise asemel õigustab üldsõnaliselt sellise seaduse vajalikkust, viidates varasemate aastate isikutunnistuse rahvusmärke muutmist puudutanud kohtuotsustele ja korduva rahvuse muutmise kahjulikkusele ühiskonna toimimise seisukohast. Pealkirjastatud kui rahvuse muutmise seadus, jääb seaduseelnõu võrdlemisi ebamääraseks selles osas, mida peetakse silmas “rahvuse muutmise” all. Mainitakse vaid “legitimatiooni dokumente” ja alles seletuskirjast ilmneb ühemõtteliselt, et kõne all on isikutunnistus ja selles sisalduv rahvusmärke. Siseministeeriumil ei olnud seega kavatsust pakkuda välja mingit täiesti uut süsteemi üksikisikute rahvuse määramiseks, vaid eesmärk oli saada isikutunnistuse rahvusmärke muutmise täiel määral ministeeriumi kontrolli alla.

Eelnõust ja seletuskirjast ilmneb, et siseministeerium soovis takistada isikutunnistuse rahvusmärke muutmist neil, kes seni olid vastavalt sellele dokumendile “eestlased”, samas kui vähemusrahvuste esindajate “eestistumisele” põhimõttelisi takistusi ei seatud. Ministeeriumi senine praktika isikutunnistuse rahvusmärke muutmise taotluste tagasilükkamisel järgis sama loogikat, kuivõrd suurem osa tagasilükatud taotlusi oli senistelt “eestlas-

otsustamise edasilükkamise asjus: RA, ERA.1356.2.597, Bernhard Jürgens; RA, ERA.1356.2.617, Alma Pajo; RA, ERA.1356.2.647, Senta Treffner; RA, ERA.1356.2.584, Eduard Eichen; RA, ERA.1356.2.585, Ida Eichen; RA, ERA.1356.2.587, Balduin Eskenson.

telt", samas kui ennast "eestlasena" määratleda soovinud isikutele ei vastatud peaaegu kordagi eitavalt.¹³ On aimatav, et seletuskirja koostanud ministeeriumiametnikud on püüdnud oma eesmäärke varjata ebamäärase, liialdatud ja kohati eufemistliku keelekasutuse taha. Paari üksiku näitega juhitakse siiski vihjamisi tähelepanu eestlaste saksastumise problemaatikale ning just need lakoonilised fragmendid toovad esile peamise põhjuse, miks selline seaduseelnõu välja töötati ja Riigikogule menetlemiseks esitati.

Et just "eestlased", aga mitte Eestis elanud vähemusrahvused olid seaduse keskpunktis, ilmestab mõneti ka kohtuvaidluste tulemusena välja kujunenud vähemus- ja mõne muu rahvuse eristus seaduse tekstis. Nagu sissejuhatuses mainitud, tunnistas riigikohus oma otsustega vähemusrahvuseks vaid need rahvusühmad, mis vastasid vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse seaduses sätestatud määratlusele (sakslased, venelased, rootslased ja üle 3000 liikmega rahvusühmad), mistõttu pidi "mõne muu rahvuse" mainimine eelnõus olema vajalik, möönmaks ka selliste rahvusühmade olemasolu, kes ei vasta sellele definitsioonile. Siseministeeriumil puudus seega huvi "vähemusrahvuse" mõiste määratluse sisuliseks täpsustamiseks ning riigikohtu lahendite tekitatud kummalise olukorra lahendamiseks, milleks võinuks olla hea võimalus just sellise rahvuse määramist puudutanud seaduse ettevalmistamise käigus.

Arutelude ajal kohtasid siseministeerium ja valitsuskoalitsioon neile endale ehk ootamatutki vastuseisu kavatsetavale seadusele. Riigikogu üldkomisjonis just selle eelnõu arutamiseks loodud alamkomisjoni kuulusid esialgu Balti-Saksa Erakonna esindaja Werner Hasselblatt, tööerakondlane Mihkel Juhkam, Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei liige Oskar Gustavson, Asunikude, Riigirentnikkude ja Väikepõllupidajate Koondusest

¹³Tagasi lükati õigupoolest ainult üks selline taotlus ja sel ainsal juhul oli põhjuseks kõigest otsuse langetamiseks vajalike dokumentide esitamata jätmine. Kui sama isik esitas taotluse hiljem uuesti, siis see kiirelt ka rahuldati. Vt lähemalt RA, ERA.14.1.1127, Erik Kolga, 26. X 1925 – 5. I 1926; RA, ERA.1.6.100, Erik Kolga, 25. I 1926 – 30. I 1926.

August Laur ning Kristliku Rahvaerakonna esindaja Aleksander Sternfeldt (Täheväli). Pärast esimest koosolekut täiendati komisjoni koosseisu Põllumeeste Kogude esindaja Artur Tupitsaga. Komisjoni istungitel osalesid lisaks veel siseminister Jaan Hünerson, siseministri abi Eduard Kübarsepp¹⁴ ning juhuslikumalt venelaste esindajad Riigikogus Peeter Baranin ja Mihhail Kurtšinski. Näib, et Baranini ja Kurtšinski osalusega püüti komisjonis vähemusrahvuste hääli rohkem kuuldavaks teha, ent tõenäoliselt ei olnud mitte vähemusrahvuste esindatus põhjuseks, miks eelnõu komisjonis piisavat toetust ei leidnud, vaid pigem asjaolu, et sellise seaduse vajalikkusse suhtusid skeptiliselt ka mitmed eesti parteide esindajad.

Kui vähemusrahvuste esindajad eesotsas Werner Hasselblatti-ga olid ühemõtteliselt eelnõu vastu, tuginedes oma argumentatsioonis tänapäeva terminoloogiat kasutades konstruktivistlikele seisukohtadele ehk teisisõnu osutasid rahvuse mõiste ebamäärasusele ja selle sõltumisele kultuurilistest teguritest ning rõhutasid seejuures indiviidi õigust ise oma rahvust määrata, siis eesti erakondade esindajad leidsid, et eelnõu on põhiseadusevastane ja sellise seaduse järele puudub ka praktiline vajadus. Nii-suguste argumentidega väljendasid vastuseisu seadusele Gustavson, Juhkam ja Sternfeldt. Komisjoni liikmetest pooldasid seadust Laur ja Tupits, kes küll vähemasti protokollide järgi hinnates selle poolt väga agaralt sõna ei võtnud. Seaduse kõige aktiivsemaks eestkõnelejaks jäigi komisjoni istungitel siseminister Hünerson, kes oma seisukoha alusena tõi esile veendumuse, et rahvus saab olla ainult objektiivne nähtus, mille puhul subjektiivset enesemääratlust ei saa võimaldada. Siseministri abi Kübarseppa paistis enim häirivat aga mitte niivõrd rahvuse määramise problemaatika kui selline, vaid asjaolu, et riigikohtu otsused ei võimaldanud enam siseministeeriumil meelevaldselt isikutunnistuse rahvusmärke muutmise taotlusi tagasi lükata. Kübarseppa sõna-

¹⁴Kauaaegse ametnikustaažiga Eduard Kübarsepp töötas siseministri abina alates 1918. aastast (vt RA, ERA.31.3.13634, Siseministeerium Vabariigi Valitsusele, 26. V 1921).

võtud ilmestavad seega selgelt siseministeeriumi püüdlusi taastada oma kontrolli vastava menetluskäigu üle.¹⁵

Saatuslikuks ei saanud eelnõule lõpuks mitte niivõrd komisjoni arutelud, vaid pigem aasta lõpul toimunud valitsusevahetus. 4. detsembril 1928 asendus Jaan Tõnissoni valitsus August Rei valitsusega (Toomla 1999: 156). Paar nädalat hiljem, 19. detsembril toimus komisjoni viimane koosolek, millel otsustati eelnõu menetlusest kõrvaldada ja valitsusse tagasi saata. Uus koalitsioon ei pidanud seadust enam esmatähtsaks ja see kadus kiiresti päevakorrast. Samuti ei pooldanud valitsus siseministeeriumi 1929. aasta algul tehtud ettepanekut lisada vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse seadust täiendanud rahvusnimekirjade pidamise määramisse märkus, mille järgi isikutunnistusel pidanuks saada rahvusmärke muuta ainult üks kord ja seda juhul, kui taotleja tõendab, et senine rahvusmärke on tehtud tema nõusolekuta.¹⁶ Varem isikutunnistusi puudutanud kohtuasjades korduvalt kaebajaid esindanud advokaat Walter von Stackelbergi dokumentide hulgas leiduv kirjavahetus vihjab, et just saksa poliitikutel õnnestus oma sidemeid kasutades selline muutus ära hoida; tõsi küll, teisi allikaid, mis seda kinnitaksid, pole praeguse uurimise seisuga juures teada.¹⁷ Igal juhul näitab määramise muutmise ebaõnnestumine nagu ka eespool käsitletud seaduseelnõuga seotud areng, et rahvuse määramist puudutanud õiguskorra muutmiseks puudus tollal veel piisav poliitiline tahe.

JÄRELMÕJUD

Rahvuse muutmise seadusele tausta loonud ühiskondlikel protsessidel oli ulatuslik mõju seadusandlusele ka pärast selle seaduse

¹⁵Koosolekute sõnavõttude pikemat kommentaari vt Tark 2021a: 129–130.

¹⁶RA, ERA.31.3.4614, l. 1–1 p, Siseministeeriumi administratiiv-osakond Vabariigi Valitsusele, 21. I 1929; RA, ERA.31.3.4614, l. 2, Rahvusnimekirjade pidamise määramise täiendamine.

¹⁷RA, EAA.3245.1.369, De Vries Stackelbergile, 25. I 1929; RA, EAA.3245.1.369, De Vries Stackelbergile, 30. I 1929.

eelnõu kalevi alla lükkamist. 1930. aastal võeti kasutusele isikutunnistuse uus vorm ja ühtlasi kaotati sellelt rahvusmärke. Üksikisikute rahvuse määramise vajadus püsis sellegipoolest edasi ja seega tuli ametkondadel leida uusi abinõusid. 1931. aastal vastu võetud uue algkoolide seaduse järgi oli vastuolulistel juhtudel varasema ajaga võrreldes kergem suunata lapsed õppima riigikeelsetesse koolidesse ja ametnike silmis võis see ehk mingil määral probleemi leevendada, ent ei avaldanud ometigi mõju sellele, kuidas vähemusrahvuste koolidesse astuvate õpilaste rahvus kindlaks tehakse.¹⁸ Saksa kultuuriomavalitsuse rahvusnimekirja pääsemine muutus edaspidi aga hoopis lihtsamaks, sest see oli võimalik isikliku deklaratsiooni ja taotleja enda valitud kahe tunnistaja olemasolul, kes allkirjaga kinnitasid, et tegemist on sakslasega.¹⁹ Tegemist oli hädapärase lahendusega, mis ei saanud mingilgi moel siseministeeriumi ametnikke täiel määral rahuldada, sest rahvusnimekirja astuda soovinud isikute valitud tunnistajad olid mõistagi valmis kinnitama taotlejate kuulumist saksa rahvusse.

Võimalik, et see oligi taas siseministeeriumi ametkondlik määlu, mis 1934. aasta oktoobris, pool aastat pärast Konstantin Pätsi riigipööret, aitas kaasa rahvusse kuuluvuse aluste määramise seaduse kehtestamisele.²⁰ Seaduse eelnõu töötati välja siseministeeriumis, siseministriks oli sel ajal Einbund, kes oli 1921. aastal kehtestanud isikutunnistuse rahvusmärke muutmist piiranud määruse, ning seadus koos seletuskirjaga sarnanes paljuski 1928. aasta rahvuse muutmise seaduse eelnõuga, keskendudes “eestlaste” vähemusrahvuste sekka assimileerimise takistamisele, ent võimaldades vähemusrahvuste esindajatel assimileeruda eestlaste sekka. Siseministeeriumi ametnikkonna 1920. aastatel väljenda-

¹⁸“Avalikkude algkoolide seadus”. — *Riigi Teataja*, nr 46, 9. VI 1931, lk 613–619, siin lk 613.

¹⁹Sama praktikat rakendati alates 1930. aastast ka juudi kultuuriomavalitsuse rahvusnimekirja vastuvõtmisel (Aava 2023: 246), mis näitab, et isikutunnistusest rahvusmärke kaotamine osutus ulatuslikuks bürookraatlikuks proovikiviks ega puudutanud enam vaid eestlaste ja sakslaste omavahelisi keerulisi suhteid.

²⁰“Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus”. — *Riigi Teataja*, nr 93, 2. XI 1934, lk 1618.

tud seisukohad jõudsid niisiis nüüd kehtestatud seaduse teksti ja seega ei olnud tegemist pelgalt Einbundi või Pätsi poliitilise tahte avaldusega. Mingis mõttes asetub see seadus küll ka üldisemas riigiasutuste tsentraliseerimise ja järgnenud jõuliselt rahvusliku poliitika konteksti, mis olid Einbundi juhtimisel alguse saanud kõigest mõni nädal varem (vt lähemalt Raat 2017: 72–83; Veski 2024).

Miks just sellist seadust keset toonaseid poliitilisi mängu valikuks peeti, jääb siiski ebaselgeks. Võib vaid oletada, et siseministeeriumi ametnikkond oli endiselt huvitatud sellisest seadusest ja Einbund omakorda headest suhetest ametnikega, ning pealegi oli alust eeldada, et seadust ei taba mitte avalikkuse hukkamõist, vaid pigem heakskiit. Tõepoolest, ehkki ajakirjandust mõjutas juba tsensuur ja selle põhjal midagi justkui avalikkuse reaktsiooni kohta järeldada ei saa, on teatav näitaja siiski see, et seaduse kajastus ajakirjanduses ei erinenud retooriliselt mitte millegi poolest varasematest, 1920. aastatele iseloomulikest saksastumise ja “kadakasaksluse” teemalistest käsitlustest. Ehkki tegemist oli niisiis poliitiladviku jaoks “turvalise” seadusega, mida siseministeeriumi ametnikud olid juba ammu soovinud, ei saa siiski täielikult välistada ka Einbundi isiklike vaadete võimalikku mõju, pidades silmas, et just tema oli rõhutatult rahvusliku poliitika eestvedaja.

1934. aasta sügisel oli tegemist ilmselgelt põhiseadusevastase seadusega, millele kohtuministeerium selle eelnõule esitatud kommentaaris tagasihoidlikul moel ka tähelepanu juhtis, sedastades, et “eelnõu järgi oleks kodanikkude rahvus juba seadusega objektiivsete tunnuste kohaselt niivõrt ära määratud, et kodanikul õieti palju midagi määrata ei jääks”.²¹ Tõepoolest, kuigi seadus ei kaotanud rahvuse määramise vabadust täielikult, oli suurel osal Eesti kodanikest nüüdsest peaaegu võimatu seda vabadust kasutada, sest isikuid, kes ise või kelle isa või isaisa olid kuulunud Eesti ala vallakogukondadesse, tuli üldjuhul ametlikus asjaajamises pidada eestlaseks, erandina käsitati vaid vähemusrahvuste

²¹RA, ERA.31.3.2730, I. 1, Kohtuminister Riigivanemale, 23. X 1934.

enamusega valdasid. Autoritaarsel võimul ei olnud aga vajadust oma tegude põhiseadusega kooskõlas olemisele märkimisväärselt tähelepanu pöörata ja nii hakati seadust edaspidi rakendama sel moel, et juhtudel, kui mõnel konkreetsel üksikisikul tekkis vajadus oma rahvust tõestada (näiteks soovides lapsi koolitada mõnes vähemuskeelses koolis), pidi ta selleks küsima siseministeeriumist tõendi enda või oma laste rahvuse kohta, mis väljastati vastavalt soovitud rahvusele sel juhul, kui isikut polnud alust seaduses sätestatud tingimustest lähtudes eestlaseks pidada.

Pätsi dekreedina antud seadusele vastavaks kohendati lõpuks ka 1938. aasta algul jõustunud uus põhiseadus, milles rahvuse määramise vabadus asendati märksa ebamäärasema §-ga 19, mille järgi iga kodanik oli “õigustatud säilitama oma rahvusse kuuluvuse”, kusjuures kuuluvuse alused pidi määrama seadus. Seaduse all peeti põhiseaduse eelnõu arutelude ajal ja edaspidigi silmas sedasama rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadust, mis juba aastaid kehtis, sest ühtki uut asjakohast õigusakti enam vastu ei võetud. Põhiseaduse eelnõu aruteludest Rahvuskogus ilmneb ühtlasi, et kui kõrvale jätta vajadus viia põhiseadus kooskõlla juba aastaid kehtinud ja praktikas rakendatud õigusnormidega, siis polnud ka põhiseaduse koostajate seas üksmeelt ega täit selgust, milline sisuline eesmärk sel sättel pidanuks olema ja mida see pidanuks üksikisikute jaoks tähendama (Tark 2021a: 146–147).

Mingil määral püüti küll juba tollal õigustada sätte vajalikkust sellega, et see võiks kaitsta vähemusrahvuste esindajate õigust kuuluda vähemusrahvusse ning ka praegu kehtiva põhiseaduse analoogset paragrahvi on selgitatud väitega, et see peaks mingil moel kaitsma vähemusrahvuste õigusi ja huvisid (Parrest 2020). Sellegipoolest jääb endiselt selgusetuks, kuidas saaks vähemusrahvuste õigusi kaitsta see otseselt autoritaarsest riigikorraldusest välja kasvanud ebamäärane ja vastuoluline säte, mis selle eellugu silmas pidades oli ilmselgelt mõeldud riigivõimule tülkast rahvuse määramise vabadusest vabanemiseks.

Täname artikli retsensenti. *Toim.*

Rk. kantselei

nr. 340.

Vabariigi Valitsuse ettepanek Riigikogule 26. IX. 1928. a. (prot. nr. 76, p. II — 2).

RAHVUSE MUUTMISE SEADUS.

§ 1. Eesti vabariigi kodanikud, kes oma legitimatsiooni dokumentide järgi ei kuulu vähemus- või mõnda muusse rahvusesse, loetakse rahvuse poolest eestlasteks.

§ 2. Laste rahvus kuni 18. eluaastani arvatakse nende vanemate rahvuse järgi. Vanemate kahte rahvusse kuuluvusel määratakse laste rahvus vanemate kokkuleppel — kas isa või ema rahvusesse. Kui ei jõuta kokkuleppele, kuulub laps isa rahvusse.

§ 3. Eesti vabariigi kodanik, leides, et ta paragrahv 1. järgi ei kuulu eesti rahvusse, olgugi, et tal ei ole legitimatsiooni dokumente, mis võiksid tõendada ta kuuluvust mõnda teise rahvusse, võib nõuda selle rahvuse märkimist oma dokumentides, esitades selleks küllaldasi tõendusi²³ vastavale asutusele (§ 6.)

§ 4. Eesti vabariigi kodanik, leides, et ta rahvus ei ole õieti märgitud ta dokumentides, võib nõuda nende parandamist õige rahvuse määramise otstarbel, kui esitab küllaldased tõendid vastavale asutusele (§ 6).

²²Kõigi tekstide puhul on järgitud originaali kirjaviisi, säilitades muu hulgas kirja- ja trükivead, kursiivi ning allajoonimised. Samas pole täiel määral järgitud originaali tekstipaigutust ja tüpograafilisi eripärasid: teksti arusaadavuse ja sujuvuse huvides on lisatud originaalis puudunud tühikud, ühtlustatud on jutumärkide kuju, tähtede diakriitiku- te puhul (eelkõige õ-täht) on järgitud kehtivat tüpograafiat ning käsiti kirjutatud tekst on esitatud kursiivis. Dokumentide terviktekstidest ilmnevaid mõningaid tähelepanuväärseid nüansse, spetsiifilist terminoloogiat, segaseid väljendusi ja originaali ebatäpsusi on kommenteeritud neile lisatud joonealustes märkustes (originaaldokumentides joonealused märkused puuduvad).

²³Fraas “küllaldased tõendid” jäi täpsustamata, mistõttu võib oletada, et siseministeeriumi ametnikud soovisid ka pärast seaduse kehtestamist teatava halli ala jätkumist, mis jätnuks neile vabaduse meeleva-ld- selt ja juhtumipõhiselt otsustada, mis on või ei ole küllaldane tõendus.

§ 5. Paragrahv 1. järgi eesti rahvusse kuuluv isik ei saa muuta seda, kui ta vanemad on teadupärast eesti soost²⁴ või seisnud endistes valla hingekirjades.

Ei saa muuta eesti rahvust isikud, kelle emakeeleks või koduseks keeleks olnud eesti keel ja ka need, kes ei tunne või tunnevad puudulikult selle rahvuse keelt, kelle hulka kuuluvaks nad endid deklareerivad, või kellel on eestikeelse tähendusega perekonnanimi.

§ 6. Palve dokumentides vastava paranduse tegemiseks (§§ 3, 4 ja 5) esitatakse siseministeeriumile, kes, kui leiab olevat soovi õigustatud ja tõele vastava, annab välja sellekohase tunnistuse. Palve otsustamisel võtab siseministeerium arvesse nii dokumentaalseid tõendusi kui ka tunnistajate seletusi.

§ 7. Palve rahvuse esmakordseks märkimiseks (§ 2.) avaldatakse isikutunnistuse saamise juures vastavale asutusele. Kaebused esitatakse siseministeeriumile.

SELETUSKIRI.

Uute Eesti vabariigi isikutunnistuste väljaandmisel 1919. aastast peale tulid mõnesugustel põhjustel ette vead “rahvuse” äramärkimisel neis tunnistustes. Rohkearvuliste palvete tõttu isikutunnistuses ettetulnud ebaõige rahvuse parandamise kohta andis siseministeerium 30. märtsil 1921. aastal määruse (R. T. nr. 22 — 1921), milles tähelepanu juhtis sellele, et põhiseaduse § 20. ettenähtud Eesti vabariigi kodaniku vabadust oma rahvuse määramises võib ainult nii mõista, et rahvuse määramine sünnib ühekordselt, ja sellekohane deklaratsioon, mis tehtud pärast põhiseaduse maksimahakkamist (20. detsembril 1920. a.) tuleb lõplikuks lugeda, ja et sellepärast isikutunnistuses, mis välja antud enne 20. dets. 1920. a. ja milles tunnistuse omaniku rahvuse äratähendamise juures eksitus juhtunud, võib siseministeerium omaniku soovil vastava paranduse teha, kui palve avaldatakse kohaliku politseiülema kaudu, juurde lisades isikutunnistuse ära kirja ja teisi tõendusi.

Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seaduse väljaandmise järel le kasvas rahvuse muutmise palvete arv mitmesaja peale. Palvete läbi-

²⁴Ka fraasi “eesti soost” tähendust ei täpsustatud. Sellel fraasil oli küll teatav õiguslik tähendus olnud juba varem seoses kodakondsuspoliitikaga, ent vaevalt on see tähendus siin üks ühele üle võetud, sest näiteks Tartu rahulepingu alusel toimunud opteerumise kontekstis tähistati selle fraasiga kõiki Eesti territooriumilt pärit isikuid (Rohtmets-Aasa 2014: 14).

vaatamisel asus siseministeerium seisukohal, et palujad peaksid ühel või teisel viisil motiveerima oma palvet ja et põhiseadust ei tule mõista selles mõttes, et kodanik võib muuta ametlikkudes dokumentides näidatud oma isiku rahvust ilma igasuguse põhjuseta. Selleparast keeldus ministeerium mõne kodaniku palve rahuldamisest, kui see millegagi ei põhjendanud oma nõuet, mis mõnikord oli lausa vastolus tõelikkude oludega; näiteks, kui eesti perekonnanimega isik ja teadupärast eestlane soovis ennast sakslaseks parandada, ilma et ta saksa keeltki oskaks.²⁵

Riigikohus on aga palujate kaebuste tõttu mitmed siseministeeriumi keeldumise otsused tühistanud ja seletanud järgmist (R. K. otsus 2/20. dets. 1927, E. Lindemani asjas²⁶):

“Põhiseaduse § 20. järgi on iga Eesti kodanik vaba oma rahvuse määramises ning juhtumistel, mil isiklik määramine mitte võimalik ei ole, sünnib see seaduses ettenähtud korras. Üldist eri-seadust, mis rahvuse määramise õiguse tegeliku tarvitamise korra ja tingimused kindlaks määraks, ei ole olemas. Kuid vähemusrahvuste kultuuromavalitsuse seaduses (R. T. nr. 31/32 — 1925 a.) on see küsimus üldiselt lahendatud nende rahvuste kohta, mis nimetatud seaduse § 9 järgi vähemusrahvusteks Eestis tunnustatud. Selle seaduse § 2 määrab, et “kuuluvus vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusse tehakse kindlaks rahvusnimekirjaga, kuhu võivad endid lasta üles võtta § 8 tähendatud rahvusest Eesti kodanikud, kes vähemalt 18 aastat vanad”. Riigikogule üldkomisjoni poolt esitatud seletuskirjas Vähemusrahvuste Omavalitsuse seadusele (II Riigikogu protokollid, 7 istungjärk 1925. a. lhk. 209–219) seisab muu seas, et üldkomisjoni poolt Riigikogule esitatud seaduseelnõu määrusi rahvuse määramise õiguse kohta tuleb mõista nii, et “rahvus-

²⁵Isikutunnistuse rahvusmärke muutmise taotluste toimikutest ei ilmne, et menetluse käigus oleks kontrollitud taotlejate keeleoskust. Toimikute põhjal võib järeldada, et otsused langetati taotleja esitatud dokumentide ja tunnistajate teadete alusel, ent ka neis teadetes ei olnud keeleoskus esmane näitaja.

²⁶Ernst Lindemanni kaasus oli pretsedent, millele järgnenud kohtupraktikas korduvalt viidati. Sisuliselt kaalukaks võis selle otsuse muuta asjaolu, et esimest korda tühistas riigikohus siseministeeriumi argumenti, mille järgi pidi rahvuse määramise vabadust saama kasutada ainult üks kord; varasemad otsused seda nüanssi ei puudutanud. Küllap tsiteeriti sel põhjusel ka seaduseelnõu seletuskirjas just seda juhtumit. Vastav toimik: RA, ERA.1356.2.602, Lindemann, Ernsti kaebus siseministri resolutsioonile 13. juulist 1927. a. tema isikutunnistusel rahvuse nime-tuse muutmisest keeldumise kohta.

nimekirja ülesvõtmine sünnib vabalt, rahvuse tunnustamise printsiibi põhjal kodanikkude poolt, kes vähemalt 18 aastat vanad” ja “iga üksiku kodaniku rahvuse määramine teatavasse rahvus-kultuurühendusse sünnib isiku enese vaba määramise teel”. Riigikogu on üldkomisjoni poolt esitatud seaduseelnõu osad vähemusrahvuse kuuluvuse äramääramise kohta muutumatult vastu võtnud ja seepärast tuleb selle seaduse tõlgendamisel arvesse võtta üldkomisjoni seletuskirja. Vastavalt põhiseaduse § 20-le ja vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seaduse § 8-le näeb ka Vabariigi Valitsuse poolt 17. IV 1925. a. vastuvõetud määruse (R. T. nr. 65/66 — 1925²⁷) § 5 ette, et saksa rahvusnimekirja sissekandmist toimetatakse “politsei ning vallavalitsuste poolt saadud andmete kui ka üksikute kodanikkude oma rahvuse kohta tehtud teadaannete põhjal”.

Samal paragrahvi teine lõige määrab, “juhtumisel, kui isiklik teadaanne rahvuse kohta lahkub vallavalitsuste või politsei poolt saadud andmetest, siis kantakse teadaandja nimekirja, kui ta § 5 ja 11 ettenähtud tähtaegade jooksul esitab nimekirja kokkuseadvale asutusele vastava õienduse siseministeeriumi poolt teadaandja sellekohaste legitimatsiooni dokumentides (isikutunnistuses j. n. e.) rahvuse suhtes tehtud paranduste kohta.

Ettetoodust selgub, et rahvuse määramise õiguse üldised juhtmõtted on ära tähendatud põhiseaduse § 20 ja vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seaduses ning et viimase seaduse § 17 ja 29 põhjal Vabariigi Valitsuse poolt väljaantud määruses on otsekohe ette nähtud isikutunnistuses rahvuse kohta tehtud märkuste parandamise õigus ja võimalus kodanikkude teadaannete põhjal. Kuna aga maksvates seadustes ja seadusejõulistes kohuslikes määrustes ei leidu nende Eesti kodanikkude oma rahvuse määramise õiguse kitsendusi, kes 18 aastat vanad ja oma rahvuse määravad rahvuse järgi, mis Eestis vähemusrahvaks tunnustatud, siis ei ole ka siseministeeriumil seaduslikku alust omalt poolt kitsendusi luua ja keelduda isikutunnistuses rahvuse kohta tehtud märkuste parandamisest. Ei saa ka põhiseaduse § 20. välja lugeda seda, et

²⁷Riigikohus viitas tõepoolest aprillis kehtestatud saksa kultuuriomavalitsuse esimese kultuurinõukogu valimisnimekirjade koostamise määrusele, aga mitte juunis kehtestatud üldisemale rahvusnimekirjade pidamise määrusele. Põhjuseks võis olla asjaolu, et esimene oli teisele paljuski eeskujuks ja suunanäitajaks ning erinevalt rahvusnimekirjade pidamise määrusest oli viidatud määruses isikutunnistusi selgelt mainitud.

rahvust võib ainult ükskord määrata, sest nimetatud paragrahvi järgi on iga Eesti kodanik vaba oma rahvuse määramises.”

See Riigikohtu interpretatsioon läheb põhiseaduse seletamises viimaste loogiliste võimalusteni, kuid selle tõttu osutub eluvõõraks ja juristlikuks mõtiskeluks jurisprudenti enese pärast. Vaevalt küll põhiseadusega taheti luua norme, mis ei arvestaks tegeliku elu mõistetega ja tõekspidamistega, vaid soodustaks naeruväärilisi mõttetuid ja tõelikule elule näkkulöövaid võimalusi.²⁸ Ei ole mõeldav, et seadusandja oleks tahtnud võimaldada kodanikule eestlasele deklareerida ennast ametlikult sakslaseks, selle järele prantslaseks, hiinlaseks j. n. e. ja seda kas või kõige lühema aja jooksul, nii ruttu kui ametiasutused jõuavad neid deklaratsioone dokumentides fikseerida.²⁹ See võimalus ei oleks riiklikude huvidega kokkukõlas ja oleks ka vastolus mõne Riigikogu poolt vastuvõetud seadusega: näiteks koolide seadusega ja vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seadusega.³⁰ Sarnase vabaduse juures ei oleks põhiseaduse normil enam mingisugust juriidilist mõtet. Niiviisi interpreteeritud norm ei oleks enam vabaduse kindlustuseks ja õiguslikuks juhtnööriks, vaid teeniks just stabiilsete eluliste nähtuste ebakindlustamiseks ja teeks vahekorrad vankuvateks, kui iga kodanik antud momendil võiks oma heaks- või halvaksarvamise järgi deklareerida oma rahvust vastapidi sellele, mis ta seni teinud ja seda teha määramata kordi ka mingisuguste põhjendusteta. Ebakorreksetele kodanikkudele

²⁸ Asutava Kogu protokollidest ilmneb, et poliitikud mingil määral teadvustasid võimalikke tulevasi rahvuse formaalseid muutmisi põhiseaduse mõjul, samuti hoiatas riigikohus juba tookord selle eest. Samas ei pidanud poliitikud sääraseid individuaalseid valikuid tollal probleemiks ja teemat ei arutatud istungitel ka kuigi intensiivselt (Tark 2021a: 64–65).

²⁹ Tegelikus praktikas tuli rohkem kui ühekordset isikutunnistuse rahvusmärke muutmist ette üliharva ja eelnõu koostamisel osalenud ametnikud pidid sellest teadlikud olema. Seega on seletuskirja autorid siinkohal teadlikult liialdanud.

³⁰ Õiguslikku vastuolu riigikohtu lahenditel koolide seaduste ja vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadusega ei esinenud. Vastuolu saanuks tekkida ainult eelduse pinnalt, et nende seadustega ettenähtud vajadus rahvust tõendada lähtub rahvaskuuluvusest kui objektiivsest, mitte kui enesemääratluslikust tunnusest. Aga just selline eeldus oleks olnud põhiseadusega vastuolus, sest see sätestas vaba enesemääratluse põhimõtte.

oleks võimaldatud ühiskonna huvide vastaselt ära kasutada seesugust absoluutset vabadust rahvuse määramises.

Muu seas leiab Riigikohus, et ei ole üldist eriseadust, mis rahvuse määramise õiguse tegeliku tarvitamise korra ja tingimused kindlaks määraks. Ülevalpool ettetoodust selgub seesuguse seaduse vajadus; ka peame ühes sellega konstateerima, et põhiseadus selle väljaandmiseks takistusi ei tee.

Väärnähtustele, mis tekivad põhiseaduses ettenähtud vabaduste ebaõigest tõlgitsemisest või selle vabaduse pahatahtlikust kasutamisest mõnede isikute poolt, tuleb piir tõmmata.

Isiku rahvust ära määrata kindlasti piiratud definitsiooniga on võimata. Teadus ei ole seni ka seesugust ümberhaaravat definitsiooni andnud. Keel üksi ei määra midagi, kui teised olud, näiteks veresugulus selle vastu räägivad. Igale rahvale on omasugune füüsiline tüüp omane, kuid üksikute indiviidumite juures ei paista karakterseid tundemärkeid küllalt selgesti välja j. n. e. Sellepärast jääb kellegi isiku rahvuse äramääramine vaidluse korral fakti küsimuseks (*quaestio facti*), mille uurimise põhjal lahendab isik või asutus, kelle kätte küsimus otsustada antud.

Nii siis võiks uus seadus korraldada ainult käesoleva küsimuse vormilist külge, ilma et katsuks juriidiliselt defineerida mõistet, mille järgi antud isik tuleks lugeda eestlaseks, venelaseks, sakslaseks j. n. e.

Põhiseaduses ettenähtud Eesti vabariigi kodaniku vabadus määrata oma rahvust on seletatav Asutava Kogu sooviga, et saaks kord fikseeritud iga kodaniku seisukoht rahvuse suhtes, kuna Eesti vabariigi elanikud kuuluvad mitmesse rahvusesse ja ei puudunud kodanikud, kes selles küsimuses veel kindlat seisukohta ei ole võtnud. Vabariigi kodanikkude etnograafiline koosseis pidi kord fikseeritama; ei või arvata, et selgusetus selles küsimuses võiks kesta igavesti.³¹ Nüüd, mil Eesti vabariik kümme aastat vanaks saanud, peab arvama, et ta kodanikkudel küllalt võimalust on olnud oma rahvust määrata, pealegi kui juba sündinud on vähemusrahvuste eraldumine selleks seadusega määratud kultuur-omavalitsuslistesse koondustesse. Kes ei ole seni ametlikult oma rahvust määranud, kuulub vabariigi põhirahvusse. Kui ta soovib ja võib vastupidist tõendada küllaldaste andmetega, siis antagu talle see võimalus, sellejuures silmas pidades, et põhiseaduses ettenähtud rah-

³¹ Asutava Kogu protokollidest selliseid kaalutlusi ei ilmne, ent sise-ministeeriumi ametnikud võisid kursis olla põhiseaduse loomise dokumenteerimata tagamaadega. Seega pole ilmtingimata põhjust veendunult väita, et neid ideid poliitikute seas üldse ei arutatud.

vuse määramist võib iga kodanik loomulikult ainult üks kord toimida. Kuna seni, nagu muu seas ka Riigikohtu praksisest selgub, selles küsimuses on lahkarvamisi olnud kohtu- ja valitsusasutuste vahel, ja et senised kodanikkude deklaratsioonid rahvuse suhtes võisid ekslikud olla mitmesugustel põhjustel, näiteks vanemad on mõnikord end deklareerinud sakslasteks, et lapsi saksa koolides kasvatada j. n. e., siis peaks võimalus antama mõnesugustel põhjustel tehtud vigu parandada.

Kodanikkude poolt esitatud deklaratsioonid peaksid kuuluma sisulikult järelekaalumisele valitsuse asutuse (siseministeeriumi) poolt, et veenduda nende tõelikkuses.

Nende kaalutluste kohaselt on ka käesolev seaduseelnõu kokku seatud.

Ärakiri

PROTOKOLL nr. 1.

Riigikogu üldkomisjoni “Rahvuse muutmise seaduse” alamkomisjoni koosolek neljapäeval, 8. novembril 1928. a. kell $\frac{1}{2}$ 1 p.

Riigikogu hoones, tuba nr. 10.

Koos. komisjoni liikmed: V. Hasselblatt, M. Juhkam, A. Laur, O. Gustavson, A. Sternfeldt.

Otsustati: 1. Alamkomisjoni juhatajaks valida M. Juhkam, kirjatoi-metajaks — A. Sternfeldt.

2. Komisjoni koosseis täiendada ühe liikme võrra ja selle valimiseks esineda ettepanekuga üldkomisjonile.

Koosoleku juhataja

Protokolli kirjutaja

Ärakiri õige

*W. Jõgi*³²

Kom. asjaajaja

³²Riigikogu komisjonide asjaajaja Valter Jõgi (1894–1978) töötas Riigikogus alates selle tegevuse algusest. Tema kohta vt nt “25 aastat riigi ja omavalitsuse teenistuses”. — *Postimees*, nr 73, 16. III 1940, lk 4.

PROTOKOLL nr. 2.

Riigikogu üldkomisjoni “Rahvuse muutmise seaduse” alamkomisjoni koosolek reedel, 16. novembril 1928. a. kell 10 hom. Riigikogu hoones toas nr. 28.

Koos: 1. Komisjoni liikmed: A. Tupits, V. Hasselblatt, M. Juhkam, O. Gustavson, A. Sternfeldt, A. Laur.

2. Valitsuse esindajad: siseminister J. Hünerson, siseministri abi E. Kübarsepp.

Koosolekul viibib rkl. M. Kurtschinsky.

Juhatab esimees M. Juhkam.

Aruandja O. Gustavson.

Protokolleerib A. Sternfeldt.

Koosolek algab kell 10 hom.

I.

Rahvuse muutmise seadus — I lugemisel.

Aruandja O. Gustavson: Kõigepealt peaks selgitama, kas see seadus on kooskõlas põhiseaduse § 20-ga. Välismaa ajakirjades on sellele seadusele vastukäivaid arvamisi avaldatud meie siseministeeriumi mõjuvate ringkondade poolt.³³ Paneb ette enne selle küsimuse lahendamist mitte seaduslikule arutamisele asuda.

Siseminister J. Hünerson: Kui meie põhiseaduse § 20. all mõistame lugematuid rahvuse ümbermuutmisi, siis kaotab rahvus oma sisu ja mõtte koguni ära. Rahvuse mõistele peame aga sisu andma. Riiklikult seisukohalt ei või meie rahvust kui jõudu segada, sest rahvus on reaalne jõud, millel meie riiklik elu ja iseseisvus baseerub.

V. Hasselblatt: Vabariigi Valitsuse deklaratsioon on kuulutatud “kõigile rahvastele”, kes on üheväärilised. Seadus ei tuleks anda ena-

³³Ebaselgeks jääb, milliseid välismaa ajakirju ja milliseid siseministeeriumi mõjuvaid ringkondi Gustavson silmas võis pidada. Kuna protokollid pole sõnasõnalised, pole ka teada, mida Gustavson tegelikult ütles. Igal juhul pole teada, et mõnes välismaa väljaandes oleks selleks ajaks jõutud juba kõnealuse eelnõu kohta sõna võtta. Seega pidi Gustavson osutama mingitele üldistele vaadetele, mis vastandusid eelnõus sõnastatud põhimõtetele.

musrahvuse piiramiseks, vaid Eesti kodanikkudele, kes on üheväärilised rahvusest hoolimata. Nüüd on aga tahetud kaitsta ainult enamusrahvust.³⁴ Ja hädaohtu viimasel ajal siin ometi ei ole. Praegu käib üle riigi Saksa lapsi Eesti koolides 160, aga Eesti lapsi Saksa koolides ainult 50.³⁵

Seletab pikemalt rassi, kultuuri, kodakondsuse jne. küsimusi, kui-võrt nende järgi võib rahvust määrata. Objektiivselt võib oma rahvust määrata ainult üksik isik.

Kõneleja põhjendab, et seaduseelnõu on kodanikkude põhiõiguste kitsendamine, mis käib põhiseaduse §§ 6.³⁶ ja 20. vastu ja paneb ette seaduseelnõu tagasi lükata.

Järgmine koosolek otsustatakse pidada kolmapäeval, 21. novembril s.a. kell 11 hom.

Koosoleku juhataja

Protokolli kirjutaja

Ärakiri õige: W. Jõgi

Kom. asjaajaja

Ärakiri

PROTOKOLL nr. 3.

Riigikogu üldkomisjoni "Rahvuse muutmise seaduse" alamkomisjon koosolek 21. novembril 1928. a. Riigikogu hoones, toas nr. 28.

Koos: 1. Komisjoni liikmed: A. Tupits, M. Juhkam, V. Hasselblatt, A. Laur, O. Gustavson, A. Sternfeldt,

³⁴Nähtavasti soovis Hasselblatt tähelepanu juhtida asjaolule, et kui seaduse jõul oleks "eestistatud" potentsiaalsed vähemusrhvvuste esindajad, võinuks vähemusrhvvuste liikmete arvukus langeda sel määral, et neil oleks olnud keeruline oma kollektiivseid huvisid esindada ja vähemusrhvvuste õigusi kasutada. Näiteks ei olnud väga väiksearvulistele vähemustele võimalik tagada emakeelset haridust.

³⁵Hasselblatt pidas arvatavasti silmas õpilasi, kes õppisid eriloa alusel mitte-emakeelses koolis, ning tema esitatud arvud ei hõlma neid, kelle vanemad just saksakeelse kooli nimel oma isikutunnistusel rahvusmärke muutsid. Seaduseelnõu autorite silmis seevastu oli probleemiks just selline dokumentidega manipuleerimine.

³⁶Põhiseaduse § 6 sätestas kõigi kodanike võrdsuse seaduse ees.

2. Valitsuse esindajad: siseminister J. Hünerson, siseministri abi E. Kübarsepp.

Koosolekul viibivad rkl. P. Baranin ja rkl. M. Kurtschinsky.

Juhatab M. Juhkam.

Protokolleerib A. Sternfeldt.

I.

Rahvuse muutmise seadus — I lugemisel.

Aruandja O. Gustavson.

A. Sternfeldt: Härra siseministri seletus on õige selles mõttes, et meie väike rahvas kui ühine jõud peab kokku hoidma ja riiklikku iseolemist kindlustama. Aga kas on selleks tarvis niisugust kitsendavat seadust, pealegi kui ta käib meie põhiseaduse §§ 6. ja 20. ja Riigikohtu seletuse vastu. Omal ajal pandi maksma kooliseaduses määrus, kus piirati kodanikke oma lapsi vähemusrahvuslistesse koolidesse panemast.³⁷ Ka see kitsendus on täiesti asjata, sest meie rahvus on küllalt tugev, et karta nii väikseid võimalikke killustusi. Meie ärkamiseaja hilisemad tegelased said just Saksa koolide kiuste tugevateks rahvuslasteks. Meie peame võõrast keelt oskama ja selleks ei maksaks kodanikke piirata. Seadus ei ole õieti millegagi põhjendatud.

Siseminister J. Hünerson: Eesti riik on rahvariik, kus teistele rahvustele on antud laialdased õigused, sest et neid vähemusrahvuseid vähe on.³⁸ Kuskil mujal ei ole niisuguseid vabadusi antud. Käesoleva seaduse järgi jäävad neile kõik need eesõigused ja vabadused alles. Sellega neid ei piirata. Kus rahvuse muutmise juures tekivad arusaamatused, see on neil juhustel, kui Eesti rahvuse ja Eesti nimega inimesed sihilikult oma rahvust lähevad muutma. Seda tuleb seadusega takistada. Suured riigid tulevad oma väikseid rahvusi kaitsma kui omi eelposte, — seda ei saa lubada. Omal ajal suruti neid väikerahvaid, nüüd aga katsutakse neid uute ideede kohaselt ümber moodustada. Rahvus ei saa olla subjektiivne asi, vaid see on ometi objektiivne. Keel, raassi omadused jne. —

³⁷Sternfeldt pidas nähtavasti silmas avalike algkoolide seadusega sätestatud emakeelset koolikorraldust, mille järgi vähemusrahvustest lastel oli erandjuhtumitel riigikeelsetes koolides õppimiseks märksa lihtsam luba saada kui eesti lastel vähemusrahvuste koolides õppimiseks. Selle kohta vt lähemalt nt Alenius 2007; Tark 2021b.

³⁸1922. aasta rahvaloenduse andmete põhjal oli Eestis vähemusrahvuste osakaal 12,3% (1922 a. üldrahvalugemise... 1924: 31).

see kõik on ometi tähtis rahvuse määramises. Meie riik on vähemusrahvustele kultuurautonoomiate läbi andnud suuremad võimalused kui enamusrahvusele. Sellepärast ei või siin juttugi olla vähemusrahvuste õiguste piiramisest. Seadusandlusega peame oma põhiseadust teostama ja ellu viima. Ja see seadus on üks neist abinõudest.

V. Hasselblatt seletab faktilise märkusena: 1) Meie kultuurautonoomial ei ole mingit huvi Eesti lapsi ümber rahvustada; 2) kõigil maadel on rahvusküsimuses kõige esite rikutud põhiseadust, seda ei sooviks ma Eestile mitte.³⁹

A. Laur seletab isiklikust seisukohast: Põhiseaduse § 20. ei või seda tahet avaldada, et kodanik rahvust lõpmatuseni võib määrata. Selle seletuseks tuleks rohkem juriste kutsuda. Aga eriseadus on siin tingimata tarvis. Meie vabariigi lõi ainult rahvuslik tunne. Võideldi rahvuslise idee pärast ja võideti. Teiseks, kultuur on rahvuslik. Meie suudame anda lisa ainult Soome-Ugri kultuurile, mis meile lähedane. Kultuuri pärast peame oma rahvuslikke ja riiklikke õigusi selle seadusega kaitsma.

Juhataja M. Juhkam: vastab eelkõnelejale, et näiteks ajaloo alal kui ka mujal on Balti sakslased mõndagi teinud. Samuti ei saa tõendada, et segarahvusest inimesed ei suuda kultuuri luua. Ka meie riiki ei loonud ainult puht rahvusline tunne. Kuidas sai meil kultuururomavalitsus? Tol ajal räägiti just samasuguseid asju. Aga viimases Vabariigi Valitsuse deklaratsioonis oli kõneldud isamaalsusest, mis kõrgem rahvusest. Kultuururomavalitsuse seadused said palju vaesemad kui oli arvatud just nende kõnelejate poolt ettetoodud “rahvusliku põhiheli” parast. Meie rahva kõige tugevam alus peab olema õigus. Siseminister rääkis rahvuse eest hoolitsemisest. Aga kas Petserimaal “hoolitseti” rahvuste eest?⁴⁰ See

³⁹Teiste riikide kogemusele osutades tugines Hasselblatt nähtavasti Euroopa Rahvusvähemuste Kongressi tegevuse käigus kogutud andmetele. Euroopa Rahvusvähemuste Kongress oli 1925. aastal asutatud rahvusvaheline organisatsioon Euroopa riikide vähemusrahvuste huvi- de kaitseks. Werner Hasselblatt nagu ka samuti Eestist pärit Ewald Ammende olid selle tegevuses silmapaistvad aktivistid, Ammende oli kuni oma surmani 1936. aastal ka kongressi peasekretär. Organisatsiooni kohta vt lähemalt nt Housden 2014.

⁴⁰Pole ilmne, kas Juhkam pidas silmas eelkõige ja ainult Eesti ise- seisvusele eelnenud ajal Petserimaal toimunud venestamist või ka Eesti Vabariigi probleeme selle piirkonna haldamisel. Petserimaa olude kohta 1920. aastate teisel poolel vt lähemalt nt Koor 2021.

on nagu Schachovskoi⁴¹ “hoolitsemine” oli omal ajal. Sisuliselt on see sama, mis meil siin valitsuse esindajate poolt kõneldi, vast natuke kultuursem kui Kolõpinil.⁴² Seda ei ole meil tarvis. Meie rahvuspolitiika peaks olema kaugel igasugusest rõhumisest, peaks järgnema Shveitsi eeskujule. Ei näe vajadust selle seaduse järele.

A. Laur õiendab faktilise märkusena, et 1) sakslased vaimlise kultuuri alal meile suurt andnud ei ole; 2) tõsist kultuuri suudab luua ainult maa pärisrahvas; 3) vabadussõja üks peategur oli siiski rahvustunne; 4) ei ole ka soovinud, et sakslased eestlasteks ära sulaksid, aga ümberpöörduvalt ka ei sooviks.

Järgmise koosoleku aeg jääb lahtiseks.

Koosoleku juhataja
Protokolli kirjutaja

Ärakiri õige W. Jõgi
Kom. asjaajaja

Ärakiri

PROTOKOLL nr. 4.

Üldkomisjoni “Rahvuse muutmise seaduse” alamkomisjoni koosolek 5. detsembril 1928. a. Riigikogus, toas nr. 34.

Koos olid: 1) Komisjoni liikmed: A. Tupits, A. Laur, O. Gustavson, A. Sternfeldt, V. Hasselblatt.

2) Valitsuse esindajad: siseministri abi E. Kübarsepp.

3) Koosolekul viibib rkl. M. Kurtshinsky.

Koosoleku juhatajaks valitakse aruandja O. Gustavson, kuna alaline juhataja tööerakonna esindaja M. Juhkam puudub.

Protokolleerib A. Sternfeldt.

⁴¹Sergei Šahhovskoi (1852–1894) oli Eestimaa kuberner venestusajal, aastatel 1885–1894.

⁴²Juhkam pidas nähtavasti silmas Pjotr Stolõpinit (1862–1911), Venemaa keisririigi siseministrit aastatel 1906–1911, ning tõenäoliselt osutas tema väljatöötatud ja impeeriumi läänekubermangudele ette nähtud semstvoreformi projektile, mille eesmärk oli veelgi rohkem tugevdada venelaste kui titulaarrahvuse positsiooni neis kubermangudes.

Rkl. M. Kurtschinsky seletus.

M. Kurtschinsky: Küsimus on praktiline ja lihtne. Kui meie rahvusest ja kultuurist kõneleme, siis peame vaatama, mis neid ühendab ja lahutab. Keel ei määra rahvust, sest on mitmeid rahvusi, kes üht ja sama keelt tarvitavad. Vere ja suguluse sidemed ka ei määra midagi kindlasti. Ühine kultuur on rahvuste ühenduse määraja. Rahvusel on 3 momenti: päritolu, keel ja kultuur. Raas [*sic!*] on rohkem bioloogiline, rahvuse määramisel aga ka ajalooline moment tähtis. Ühtekuuluvuse tunne ongi rahvus, mida väliste tundemärkidega raske määrata. Toob näiteid Poolast, Rumeeniast, Itaaliast j.m., kus palju eksitud rahvuste määramisel just keele põhjal. Näit. Poolas oli 900.000 inimese kohta eksimisi rahvuste määramisel.⁴³ See näitab, kui ebamäärane on rahvuse määramise küsimus. On ainuke tee, inimese enda vaba määramine. Ei valla dokumendid, perekonnanimi, füüsiline välisus (tüüp) — ei või rahvust kindlasti määrata. Ka Riigikohus on oma arvamise avaldanud Kultuur autonoomia seaduse ja Põhiseaduse § 20 põhjal, et rahvuse määramine peab olema vaba — isiku määramise järele. Teine osa Põhiseaduse § 20. on selles mõttes, et haiged, vastutusetundeta inimeste rahvuse määramine võib sündida seaduse teel. — Mis puutub lõpmatu rahvuse määramisse, siis ei oleks sellel ühtki mõtet. Rahvuse määrase seaduse § 10. järgi võib igal ajal teatud kultuur-autonoomia alt ära minna.⁴⁴ Käesolev seadus tahab igavesti siduda igat üht teatud kultuurautonoomia alla. Kui Põhiseaduse § 20. oleks piiratud mõttes, siis oleks pidanud see olema nimetatud. Selle seaduse peaviga on, et ta käib põhiseaduse vastu. Niisuguse küsimuse võib lahendada ainult kohus aga mitte ad-

⁴³ Arvatavasti põhinesid Kurtšinski esitatud näited ja väited loetletud riikides korraldatud rahvaloenduste andmetel, sest rahvuse määramise igapäevabürokratia kohta mitmes riigis tema käsutuses piisavalt andmeid leiduda ei saanud. Samas ei ole statistilise eesmärgiga kogutud rahvaloenduste andmed võrreldavad rahvuse määramisega igapäevases asjaajamises, mis erines märkimisväärselt rahvaloenduste käigus toimunud andmekogumisest ning millest sõltusid sageli konkreetsete isikute õigused, võimalused ja kohustused. Seega said rahvaloendustel põhinevad näited olla selle eelnõu kontekstis vaid kaudselt asjakohased.

⁴⁴ Tegelikult vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse seaduse § 10. Kurtšinski ei samastanud vähemusrahvusse kuulumise rahvusnimekirja kuulumisega mitte ekslikult, vaid seetõttu, et need kaks nähtust olid selgelt võrdsustatud vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse seaduses ja selle seletuskirjas.

ministratiiv asutus. Kordan, inimese isiklik määramine üksi peab olema rahvuse määramisel otsustandev, kõik muu on vabaduse piiramine.

Kml. V. Hasselblatt arvustab seaduse sisu. Igas rahvuses on umbes 10% kosmopoliite, kes ei taha üldse rahvuse küsimusega tegemist teha. Need jätab seadus eestlastele, vähemusrahvustele aga mitte. Samuti on oportunistid, kes ei taha maksude pärast otsustada.⁴⁵ § 2. on asjata, sest ta on kultuur omav. seaduses olemas. § 3 on ebaõiglane, sest kui keegi tunnustab end eestlaseks, ei oska aga sõnagi Eesti keelt, siis loetakse ta eestlaseks, kuna teistelt nõutakse küllaldasi tõendusi. § 5. põhjal määratakse segaabiolu lapsed ainult emakeele järele. Arvustab üksikute paragrahvide järele seaduseelnõu ja jõuab tema kohta eitavale otsusele.

Koosoleku juhataja O. Gustavson väidab, et see seadus ei käi üksi Põhiseaduse § 20., vaid ka Põhiseaduse § 6. vastu, sest see seadus annab mitmed soodustused ja eesõigused eestlastele ja piirab teiste rahvuste õigusi.

Koosolek lõpeb kell 1.35 min.p.

Koosoleku juhataja
Protokolli kirjutaja

Ärakiri õige W. Jõgi
Kom. asjaajaja

Ärakiri

PROTOKOLL nr. 5.

Vähemusrahvuste keelte seaduse ja rahvuse muutmise seaduste
alamkomisjoni koosolek 19. detsembril 1928. a. kell 10 hom.
Riigikogu hoones, toas nr. 28.

Koos: A. Tupits, V. Hasselblatt, O. Gustavson, A. Laur, A. Sternfeldt.

Siseministeeriumi esindaja E. Kübarsepp.

Juhatab A. Tupits.

Protokolleerib alguses A. Laur, pärast A. Sternfeldt.

⁴⁵Maksude teema paistis olevat Hasselblatti kinnisidee, mille tõttu ta pooldas ka kultuuriomavalitsuste kohustuslikke rahvusnimekirju. Oma seisukohti selles küsimuses avas ta põhjalikumalt mõni aasta hiljem aja-
kirjas *Eesti Politsei* avaldatud artiklis (Hasselblatt 1931).

Aruandja O. Gustavson.

Komisjoni uueks esimeheks M. Juhkam'i asemele valitakse A. Tupits, sekretäri abiks — A. Laur.

Aruandja O. Gustavson: Oleks soovitav, et siseministeeriumi esindaja annaks mõned andmed rahvuse muutmise kohta.

E. Kübarsepp: 1925. a. on lubatud rahvust muuta 1024, ei lubatud — 72 isikul.

1926.a. — 152 lubatud, 13 ei lubatud,

1927.a. — 76 “ 19 “ “

1928.a. — 59 “ 28 ümber otsustamata.

Kokku on esitatud 1043 palvet.⁴⁶

Aruandja O. Gustavson: Nagu neist andmetest selgub, on eestlasi teise rahvusesse üle läinud umbes 800 ümber, ülejäänud aga on mõnest vähemusrahvusest teise vähemusrahvusse üle läinud.⁴⁷ Kas nende 800 pärast on tarvis seda seadust?

E. Kübarsepp: Küsimus oleks tarvis põhimõttelikult lahendada. Ka võib kodanik tihti oma rahvust muuta.

A. Tupits: Minu arvates see seadus põhiseaduse vastu ei ole.

V. Hasselblatt: Ainus küsimus, millel oleks juriidiline tähtsus, on kooli küsimus, kuid see on kultuurautonoomia seadusega lahendatud.

⁴⁶Esitatud arvud ei klapi ei omavahel, isikutunnistuse rahvusmärke muutmise toimikute põhjal tuletatavate andmete ega ka aastaid hiljem trükitis avaldatud statistiliste andmetega. Arv 1043 võib osutada neile, kes tolleks ajahetkeks olid soovinud isikutunnistuse rahvusmärke “eestlane” muuta “sakslaseks” (toimikute põhjal tuletatud statistika järgi oli neid küll kuni 1931. aastani kokku 1030, ent suurusjärgus on arvud võrreldavad), aastate kaupa esitatud andmed osutavad aga tõenäoliselt kõigile rahvusmärke muutmise taotlustele, sõltumata algsest või soovitud rahvusest. Isikutunnistuse rahvusmärke muutmisega seotud statistika kohta vt lähemalt Tark 2022; *Valitsusasutiste*... 1934: 215.

⁴⁷Gustavson osutas tõenäoliselt rahuldatud taotluste arvule. Seejuures jättis ta mainimata need seni isikutunnistuse järgi vähemusrahvuste hulka kuulunud isikud, kes soovisid dokumendi senise rahvusmärke “eestlaseks” muuta.

E. Kübarsepp: Seni oleme meie takistusi teinud paljudele rahvast muuta, nüüd aga meie enam takistusi Riigikohtu otsuse alusel teha ei saa.⁴⁸

Aruandja O. Gustavsoni ettepanekul otsustatakse eelnõu arutamine katkestada ja anda uuele Vabariigi Valitsusele seisukohavõtmiseks.

Koosoleku juhataja

Protokolli kirjutaja

Ärakiri õige W. Jõgi

Kom. asjaajaja

Kirjandus

I 9 2 2 a . üldrahvalugemise andmed. Vihk I, Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis. 1924. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, hdl.handle.net/10062/4444

A a v a, Timo 2023. Minorities and the state: Non-territorial autonomy in Estonia in the late tsarist and interwar periods. Doktoritöö. Juhendajad Börries Kuzmany ja Pärtel Piirimäe. Viini Ülikool, Ida-Euroopa ajaloo instituut. [Käsitirja koopia siinkirjutaja valduses]

A l e n i u s, Kari 2007. "Away with German and Russian influence!": Ethno-political considerations in the reorganisation of the Estonian school system in the early 1920s. — *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, Bd. 56, Nr. 3, S. 347–363, doi.org/10.25627/20075638726

C s e k e y, Stephan v. 1927a. Strafrechtlicher Schutz des freien Nationalitätsbekenntnisses. — *Glasul Minorităților*, V. anul, 4. numărul, S. 149–154, digiteka.ro/publikacio/glasul-minoritatilor/1927/74999

C s e k e y, Stephan v. 1927b. Estland. Staatsgericht (Verwaltungsabteilung) Tartu (Dorpat): Jeder Staatsbürger ist frei in der Bestimmung

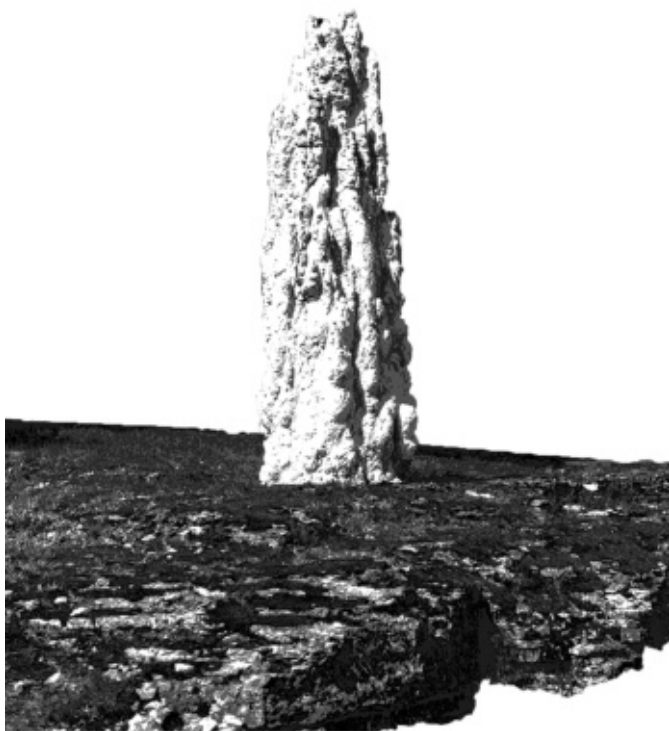
⁴⁸Kübarsepa kommentaarist võib jääda ekslik mulje, et vaid üks kohtulahend muutis siseministeeriumi tegutsemispraktikat. Tegelikult jätkas siseministeerium järjepidevat isikutunnistuse rahvusmärke muutmise taotluste tagasilükkamist ka pärast mitmeid ministeeriumile vastumeelseid riigikohtu otsuseid.

- seiner Nationalität. — *Zeitschrift für Ostrecht*, Jg. 1, H. 3, S. 391–393, sbc.org.pl/de/dlibra/publication/860864
- H a s s e l b l a t t, Werner 1931. Saksa vähemusrahvuse kultuuroromavalitsus. — *Eesti Politsei*, nr 4, lk 255–259, www.digar.ee/id/nlib-digar:14960
- H o u s d e n, Martyn 2014. *On Their Own Behalf: Ewald Ammende, Europe's National Minorities and the Campaign for Cultural Autonomy 1920–1936*. (On the boundary of two worlds 37.) Amsterdam — New York: Rodopi
- J a n s e n, Ea 2003. Sotsiaalne mobiilsus ja rahvuslik identiteet. — *Acta Historica Tallinnensia*, 7. kd, nr 1, lk 15–30, doi.org/10.3176/hist.2003.1.02
- K a l m o, Hent, Oliver K a s k 2020. II peatükk: Sissejuhatus. — *Eesti Vabariigi Põhiseadus: Kommenteeritud väljaanne*. Toim. Ülle Madi-se, Hent Kalmo, Oliver Kask, Peep Pruks. Tartu: Iuridicum, lk 72–89, pohiseadus.ee/sisu/3478/sissejuhatus
- K a r j a h ä r m, Toomas, Väino S i r k 1997. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- K o o r, Ott 2021. Aruanne Petserimaa poliitilise ja sotsiaalse olukorra kohta 1927. aastal. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1–2, lk 79–116, doi.org/10.12697/AA.2021.1-2.04
- L a u r i t s, Kaido 2008. *Saksa kultuuroromavalitsus Eesti Vabariigis 1925–1940: Monograafia ja allikad*. (Ad fontes 16.) Tallinn: Rahvusarhiiv
- L e p p i k, Lea 2008. Social mobility and career patterns of Estonian intellectuals in the Russian Empire. — *Historical Social Research*, Vol. 33, No. 2, pp. 42–62, doi.org/10.12759/hsr.33.2008.2.42-62
- L e p p i k, Marelle 2017. Soolise võrdõiguslikkuse küsimus Eesti Vabariigi põhiseadustes ja Riigikohtu praktikas 1920–1940. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 2–3, lk 341–362, doi.org/10.12697/AA.2017.2-3.06
- L u t s - S o o t a k, Marju 2021. Eesti Vabariigi 1920. aasta põhiseadus — kas on põhjust olla uhke? — *Riigiõiguse aastaraamat 2021*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia riigiõiguse sihtkapital, lk 11–33, dea.digar.ee/article/JVriigiõigusearmt/2021/11/0/11
- M a d d i s o n, Eugen, Oskar A n g e l u s 1928. *Das Grundgesetz des Freistaats Estland vom 15. Juni 1920*. Berliin: Carl Heymanns Verlag, hdl.handle.net/10062/63116

- P a j u r, Ago 2022. Riigikaitseküsimused Eesti 1920. aasta põhiseaduse aruteludes. — *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2020*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 118–137, oes.ut.ee/wp-content/uploads/pajur.pdf
- P a r r e s t, Nele 2020. Paragrahv 49. — *Eesti Vabariigi Põhiseadus: Kommenteeritud väljaanne*. Toim. Ülle Madise, Hent Kalmo, Oliver Kask, Peep Pruks. Tartu: Iuridicum, lk 582–586, pohiseadus.ee/sisu/3520/paragrahv_49
- R a a t, Martin 2017. Kaarel Eenpalu roll Eesti sisepoliitikas. Magistritöö. Juhendaja Ago Pajur. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, hdl.handle.net/10062/72003
- R e b a n e, Kaisa 2019a. Rahvuse vaba määramine — kas põhiseadusega tagatud kodanikuõigus II maailmasõja eelses Eesti Vabariigis? — *Juridica*, nr 10, lk 723–730, www.juridica.ee/article.php?uri=2019_10_rahvuse_vaba_m_ramine_kas_p_hiseadusega_tagatud_kodaniku_igus_ii_maailmas_ja_eelses_eesti_va
- R e b a n e, Kaisa 2019b. Vähemusrahvuste õiguste kohtulik kaitse Riigikohtu administratiivosakonna praktikas 1920–1940. Magistritöö. Juhendaja Marju Luts-Sootak. Tartu Ülikool, õigusteaduskond, hdl.handle.net/10062/64578
- R o h t m e t s - A a s a, Helen 2014. *Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuenssis 33.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/36136
- S c h n u r, Juta, Marelle L e p p i k 2021. Kaassõna [Eugen Maddissoni ja Oskar Angeluse Eesti Vabariigi põhiseaduse tõlkele]. — *Riigiõiguse aastaraamat 2021*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia riigiõiguse sihtkapital, lk 325–331, www.juridica.ee/article_full.php?uri=2021_riigi_iguse_aastaraamat_2021_eesti_vabariigi_p_hiseadus_15_juunist_1920_kommenteeritud_v_ljaann
- T a r k, Triin 2021a. *Rahvuskuuluvuse tähendus riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist Saksamaale 1941. aastal ümberasunute elulooliste andmete põhjal*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuenssis 53.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/73047
- T a r k, Triin 2021b. Valikuline kohustus: Emakeelne kooliharidus sõdadevahelises Eestis. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1–2, lk 53–78, doi.org/10.12697/AA.2021.1-2.03
- T a r k, Triin 2022. Die deutsche Kulturselbstverwaltung und die Änderung der Volkszugehörigkeit in Estland in den 1920er Jahren. — *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 70, Nr. 1–2, S. 131–158, doi.org/10.25162/jgo-2022-0005

- Toomla, Jaan (koost.) 1999. *Valitud ja valitsenud: Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, www.digar.ee/id/nlib-digar:288727
- Trumán, Mihkel 2020. Sada aastat Eesti Vabariigi esimesest põhiseadusest (kehtis aastatel 1920–1933). — *Estonian Discussions on Economic Policy*, Vol. 28, No. 1–2, pp. 25–28, ojs.utlib.ee/index.php/TPEP/article/view/16828
- Valitsusasuuniste tegevus 1918–1934. 1934. Tallinn: Riigikantselei, www.digar.ee/id/nlib-digar:265148
- Vallikivi, Hannes 2020. Põhiõiguste peatükk Eesti 1920. aasta põhiseaduses. — *Riigiõiguse aastaraamat 2020*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia riigiõiguse sihtkapital, lk 32–61, dea.digar.ee/article/JVriigioigusearmt/2020/09/0/7
- Vallikivi, Hannes 2022. Eesti 1920. aasta põhiseaduse loojad ja nende päritolu. — *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2020*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 138–154, oes.ut.ee/wp-content/uploads/vallikivi.pdf
- Veski, Liisi 2024. Towards stronger national unity: Statist ideas in Estonian nationalism during the “Era of Silence” (1934–1940). — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 55, No. 1, pp. 173–195, doi.org/10.1080/01629778.2023.2190991

TRIIN TARK (1988) on lõpetanud Tartu Ülikooli bakalaureuseõppe ajaloo erialal 2010 ja magistriõppe 2013, omandanud sealsamas ajaloo erialal doktorikraadi 2021.

OLIVER SOOMETS. Elu puudutus (2024; fiiberbetoon
diopsiidtoorvääriskividega, 1 × 3,1 m)

VÄHEMUSRAHVUSED JA KULTUURIRIHKUS RAHVUSRIIGIS

II

Ene-Margit Tiit

Vaimne kultuur. Eesti kõrgkultuuri juured on suurel määral seotud saksa kultuuriga, kuid mitte ainult. Kuigi eestlased said luterliku religiooni mõjul suhteliselt varakult kirjaoskajaks rahvaks, koosnes ka veel 19. sajandil Eesti pinnal tegutsenud haritlaskond valdavalt sakslastest ja kultuuritegevus toimus saksa keeles. Tartu ülikool, mis oli küll ladinakeelsena loodud, saavutas oma tipptaseme 19. sajandi teisel poolel saksakeelsena. Eestlastel oli Tartu ülikooli raske pääseda, sest baltisakslased kippusid seda takistama. Hoopis rohkem eestlasi sai oma hariduse Venemaa kõrgkoolidest, eriti Peterburist. Õppimas käidi teisteski Euroopa ülikoolides, niihästi Saksamaal, Venemaal kui ka Prantsusmaal. Riia Tehnikaülikooli on samuti lõpetanud terve hulk eesti soost ineenere.

19. sajandil alustasid Eestis tegevust Eestiga seotud teaduseltsid, esimesena 1838. a asutatud Õpetatud Eesti Selts, mille 19 asutajaliikme seas oli ka Friedrich Robert Faehlmann. 1853. aastal asutati Eesti Looduseuurijate Selts, mille esimene president oli Carl Eduard von Liphart. Esialgu toimus seltside tegevus küll saksa keeles, kuid uurimisteemad pärinesid Eestist või üldisemalt Balti riikidest. Ehkki esimese eesti keelt sisaldava raamatu trükkimisest on nüüdseks möödunud juba 500 aastat, rikastus eestikeelse trükisõna pilt oluliselt alles 19. sajandil. Hakkas ilmuma üha rohkem eestikeelseid ajalehti, mida talutaredes

Algus eelmises numbris.

innukalt loeti ja omavahel jagati. Eesti rahvas oli üldiselt omandanud kirjaoskuse ja lugemishuvi. Lisaks vaimulikule kirjandusele ja kooliraamatutele anti eesti keeles välja ka tarbekirjandust. 1720. aastal ilmus esmakordselt Jacob Johann Köhleri trükitud *Eesti-Ma Rahwa Kalender*. Edaspidigi olid maarahva jaoks koostatud kalendrid ehk tähtsamatud olulised teabeallikad, ühtlasi pakkusid “kalendrisabad” silmaringi laiendavat teavet ja lahedat lugemist. 19. sajandil hakkas ilmuma algupärast eesti ilukirjandust: Friedrich Reinhold Kreutzwaldi *Kalevipoeg* ilmus terviklikult aastal 1861, 1866. aastal nägid ilma valgust *Eesti rahva ennemuistsed jutud* ja Lydia Koidula esimene luulekogu. Sajandi lõpul trükiste arv suurenes kiiresti, ilmus nii populaarteaduslikke tõlkeramatuid kui ka tõlgitud ja algupärast ilukirjandust.

1784. aastal rajati August von Kotzebue eestvõttel Tallinna asjaarmastajate teater. Sakslaste teatriharrastuse eeskujul tekkisid eestikeelsed laulu- ja mänguseltsid, kus tehti ka teatrit. Eesti rahvusliku teatri alguseks loetakse 1870. aastat, kui Vanemuise Seltsis etendati Lydia Koidula *Saaremaa onupoega*.

Ka laulupidude idee laenati sakslastelt, kellel toimusid meeskooride võistulaulmised. See traditsioon kujundati põhjalikult ümber ainulaadseks, üksnes Baltimaades harrastatavaks paljude kooriliikide üldlaulupeoks. Esimene Eesti üldlaulupidu peeti 1869. aastal Tartus ja sellest ajast peale on laulupeod toimunud keskmiselt iga viie aasta järel. Selleks ürituseks valmistuvad koorid üle kogu riigi mitu aastat. Laulupidude traditsioon elab tänapäevalgi pigem täiustudes, mitte hääbudes.

Eesti rahvaluulet hakkasid 19. sajandi teisel veerandil esimesena koguma sakslased Arnold Friedrich Johann Knüpfner Kadrinast ja Georg Julius von Schultz-Bertram Tormast. Eesti rahvakultuuri arengu seisukohast oli väga suure mõjuga 19. sajandi teisel poolel Jakob Hurda algatatud rahvaluule ja -pärimuste suurejooneline kogumine, mis kujunes omamoodi üldrahvalikuks ürituseks. Selle töö tulemusena loodud rahvaluulekogu on maailmas rahvuskultuuri monumendina harukordne. Matthias Johann Eiseni eestvõttel algatati ka esemelise pärandi kogumine, millest kasvas välja Eesti Rahva Muuseum (ERM) — nii vaimse kui ka eeskätt ainelise rahva- ja olmekultuuri unikaalne varamu.

Kokkuvõttes kujunes eesti kõrgkultuur rahvuslikust ärkamisajast alates (1860–1885) suurel määral saksa kultuuri baasil, kuid seda vormis väga tugev eesti rahvakultuuri mõju. Arvestatav oli ka slaavi mõju — vene, poola ja ukraina —, eriti muusikas. Tähtsat osa etendas selle juures Peterburi konservatooriumist saadud muusikaharidus (Cyrillus Kreek, Heino Eller, Miina Härma jt). Rahvakultuuri, sh -muusika kogumisel ja oma loomingus kasutamisel pöörduti ka Eesti vähemusrahvuste, nt rannarootslaste poole (Cyrillus Kreek).

Eesti olmekultuuri ja komberuumi mõjutas 19. sajandil paljurahvuseline Tartu ülikool, kus õppekavas oli traditsiooniliste teadusvaldkondade kõrval nii joonistamine kui ka tantsu- ja ratsutamiseõpetus, rääkimata võõrkeeltest, kirjandusest ja filosoofiast. Akadeemilise kogukonna seas oli aktiivseid kultuuritarbijaid, sh kontsertide ja etenduste nautijaid, samuti nende korraldajaid. Positiivseid mõjutusi (mitte üksnes buršikombeid) kandus akadeemilisest seltskonnast ka kohalikku olmekultuuri.

3.4. Kultuur sõjaeelses Eesti Vabariigis

Vähegi ammendava ülevaate andmine sõjaeelse Eesti Vabariigi võrdlemisi rikkast kultuurielust Esimese ja Teise maailmasõja vahelisel ajal on lühikeses artiklis mõeldamatu. Ettekujutuse andmiseks toonasest olukorrast piirdume üksikute eredamate näidetega olulisematest kultuurivaldkondadest.

Aineline kultuur. Enne iseseisvumist oli Eesti oma arengus Euroopa mõistes võrdlemisi mahajäänud, põhiliselt agraarse Vene keisririigi ääremaa. Majanduslik pärand, mille Eesti Vabariik imperialistlikult Venemaalt sai, ei vastanud väikeriigi vajadustele. Olemasolevigi oli suurel määral sõjas hävinud. Tallinnas asunud sõjatehaste ja sõjalaevade remondibaaside sisustus oli lõhutatud või Venemaale veetud. Hiiglaslikud sineliriiet tootnud tekstiilitehased, mis olid määratud varustama Vene armeed, olid Eestile kasutatud. Kogu toonane Eesti majandus oli suunatud teenindama Venemaa tarbijaid ja sellest said kasu välismaalastest ettevõtjad, peamiselt sakslased.

Väga oluline ja julge samm, mille Eesti valitsus tegi, oli **maa-reform**. Seni Balti mõisnikele kuulunud maa riigistati. Suur osa

sellest jagati Vabadussõjas osalenud sõjameestele, kuid loodi ka riigimõisaid, mille eesmärk oli põllumajandusteaduse arendamine. Mõisnikelt riigistatud ja talupoegadele jagatud maa moodustas üle veerandi Eesti põllumajandusmaast. Arusaadavalt tekitas see samm negatiivset rahvusvahelist vastukaja, kuid oli Eestile tähtis: nii suurenes iseseisvate ja isemõtlevate, oma elu korraldavate talunike-peremeeste kogukond. Külades arenes juba varem alguse saanud ühistegevus, mille tulemusena paranes märgatavalt põllutoodete saagikus ja kvaliteet. Põllumajandustooted olid toona Eesti peamisi ekspordartikleid. Eesti küla muutus paarikümne aasta jooksul tundmatuseni: ehitati rohkem uusi elamuid kui kunagi varem või hiljem. Tekkisid päris uued asunikutalud, kuid uusi, moodsaid elumaju ehitasid ka põlistalunikud; tekkisid kaunilt kujundatud taluhäärberid.

Väga tähtis oli Eesti **energeetika areng**. Kuigi “põlevast kivist” Põhja-Eestis oli üht-teist teada varemgi, algas Eesti olulisima maavara teaduslik uurimine, kaevandamine ja rakendamine niihästi elektri tootmiseks kui ka õli valmistamiseks alles Eesti iseseisvumise järel, kuid siis ka erakordselt kiiresti inseneriharidusega töösturi Märt Raua juhtimisel. Eesti Rahvuslikku Jõukomiteed juhtinud Johannes Voldemar Veeruse eestvõttel töötati välja kogu Eesti elektrifitseerimise plaan, mille juures põlevkivi kõrval nähti ette ka vee-energia kasutamist; juba sajandi jagu tööstuses rakendatud Narva joale lisaks kavatseti kasutada ka väiksemaid jõgesid. Kuigi Eesti Vabariigi esimese perioodi loojangul ulatus tsentraalne jaotusvõrk vaid linnadesse ja pisut enam kui kümnendikuni taludest, ei pidanud ülejäänudki üksnes petrooleumilambiga leppima: edumeelsed peremehed ehitasid endale tuulikuid, et saada valgust ja laadida raadiote akusid. Vajalikke detaile oli võimalik osta ja õpetustki saada. Akude laadimise vajadus näitab raadiote populaarsuse kasvu.

Varasema suurtööstuse asemele tekkis Eestis keskmise suurusega ja väiketööstus. Nutikad eesti mehed, kes olid inseneriteadmisi hankinud välismaa õppeasutustest, proovisid ehitada kõikvõimalikke seadmeid: lennukeid ja jalgrattaid, argieluks vajalikke aparate, põllutöömasinaid ja muud. Eesti oluliste ekspordartiklite hulka kuulusid telefonid ja raadioaparaadid, mis paistsid silma maitseka välimuse poolest. Väljaveoartiklid olid ka mööbel

ning portselan- ja klaasnõud, samuti keemiatööstuse saadused. Arvestatava osa ekspordist moodustasid toidukaubad. Kuigi paljudes tööstusharudes olid alusepanijateks olnud välismaalased, jätkasid omariikluse tingimustes nende tegevust enamasti eesti soost ettevõtjad ja insenerid. Hinnatav on, et toona suudeti leida kõiki või vähemalt enamikku asjaosalisi rahuldav tasakaal Eesti-kesksuse ja vähemusrahvuste esindajatest omanike majandushuvide vahel. Kirjelduste põhjal otsustades ei olnud sel perioodil Eesti ühiskonnas teravaid rahvuspõhiseid konflikte.

Võrgustumine. Üks olulisi kultuuri komponente on võrgustumine, inimeste omavaheline seotus, suhtlemise võimalikkus. See kultuuri tahk hõlmas tol ajal peale ühistegevuse ka **teede- ja transpordivõrgu ning posti- ja telegraafiteenuse arengut**, ja kõiges selles oli sõjajärgne Eesti Vabariik silmapaistvalt edukas: raudteevõrku, mis oli valdavalt Venemaa pärandus, täiendati, nii et igast Eesti punktist oli põhimõtteliselt võimalik mõne tunni jooksul minna jalgsi või sõita hobusega lähimasse raudteejaama, kust sai edasi reisida suvalisse Euroopa linna. Maanteevõrk — tõsi, peamiselt kruusateed — vastas toonastele vajadustele, sest autosid oli veel vähe, kuigi nende arv kasvas. Regulaarne postiühendus, mis sidus Eestit muu maailmaga, toimis päevase intervalliga (või isegi mitu korda päevas). Kiireid teateid sai edasi anda telegraafi teel, samuti oli kogu riigis olemas telefoniühendus. Kodutelefonide arv kasvas järjest ning keskjaamad võimaldasid ühendust suure osaga maailmast.

Toonase Eesti suur eelis praeguse olukorraga võrreldes oli riigi ühtlane areng. Kuigi maakondade vahel oli erinevusi, oli kõigis neis elamine võimalik nii maal kui ka linnakestes ja alevikes-aleveis. Kõige mahajäänumaid piirkondi, nt Petseri linna, turgutati riiklike vahenditega: sinna tööle läinud spetsialistid said riigilt kõrgemat palka.

Vaimne kultuur. Ainelise kultuuriga koos ja selle toel arenes Eestis tähelepanuväärse edukusega vaimukultuur, sh eriti kõrgkultuur.

Keel ja haridus. Eesti keel kuulutati riigi- ja hariduskeeleks. Kogu asjaajamine riigis, samuti igasugune infovahetus toimus eesti keeles. Kuna peaaegu kõigis asulates oli elanikkond valdavalt eestikeelne, oli see igati loomulik. Ainsad asulad, kus

venekeelne rahvastik ülekaalus oli, olid paari tuhande elanikuga Mustvee ja Kallaste alev (eestlasi vastavalt 35% ja 12%). Kuid ka neis sai kohalik rahvas — vanausulised venelased, kes olid juuba sajandeid Eestis elanud — riigikeelega hakkama. 1934. aasta rahvaloenduse andmetel olid Narva ja isegi Petseri elanikkonnas eestlased ülekaalus (vastavalt 65% ja 55%).

Suur murrang hariduses toimus **1919. aastal, mil eestikeelse-na avati Tartu ülikool**. Kuraator Peeter Põld sõnastas avaaktusel eestikeelse ülikooli ülesande:

Eesti vabariigi Tartu ülikooli ülesandeks on: edendada üldist ja eriti Eesti elu käsitlevat teadust; anda kõrgemat teaduslikku haridust; viia teadust rahva keskele; ette valmistada riigi ja rahva tööle tarvilikkude eriteadmistega varustatud asjatundjaid.¹

See tähendas, et ülikooli ees seisvate ülesannete hulka kuulus ka eesti rahvuskultuuri ja Eesti elukeskkonna uurimine. Esialgu lubati mõnel õppejõul erandina pidada loenguid võõrkeeles, sest vajaliku kvalifikatsiooniga eestikeelseid õppejõude nappis, kuid mõne aasta jooksul olukord paranes, kusjuures oluliselt abiks olid Soomest tulnud õppejõud, nt filoloog Lauri Kettunen, geograaf Johannes Gabriel Granö ja ajaloolane Arno Rafael Cederberg. Tartu ülikooli eestikeelne professori kujunes ühelt poolt välismaal, enamasti Venemaal akadeemilise hariduse ja kogemuse omandanud inimestest (arstiteadlane Ludvig Puusepp, füüsik Johan Vilip, astronoom Ernst Öpik), teiselt poolt Eestis oma erialal tegutsenud arstidest, õpetajatest jne (meedik Aleksander Paldrok, matemaatik Jaan Sarv, kirjanik Gustav Suits jt).

Kooliharidus oli kuue klassi ulatuses või kuni 16-aastaseks saamiseni kohustuslik. Eesti rahvusest lastel oli kohustus käia eestikeelses koolis. Ka võõrkeelte süvaõppega koolides, nagu Prantsuse Lütseum ja Inglise Kolledž, oli õppetöö ja asjaajamine eestikeelne. Siiski oli võõrkeelte õppimine au sees; saksa ja vene keele kõrval õpiti prantsuse ja inglise, mõnes koolis ka ladina ja kreeka keelt. Üldiselt peeti haritud inimese tunnuseks vähemalt kolme keele valdamist.

¹Sellisel kujul sai see Riigikogu poolt 18. juunil 1925 vastu võetud Eesti vabariigi Tartu ülikooli seaduse esimeseks paragrahviks. *Toim.*

Eesti keele kasutamise aktiivsust toetas **nimede eestistamise kampaania**. Seni olid paljud eestlased kandnud saksakeelseid või saksa päraseid perenimesid, mille olid neile pannud mõisnikud. 1930. aastatel tegi riik kõigile Eesti elanikele ettepaneku muuta võõrapärased või ka halvapäralised nimed (niihästi pere- kui ka eesnimed) eestipäraseks. Selle kampaania tulemusena eestistati üle 200 000 nime.

Väga suur töö oli eesti keele sõnavara arendamine, et see vastaks haridus- ja teaduskeele nõuetele. Seda tegid (enamasti n-ö õhinapõhiselt) erialaspetsialistide komisjonid, kuhu kuulusid ka keeleteadlased. Välditi otsetõlkeid saksa ja vene keelest, mõeldi välja omakeelseid sõnu, kasutades selleks murdeid, tuletisi või ka paralleele soome keelega. Aktiivseimad keeleuuendajad olid Johannes Aavik ja Johann Voldemar Veski. Keeleuuendustöö edukust kinnitab 1930. aastatel ilmunud kaheksaköiteline algupärane *Eesti entsüklopeedia*, milles kõik vajalikud oskussõnad olid eestikeelsena olemas.

Teadustöö. Eestikeelse Tartu ülikooli avamine (1919) ei tähendanud mitte üksnes täiemõõdulise eestikeelse haridussüsteemi valmimist, vaid ka Eestis loodava eestikeelse ja Eesti-keskse teadusloomingu algust. Kuigi Eestis oli varemgi teadusuuringuid tehtud, sealhulgas Eesti kohta ning Eestist pärit uurijate ja eestlaste poolt, loodi Eesti teaduse süsteemne alus alles iseseisvas Eesti riigis Tartu ülikoolis ning Eesti Teaduste Akadeemias (asutati 1938). Napi 20 aasta jooksul saavutati rahvusvaheliselt kõrgelt hinnatud tulemusi mitmes valdkonnas. Astronoom Ernst Öpik arvutas Andromeeda udukogu (tegelikult galaktika) kauguse ja tegi kindlaks tähtede evolutsioonilise arengu etapid. Päikesesüsteemi välispiiril tiirlev komeedipilv on saanud nime tema järgi. Doktor Aleksander Paldrok leiutas originaalse leepraravi, mille eest ta esitati korduvalt Nobeli preemia kandidaadiks. Paljude riikide teadusorganisatsioonide auliikmeks valiti neurokirurg Ludvig Puusepp, samuti Eesti mikrobioloogia rajaja Karl Schlossmann. Eesti põlevkivikeemia rajas insener-keemik Paul Kogerman. Eesti taimkatte uurija ja üks esimesi looduskaitseentusiaste oli Teodor Lippmaa. Eesti linnageograafiale pani aluse rahvusvaheliselt hinnatud geograaf Edgar Kant. Ajaloolane Hendrik Sepp saavutas rahvusvahelise tunnustuse Põhjasõja süvauuringutega. Keeletead-

lane Julius Mark uuris soome-ugri keelte suhteid teiste keelkondade keeltega ja keeleteaduse üldprobleeme. Rahvusteaduse valdkonda kuuluvad folklorist Oskar Looritsa usundiloolised uurinud.

Meedia. Ajakirjandus sai Eestis alguse 17. sajandi lõpuveerandil, kui ilmus esimene saksakeelne ajaleht *Revalsche Post-Zeitung* (1689–1710). Esimene eestikeelne perioodiline trükk oli aastail 1766–1767 Põltsamaal ilmunud meditsiinialane *Lühhiike õppetuis mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi inimeste kui ka veiste haigusse ning viggaduste vasto...*, mida ilmus 41 numbrit.

1806. aasta 13. märtsil alustas ilmunist *Tarto maa rahva Näddali-Leht*, mis oli üks maailma esimesi maainimestele suunatud ajalehti, kuid suleti aasta hiljem tsaarivalitsuse nõudel. 1857. aastal hakkas Johann Voldemar Jannseni toimetatuna ilmu-
ma *Perno Postimees* ja sellest ajast peale on ajaleht eestlasi pidevalt saatnud. Näitena võib tuua 1935. aasta, mil Eestis ilmus kaheksa eestikeelset päevalehte ja 54 väiksema ilmunissagedusega väljaannet (ajakirja). Perioodikat anti välja ka saksa keeles (kaks ajalehte ja kaks ajakirja) ning vene keeles (üks ajaleht ja kolm ajakirja). Siin ei ole arvestatud teadusajakirju, nt *Tartu Ülikooli toimetisi*, mida on alates 1893. aastast ilmunud paljude seeriatena üle tuhande numbri, ega teadusseltside väljaandeid, mis sisaldasid artikleid nii eesti kui ka mitmes võõrkeeles.

Raadioside arengut tõukasid 20. sajandi alguses tagant peamiselt püüded arendada edasi telegraafiat kui kirjadest märksa operatiivsemat sidepidamisviisi. Peatselt avastati raadiolainetele hoopis uus rakendusvaldkond ja Euroopas alustasid tegevust ringhäälingusaatjad. Kohe leidis ka Eestis insenere ja huvilisi, kes nende saatjate kuulamiseks endale vastuvõtjad konstrueerisid. 1929. aastal alustas tööd Eesti oma raadiosaatja, mis edastas uudiseid, muusikat ja meelelahutust. 1935. aastal oli Eestis saadete kuulamiseks juba ligemale 30 000 raadioaparaati. Suur osa neist oli valmistatud Eestis RETi vabrikus, mille oli asutanud insener Hans Roland Võrk. Alanud oli raadioajastu. 1937. aastal püstitati Türi-
le ligi 200 meetri kõrgune raadiomast, toona Euroopa moodsamaid. Raadio, mis võimaldas kuulata paljusid välismaa jaamu, sidus Eesti senisest tihedamini Euroopaga.

Intensiivne meediakasutus niihästi ajakirjanduse kui ka raadioside vahendusel iseloomustas tollase Eesti Vabariigi olmekultuuri taset.

Kirjandus. Eesti raamatu soliidset iga näitab tõsiasi, et 1935. aastal tähistati trükitud eestikeelse raamatu 400. aastapäeva.² Raamat jõudis Eestisse kõigepealt võõrkeelse käsikirjana üsna varsti pärast maa vallutamist ja ristiusustamist. Luterlik õpetus nõudis aga otse rahvale suunatud kirikuraamatute trükkimist.

Kuigi esimesed eestikeelsed raamatud on kirikutülide käigus hävinud, oli traditsioonile alus pandud ja peatselt ilmusid järgmised kiriklikud, seejärel ka ilmalikud raamatud, õppe- ja tarbetrükised. 1935. aastal ilmus eestikeelseid raamatuid 999 nimetust, lisaks veel ligi 600 kuni 32-leheküljelist brošüüri.

Eestis trükitava kirjavara valik oli lai. Kõigile kooliastmetele trükiti eestikeelsed õpikud — valdavalt kohalike autorite originaalloominguna. Populaarteaduslikke ja teatmeteoseid ka tõlgiti. Eesti keeles avaldati algupäraseid teadustöid eriti rahvusteaduste, aga näiteks ka põllumajanduse valdkonnast. Neid publitseeriti teadusajakirjades, kogumikes ja monograafiatena.

Väga olulise osa trükistest moodustas traditsiooniliselt ilukirjandus. Sel perioodil ilmus paljude varem tegutsenud ja ka uute autorite töid. Küpses omanäoline, rahvusliku hõnguga, ent üldinimlikke probleeme käsitlev, tihti kerge huumorivarjundiga proosakirjandus, mille näitena võiks nimetada A. H. Tammsaare *Tõde ja õigust* ning August Gailiti *Toomas Nipernaadit*. Eesti keelde tõlgiti sarjadena Nobeli preemia laureaatide teoseid, Põhjaamaade väärtromaane, maailmakirjanduse menukeid, sh kriminaalromaane. Kaunilt kujundatud ja illustreeritud lasteraamatuid ilmus igale vanusele kohandatud sarjadena. Parimad eesti kirjaniike teosed tõlgiti naaberriikide keeltesse.

Raamatuid ja brošüüre trükiti paljudes keeltes. Näiteks 1935. aastal ilmus saksa keeles 56, vene ja inglise keeles kummaski 20, rootsi ja prantsuse keeles viis ning ladina keeles kolm

²Praegu teame, et trükitud eestikeelse teksti sünniaasta on vahepealsete ajaloouringute tulemusena veel kümne aasta võrra varasemaks nihkunud.

raamatut, lisaks veel 14 mitmekeelset teost ja 133 võõrkeelset brošüüri.

Raamatukogud. Kuna raamatud olid võrdlemisi kallid, oli väga tähtis roll raamatukogudel. Rahvaraamatukogusid loodi Eestis juba 19. sajandi teisel poolel, sageli kogukondades omalgatuslikult. 1935. aasta andmetel oli Eestis 718 raamatukogu, millest üle kahe kolmandiku paiknes maal. Raamatukogudes oli keskmiselt üle tuhande raamatu; kaks kolmandikku neist moodustas ilukirjandus, kolmandiku teaduslik, populaarteaduslik ja tarbekirjandus.

Teater jõudis Eestisse keskajal, esialgu ladina-, hiljem peamiselt saksakeelsena. Rahvuslik teater, nagu öeldud, sündis Tartus Vanemuise Seltsis 1870. aastal Lydia Koidula eestvõttel. Samal ajal Tallinnas loodud Estonia Selts jõudis etenduseni aasta hiljem. Peatselt levis teatritegemise harrastus üle kogu maa. Eesti kutseline teater loodi 20. sajandi alguses. Seda tähistab esinduslike teatrihoonete (Vanemuine 1906, Endla 1911, Estonia 1913) ehitamine rahvuslike seltside algatusel suurel määral annetuste toel. Eesti teatri kandepind laienes järjepidevalt, eestlastel jätkus huvi nii teatritegemiseks kui ka etenduste vaatamiseks.

1935. aasta statistika näitab, et Eestis töötas seitse kutselist teatrit (peale Tallinna ja Tartu veel Pärnus, Narvas ja Viljandis). Neist igäüks andis aastas keskmiselt 200 etendust (15–35 uuslavastust). Sõnalavastuste kõrval — neist umbes kolmandik olid algupärandid — esitati Estonias ja Vanemuises muusikalavastusi. Balletilavastajana jättis oma jälje teatriajalukku Peterburi balletikooli haridusega Rahel Olbrei. Estonias jõudis lavale Evald Aava algupärane ooper *Vikerlased* (1928). Professionaalse koolitusega eesti näitlejad etendasid nii sõnalist kui ka muusikalist teatriklasikat, samuti kergemat repertuaari. Kutseliste teatrite külastuste koguarv aastas lähenes poolele miljonile.

Kino. 1895. aastal Pariisis ilmavalgust näinud kinematograaf jõudis Eestisse juba järgmisel aastal. Filmiloomingut hakati püskinodes tutvustama 20. sajandi algul ja kohe leidis ka Eestis huvilisi, kes selles valdkonnas kätt proovisid. Neist tuntuimad olid Johannes Päsuke ja Theodor Luts. Tehti nii dokumentaal- kui ka mängufilme, mille kaadreid leidub Venemaa ja Prantsusmaa arhiivides. Mitmesuguseid dokumentaalfilme kasutati koolides õp-

pevahenditena. Kinos käimine oli võrdlemisi taskukohane, valdavalt olmekultuuri valdkonda langev meelelahutus. Kinodesse jõudis filmilooming kogu maailmast.

Muusika. Kõrgetasemeline muusikakultuur, mille ilminguks on muu hulgas üldlaulupidudel välja arendatud koorikultuur, on üks Eesti tunnusmärke olnud läbi ajaloo. Selle aluseks on niihästi kooliõpetajate antud muusikaharidus kui ka rahvamuusika, samuti (enamasti) Peterburi konservatooriumi haridusega professionaalsete muusikute tegevus ja looming.

Pärast omariikluse saavutamist rajati juba 1920. aastate algul nii Tartus kui ka Tallinnas kõrgem muusikakool, mille head taset kinnitavad neis hariduse saanud rahvusvaheliseltki silma paistnud dirigendid ja sümfooniikud, nt Eduard Tubin ja Olav Roots. Samal aastakümnel tegutses mitmes Eesti väikelinnas oma orkester. Täiemõdulisi sümfooniaorkestreid on saja aasta jooksul pidevalt tegutsenud vähemalt kolm (Tallinnas, Tartus ja Pärnus).

Eesti algupärane helilooming sai alguse kiriku- ja koorimuusikast ning selle arengut on soodustanud korrapäraselt toimunud muusikalised suursündmused — laulupeod. Kuid juba 19. sajandi lõpul loodi ka sümfoonilist muusikat (Aleksander Läte, Rudolf Tobias, Artur Kapp), kasutades eesti rahvaviisiide elemente (Artur Lemba, Juhan Aavik). Eesti muusikateatrite tarbeks kirjutati lavamuusikat. Põhiliselt rahvusromantiliste ooperite seas (neid lavastati Eesti teatrites sõdadevahelisel perioodil 12) oli õnnestunudim Eevald Aava *Vikerlased*. Algupärastest ballettidest oli silmapaistvaim Tubina *Kratt*. Tähelepanuväärseim suurvorm selle perioodi Eesti muusikas oli Tobiase oratoorium *Joonase läheta mine*. Oluline koht oli ka algupärasel kammermuusikal ja lõpuks kõige laiema kuulajaskonnani jõudnud levimuusikal, sh džässil, mis sadakond aastat tagasi kujunes maailmas suurmoeks.

Kujutav kunst. Möödunud sajandi algul kujunes Eestis esinduslik kunstnike koolkond, millesse kuulusid peamiselt Saksa maal, hiljem ka Pariisis õppinud ja tegutsenud maalikunstnikud Ants Laikmaa, Konrad Mägi ja Kristjan Raud, skulptorid Amandus Adamson ja Anton Starkopf ning graafik Eduard Viiralt, kui nimetada vaid kõige silmapaistvamaid. Aeg-ajalt tegutsesid kunstnikud koos sõnakunstnikega, illustreerides muu hulgas luulealbumeid. See kunstnike põlvkond pani Eestis aluse professio-

naalsele kunstiõppele, mida esindas kunstikõrgkool Pallas. Tipp-kunstnikud on Eesti kirjanike teoseid illustreerides loonud hinnalisi šedöövreid, nt Kristjan Raua ja Hando Mugasto kujundatud *Kalevipoeg* (1935).

Järgmisena käsitletavad tarbekunst ja arhitektuur seonduvad niihästi ainelise kui ka vaimse kultuuriga. Tegemist on kunstiloominguga selle sõna parimas tähenduses, kuid samas on loomingu objekt aineeline.

Tarbekunst ja disain. Tööstuse areng Eestis nõudis ka toodete kujundamist, disaini. Kuna eestlane on alati oma kodu kõrgelt hinnanud, pöörati tootearenduses suurt tähelepanu kaunile kodule. Moodsa väljanägemisega raadioaparaatidele lisandus rahvuslikus vaimus tekstiil ja mööbel. Kuulsaks said nii Langebrauni portselan ja Lorupi klaas kui ka Lutheri originaalne mööbel. Eeskujuks oli Soome kõrgetasemeline ja omanäoline tarbekunst. Tarbekunstnikud kujundasid ka tööstustoodangut, nt RETi raadioaparaate ja Tartus toodetud telefone. Kõrgtasemel kunstnikke ja käsitöömeistreid koolitas Tallinna Kunsttööstuskool. Eestis hakkas ilmuma naiste- ja koduajakirju, kus propageeriti käsitööoskusi ja rahvuslikke mustreid, mis rahva hulgas laialdaselt levisid. 1936. aastal algatas toonane peaministri asetäitja Kaarel Eenpalu kodukaunistamise aktsiooni, mille käigus korraldati kursusi, jagati tasuta või soodushinnaga istikuid jne. Aktsioon oli ennekõike suunatud olmekultuuri parandamisele ja elukeskkonna inim-sõbralikumaks muutmisele.

Arhitektuur. Eesti arhitektuur sai alguse talude ehituskunstist. Seda mõjutas omakorda välismaiste kavandite järgi talumeeste kätega loodud mõisaarhitektuur ja eestlastele omane kauni kodu ihalus. Alates möödunud sajandi algusest hakati Eestis orienteeruma Soome eeskujudele. Siin löid esindushooneid, sh teatreid, nimekad Soome arhitektid Armas Lindgren, Eliel Saarinen jt. Möödunud sajandi algusest peale Eestis loodud arhitektuur, sh Eesti oma arhitektide originaallooming — nt EÜSi maja Tartus (Georg Hellat), Riigikogu hoone Toompeal (Eugen Habermann ja Herbert Johanson) —, näitab Saksa, Soome, Riia ja Peterburi kõrgkoolide arhitektuurimõtjude sulandumist omanäoliseks tervikuks. Eesti Vabariigi esimese paarikümne aasta jooksul ehitati erakordselt palju nii maakodusid kui ka moodsaid ja

mugavaid üürikorteritega linnamaju, nende seas nn Tallinna maja standardprojekti järgi looduid (arhitekt Karl Tarvas). Projekteeriti ja ehitati ka mitmesuguseid avalikke hooneid; nende seas oli uhkeim ja originaalseim Toompea lossikompleksi rajatud Riigikogu hoone, samuti Tallinna kesklinna ehitatud kunstihoone (arhitekt Edgar Johan Kuusik).

Rahvakultuur. Eesti rahvusliku (vaimse ja ainelise) kultuuripärandi jäädvustamisega oli tegeldud juba 19. sajandi teisest poolest peale suure entusiasmi ja pühendumusega. Eesti Vabariigi loomise järel muutus tegevus sihipärasemaks ja teadvustatumaks. Juba 1919. aastal loodi Tartu ülikoolis eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool (juhataja professor Walter Anderson), kus õppejõuna töötas ka innukas vanavara koguja Matthias Johann Eisen.

1909. aastal asutatud Eesti Rahva Muuseumile andis vabariigi valitsus 1922. aastal kogude hoidmiseks ja näituste korraldamiseks von Liphartidele kuulunud Raadi mõisa. Muuseumi direktoriks sai Soome päritolu Ilmari Manninen. 1927. aastal toodi Helsingist Tartusse Jakob Hurda kogutud 162-köiteline rahvapärimate kogu, millest sai nurgakivi Oskar Looitsa algatusel loodavale Eesti Rahvaluule Arhiivile. Sellesse paigutati ka teiste organisatsioonide (nt EÜSi) kogutud pärimused. Rahvaluule kogumise võistluste traditsioon jätkus ka 1930. aastatel. Samuti hakati rahvalaule heliplaatidele salvestama.

Nii jäi ERM peamiselt ainelise pärandvara säilitajaks. Selle kogudesse kuuluvad tekstiil, tarbeesemed, tööriistad jne. Tähtis oli ERMi pedagoogiline roll: siia tulid õpilased ekskursioonile, kogusid tutvustati noorsõduritele jne.

Rahvuslikku käsitööd hakati uurima, tutvustama ja propageerima. Rahvarõivaste, võõde ja kinnaste muustritega loodi tarbekunstiteoseid, sh vaipu, sohvapatju ja linikuid, mille tegemist õpetati arvukates naisteajakirjades. Kodude kaunistamine rahvuslike esemetega läks moodi.

Edasi arenes rahvuslik arhitektuur. Kuigi paljudes kohtades säilis iidne taluõu, tekkis rehielamute asemele moodsamaid talumaju. Nii mõneski paigas jäid siiski endiselt alles suitsusaun ja suveköök.

Üks vanimaid tarbekunstiliike on keraamika. Savipotte kaunistati juba aastatuhandete eest. Eestis olid suurimad savipoti-

meistrid Setumaal, kus leidis sobivat savi, ja nägusate savinõude valmistamist õpetas Budapesti ülikoolis keraamikat õppinud Géza Jakó. “Peenemaid” nõusid valmistati Põltsamaal fajansimanufaktuuris.

Eesti rahvuslikule kunstiloomingule sai osaks suur triumf 1937. aastal Pariisi maailmanäitusel, kus saadi rohkesti mitut karva medaleid. Eriti kõrgelt hinnati Eesti rahvuslikke vaipu, keraamikat ja portselani.

Rahvakultuuri elemente kasutati kirjanduses, muusika- ja tantsuloomingus, tarbe- ja kujutavas kunstis. See oli eesti omäolise kõrgkultuuri aluseks. Eesti kõrgkultuuri esimene laine tugines suurel määral välismaal õppinud tippspetsialistidele, kes lõimisid eesti rahvuslikku mõtet loovalt kõrgkultuuri rahvusvahelisse mustrisse. Alates 1914. aastast, mil tegevust alustas Tallinna Kunsttööstuskool, tekkisid Eestiski eeldused omamaise tarbekunsti loojate koolitamiseks.

3.5. Eesti vähemusrahvuste osalus Eesti kultuurielus

Aineline kultuur. Sõjaeelse Eesti Vabariigi majanduses oli arvestatav koht muude rahvuste esindajatel, kes enamasti olid siin tegutsenud juba aastakümnete jooksul enne Eesti iseseisvumist. Eesti suurim erapank kuulus sakslasele Georg Scheelile ja piiritusetehas Alexander von Rosenile. Edukalt piiritusemasinaid tootma hakanud Franz Krull laiendas oma tegevust masinaehitajana, Sangastes elav “rukkikrahv” Friedrich von Berg oli edukas sordiaretaja, juudi soost Jossif Ginovker kommivabrikant.

Haridus. Arvukamatel vähemusrahvustel olid sõdadevahelises Eestis omakeelsed koolid ja kultuuriseltsid. Nii saksa- kui ka venekeelseid koole oli mitmes linnas. Kultuuriomavalitsuse õigusega juutidel oli koole koguni mitmes keeles: heebrea ja jidiši kõrval oli võimalik õppida ka eesti ja vene keeles. Rootsikeelsete perede lapsed õppisid rootsikeelses koolis.

Tegutsemisvõimalusi kultuuri valdkonnas kasutasid Eesti vähemusrahvused erinevalt.

Sakslased. Vähemusrahvustest suurim ja silmapaistvaim mõju oli sakslastel. Oli ju 19. sajandi esimesel poolel Tartu ülikool olnud sisuliselt (balti)saksa ülikool, kus põhiline õppe- ja asjaaja-

miskeel oli saksa keel. Ka pärast ülikooli venestamist 19. sajandi teisel poolel ja üleminekut eesti keelele 1919. aastal jäi Eestisse tegutsema arvestatav hulk saksa teadlasi ja vaimuinimesi, kuigi suur osa neist ei olnud enam ülikooliga seotud. Üks neist oli juba mainitud Sangaste rukki looja Friedrich von Berg.

Sakslased olid hästi organiseeritud, neil oli Eestis üle saja mitmesuguse seltsi ning 32 avalikku ja erakooli. Saksa keeles anti välja ajalehti ja ajakirju, korraldati kontserte ja näitusi. Tähelepanuväärselt suure osa, koguni viiendiku trükistest moodustasid teadusuurimused. Seejuures on kasulik silmas pidada, et sel perioodil oli saksa keel üks rahvusvahelisi teaduskeeli, mida tihti kasutasid ka eesti teadlased.

Baltisaksa mõisnike ja pastorige seas oli rohkesti kirjamehi (nt Eric Stenbock), laulukirjutajaid (Martin Körber), näitekirjanikke (August von Kotzebue) ja ajaloolasi (Johannes Haller, Carl Schirren).

Sakslased olid ehitanud nii Tallinnasse kui ka Tartusse esindusliku teatrimaja — praegu vastavalt Eesti Draamateatri hoone ja Vanemuise väike maja —, kuid suurel määral kasutasid neid siiski eesti teatrid.

Venelased. Venelased olid arvukaim vähemusrahvus. Esimese maailmasõja ajal Eestisse saabunud sõjapõgenike ja tsaariajast siia jäänud õppejõudude tõttu oli ka nende seas haritlaste osakaal suur, mistõttu kultuurielu oli elav. Seltse ja ühinguid oli üle 90, rikkalik oli perioodikaväljaannete loetelu. Korraldati vene kultuuri päevi, näitusi ja folkloorietendusi. Kuna Eestis tegutses ligi sada venekeelset eri taseme kooli, koostati ja avaldati siin ka õppekirjandust. Kirjandusnimeste kontaktidest rääkides tuleks nimetada Igor Severjaninit, kes muu hulgas tõlkis ja vahendas vene keelde eesti luulet.

Tartu ülikooli õppejõududest oli 19. sajandi lõpul suur osa Vene päritolu. Arvestatav hulk muust rahvusest õppejõude (baltisakslased, lätlased, eestlased) oli samuti õppinud Peterburis ja esindas seega Vene teaduskoolkondi. Võrdlemisi kõrgel tasemel oli toona Tartu ülikooli arstiteadus (Nikolai Pirogov, Nikolai Lunin jt), samuti loodusteadused, eriti keemia, mille arengule aitas kaasa hilisem nobelist, saksa juurtega Wilhelm Ostwald.

Vene rahvaviisiide ja slaavi kirikumuusika otsest või kaudset mõju on täheldatud mitme Eesti autori (nt Arvo Pärdi) muusikaloomingus. Eestis kõrvuti toiminud lääne ja ida kiriku, mõtteviisi ning vaimulaadi põimumist peetakse üheks Eesti kõrge muusikakultuuri allikaks.

Rootslased. Kõige suurema panuse eest Eesti kultuuri arengusse oleme kahtlemata tänu võlgu rootslastele, täpsemalt Rootsi kuningale Gustav II Adolfile, kes rajas Tartu ülikooli. Rootslastest õppejõude pole meie ülikoolis kuigi palju siiski olnud. Esimene neist oli vahetult pärast ülikooli asutamist siin töötanud silmapaistev matemaatik Sven Dimberg. Hilisematest Rootsi päritolu professoritest oli üks tähelepanuväärsemaid kunstiteadlane Sten Karling. Oluline oli ka rootslaste panus Eesti statistikakultuuri: Rootsi valitsuse ajal hakati Eestis pidama kirikumeetrikaid, kuhu märgiti üles kirikukihelkonnas toimunud perekonnasündmused; meetrikad on tänapäevaste rahvastikuregistrite eelkäijad.

Enne Teist maailmasõda oli Eestis ligemale 20 rootsi algkooli, Haapsalus ka rootsi gümnaasium ja Pürksis põllumajanduskool. Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts tegutses koostöös Tartu ülikooli rootsi keele ja kirjanduse õppetooliga, avaldati toimetisi ja koostati rootsi-eesti sõnaraamat. Ka meie muusikasse on rootslased oma jälje jätnud. Cyrillus Kreek kogus ja salvestas rannarootslaste rahvaviise ning need on tema heliloomingut tugevalt mõjutanud.

Juudid. Juudi kogukond, mis oli Eestis küll võrdlemisi väikesearvuline, piirdudes maksimaalselt viie tuhande hingega, paistis silma osalusega nii teaduselus (füsioloog Aleksander Lipschütz), majanduses kui ka poliitikas. Tartu ülikoolis avati 1933. a kogu Euroopas ainulaadne juudi teaduse õppetool, mis avaldas oma toimetisi. Eesti muusikasse on jätnud märkimisväärse jälje pianist Anna Klas, dirigent Eri Klasi ema.

Meiega kultuuriliselt üsna lähedased **lätlased** ei ole küll omaette rahvusrühmana Eesti kultuuris palju kaasa rääkinud, kuid seegaastusega piirialadel on vastastikune kultuurimõju kahtlemata märgatav olnud. Eesti kultuuritegelaste seas on läti juurtega inimesi, nt psühholoog Eduard Bakis ja kirjanik August Gailit. Lätis on õppeasutusi, mis on eestlaste jaoks olnud tähtsal kohal hariduse omandamisel. Heinaste merekool jäi Balti riikide iseseisvu-

misel Läti territooriumile. Suur mõju Eesti tehnilisele haritlaskonnale oli Riia Tehnikaülikoolil, kus teiste seas õppis hulk arhitekte, kes andsid tooni noore Eesti Vabariigi ehituskunstis.

Soome mõju Eesti loominguilisele intelligentsile ja akadeemilistele ringkondadele oli väga suur nii Eesti iseseisvumise eelsel perioodil kui ka Eesti Vabariigi algaastail. Käidi vastastikku teineteisel külas, korraldati ühisüritusi ja ekskursioone, rääkimata juba eespool nimetatud mõjust Eesti arhitektuurile. Soome teadlased ja õppejõud (Lauri Kettunen, Ilmari Manninen, Johannes Gabriel Granö jt) olid toeks Tartu ülikooli muutmisel eestikeelseks haridustempliks. Sageli just soome hõimuvendade abil ja nende eeskuju järgides vabaneti Tartu ülikoolis saksa- ja venekeelsetest õppejõududest.

Soome mõjutusi on Eesti ainelisse ja vaimsesse kultuuri toonud pikka aega siin viibinud tegusate isiksuste kõrval ka paljude Eesti inimeste tihe suhtlus Soomega, olgu selle põhjuseks seal õppimine, lühiajalised külaskäigud või tihedad isiklikud ja perekondlikud sidemed.

Arvestatav on olnud ka **poolakate** mõju, kuigi nende arv Eestis pole kunagi suur olnud. Eestikeelses Tartu ülikoolis õpetas statistikat ja poliitökonoomiat Poolast pärit Mihhail Kurtšinski. Keeleteadlase Jerzy Kapliński otsene panus meie kultuuriellu jäi võrdlemisi napiks, kuid seda suurem oli tema poja Jaan Kaplinski mõju. **Ungarist** oli pärit eespool nimetatud Géza Jakó, kes õpetas setusid glasuuritud savipotte valmistama.

4. RAHVUSLIK MITMEKESISUS JA KULTUUR OKUPEERITUD EESTIS

4.1. Okupatsioonid ja Eesti rahvuslik iseolemine

Okupatsioonide mõju kultuurile. Kuna Eesti okupeeriti Teise maailmasõja ajal, liitus okupatsiooni mõju sõja omaga. Nii ainelisele kui ka vaimsele kultuurile avaldasid mõju sõjapursused ja inimkaotused, lisandusid okupatsioonivõimude surve ja kitsendused ning lõpuks ka kohalike inimeste negatiivne hoiak okupatsioonivõimude ja valitseva olukorra suhtes. Eesti olukorra

muutis eriti keerukaks okupatsioonivõimude korduv vahetumine lühikese aja jooksul aastail 1940–1945.

Saksa okupatsioon ja rassipoliitika. Võõra suurriigi okupatsiooniga kaasneb paratamatult rahvuslik rõhumine või rahvuslik alandamine okupeeritavas riigis. Saksa okupatsiooni ajal oli see enam-vähem avalik: inimestel tehti vahet n-ö rassi järgi ja üksnes sakslased tunnistati aarjalaste kui härrasrassi esindajateks, samal ajal kui eestlased arvati alamrassi hulka. Loomulikult tähendas see ka saksa kultuuri ülimuslikkuse kuulutamist. Siiski ei toonud see üldjuhul endaga kaasa kohalike kultuuriväärtuste hävitamist või nende loomise keelamist, küll aga tähendas piiranguid sisule.

Nõukogude okupatsioon ja suurvene kultuuri surve. Nõukogude okupatsioonide ajal kõneldi küll nõukogude rahvaste sõprusest ja võrdsusest, kuid sisuliselt soositi siiski vene keelt ja venemeelset kultuuri. Väiksemate rahvusrühmade omakeelne haridus kaotati NSV Liidus juba enne Teist maailmasõda. See puudutas ka Siberis ja Kaukaasias paiknenud eesti asundusi, kus elasid 19. sajandil Eestist lahkunud inimesed, kes polnud kas tahtlikult, õigusliku aluse puudumise tõttu või mõnel muul põhjusel 1920. aastatel optsiooni korras Eesti Vabariiki naasnud. Venestamissurvet avaldas keskvoim liiduvabariikide haridussüsteemidele, rõhutades venekeelse hariduse, eriti kõrghariduse ja teaduse eeliseid ning kõrget taset.

Nõukogude kultuuri arengu aluseks oli kuulutatud valem “sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik”. See tähendas ühelt poolt rahvakunstiga seotud ürituste sallimist, teiselt poolt ideoloogilist survet näidata kunstilises vormis nõukoguliku elu kujuteldavat helgust ning kapitalistliku ja “imperialistliku” maailma alatust, vägivaldsust, kurjust ja räpasust, eriti aga inimeste elujärje ja õnnetunde erinevust siin ja seal, s.t ühel ja teisel pool raudset eesriiet, mis oli rajatud nii inimeste kui ka info liikumise tõkestamiseks.

Kuidas mõjutasid okupatsioonid rahvustevahelisi suhteid ja kultuurikogemuste jagamist Eestis? Okupatsioonivõimude suhtes on rahva tunded üldiselt negatiivsed ja see kandub loomulikult üle ka okupatsiooni teostavale rahvusele. Üsnagi omapärane oli eestlaste suhtumine sakslastesse. Varasem negatiivsus asendus märkimisväärse osa eestlaste puhul esimese Nõukogude okupatsiooni kogemuse järel teatud lootusest tuleneva positiivsusega (ikkagi

läänelik kultuurrahvas). Kolm aastat kestnud Saksa okupatsiooni vältel see positiivsus enamasti siiski nõrgenes.

Nõukogude okupatsioon oli eestlaste jaoks “Vene värk” ja selle rägusest tulenevalt süvenes negatiivne suhtumine vene rahvusesse, kellesse varasema ajaloolise kogemuse põhjal oli suhtutud võrdlemisi neutraalselt. See varjatult või ka varjamatult negatiivne suhtumine laienes kõigile okupatsiooni ajal NSV Liidust tulnud venekeelsetele immigrantidele, kelle tegelik rahvus sageli selgeks ei saanudki. Räägiti lihtsalt venekeelsest elanikkonnast või mitte-eestlastest, vahel ka üldistavalt venelastest. Oli siiski mõni erand, nt soomlased, ingerlased ja karjalased, kelle suhtes tundsid eestlased vendlust ja hingesugulust. Sageli need sisserännanud hõimuvelled sulandusidki järgmiste põlvkondade jooksul eestlaste hulka.

4.2. Eesti rahvastikumuutused okupatsioonide ajal

Eesti rahvastikukadu Teise maailmasõja ajal. Esimene oluline rahvastikumuutus Eestis toimus 1939. aastal, kui Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimise järel Hitler sakslased Eestist “kodumaale” kutsus. Lahkus üle 14 000 inimese. Sellele ümberasumisele järgnes sõja ajal veel teinegi samasuunaline rändelaine, nn järelümberasumine, mille käigus oli lahkujaid u 7000, nende seas baltisakslaste kõrval ka eestlasi.

Eesti rahvastiku kaotused okupatsioonide ja sõja tagajärjel olid ebaproportsionaalselt suured, ulatudes arvatavalt 20%-ni rahvaarvust. Kuigi Eesti riigina Teises maailmasõjas ei osalenud, võitles eestlasi rinnetel arvukalt, valdavalt sunniviisil. Kurioosumina võitles eestlasi mõlemal pool rindejoont peaaegu võrdselt. Hinnangute kohaselt mobiliseeriti Punaarmeele ligi 38 000, Saksa armeele 59 000 meest. Eesti sõjaväe ladvik hukkus Siberi koonduslaagrites kõige ebainimlikumates tingimustes. Kui lisada veel Soome pagenud ja seal sõjaväkke astunud nn soomepoidsid, selgub, et Teise maailmasõja rinnetele sattus ligemale 100 000 eesti meest. Ainult osalise pildi rahvastikukaost annab 1941. aasta minirahvaloendus (ametlikult “rahvastiku registreerimine”), mille juures järgiti küll rahvaloenduste põhimõtteid (loendusmoment, kõikne ja ühesugune kaetus jne), kuid loendusküsimusi oli

tavatult vähe. Rahvastiku rahvuslik koosseis loendusel üldjoontes siiski selgus (vt tabel 2).

Kuna siin pikalt elanud sakslased olid Eestist lahkunud, ei olnud neid rahvaloenduse ajal siin. Tegelikult sel ajal Eestis viibinud sakslased (ametnikud ja sõjaväelased) olid ilmselt ametlikult siin vaid ajutiselt ega kuulunud loendamisele. Rahvaarv oli eelmise, 1934. aasta loendusega võrreldes vähenenud 126 000 ehk 11,2% võrra ja eestlaste arv ligi 85 000 ehk 8,5% võrra. Inimkaotused aga jätkusid.

Saksa okupatsiooni ajal hukkus Eestis paiknenud koonduslaagreis (nt Kloogal) Eesti päritolu inimesi ligi 7000, nende seas üle tuhande juudi, kes polnud sõja algul kasutanud võimalust itta evakueeruda.

Peale selle langes 1940. aastatel üle kümne tuhande Eesti inimese nii Nõukogude kui ka Saksa poliitilise terrori ohvriks.

Lisandusid pommirünnakutes hukkunud eraisikud, arvatavalt tuhande ringis. Sõja eelõhtul küüditati Siberisse üle 10 000 inimese. Neile lisaks “evakueeriti” sõja alguspäevil üle 26 000 inimese priitahtlikult või kohustuslikus korras Venemaale, enamasti samuti Siberisse. Eesti rahvastikukao hulka tuleb arvata ka üle 70 000 inimese, kes sõja lõpupäevil enne teist Nõukogude okupatsiooni pagesid Eestist Rootsi või Saksamaale. Sõjapäevil lahkusid Eestist peaaegu kõik rannarootslased.

Eesti Vabariigile kuulunud Setumaa ja Ingerimaa elanikud võeti Eestilt ära koos maaga, kus nad elasid. Ka ligikaudu 15 000 metsavenda olid Eesti rahvastiku jaoks sama hästi kui kadunud, kuigi osa neist kümmeaastat hiljem amnesteeriti ja nad naasisid tavaelanike hulka.

Vahetult pärast sõja lõppu oli rahvaarv Eestis tõenäoliselt 800 000–850 000, kuid täpset arvu pole teada ja ilmselt see jääbki teadmata, kuigi hinnangud võivad uuringute tulemusena veel mõnevõrra täpsustuda. Eestlaste osakaal rahvastikus oli aga suurem kui varem. Lahkunud või hukkunud oli suur osa Eesti vähemusrahvuste liikmeid.

Tabel 2. Eesti rahvastiku koosseis 1941. aasta loenduse andmetel.

Rahvus	Eesti	Vene	Saksa	Rootsi	Läti
Arv	907 979	72 848	.	6487	4415
%	90,8	7,3	0,0	0,6	0,4
Rahvus	Juudi	Poola	Soome	Muu	Kokku
Arv	27	1520	1646	4989	999 911
%	0,0	0,2	0,2	0,5	100,0

4.3. Nõukogude okupatsiooni ajal saab Eestist paljurahvuse-line riik

Sõja möödudes hakkas rahvaarv okupeeritud Nõukogude Eestis kiiresti kasvama. Kõigepealt tulid tagasi Nõukogude armeesse mobiliseeritud ellujäänud, kellest olid saanud võidukad sõjakan-gelased. Suur osa neist sai tsiviilelus juhtivatesse ametitesse. Naa-sid ka evakueeritud, kelle read olid nagu mobiliseeritutelgi sõja ajal märgatavalt hõrenenud, põhjuseks nälg ja rasked elutingimu-sed tagalas ning vaid väga üksikutel juhtudel otsus mitte kodu-maale naasta.

Mõne aja pärast naasid vangilaagritest Saksa poolel sõdinud mobiliseeritud, kelle kaaslasti oli hukkunud veel rohkem. Aasta-te jooksul jõudsid tagasi ka sõja eel küüditatud, täpsemalt suu-rem osa neist, kes olid ellu jäänud. Kodumaale naasis neidki, kel-lel põgenemine Läände polnud õnnestunud või keda oli suudetud ümber veenda.

Siiski polnud rahvastikumuutus ühesuunaline. Järjepanu saa-deti inimesi siit Siberisse karistust kandma, põhjuseks suuremad või väiksemad “süüteod” Nõukogude võimu vastu, nt mingi vara omamine või palgalise tööjõu kasutamine. Suurem rahvastikuka-du tabas Eestit 1949. aastal teise küüditamislainega, mille käigus saadeti Siberisse u 20 000 inimest, seega 2% riigi toonasest rah-vastikust.

Olulisel määral mõjutas rahvastiku kasvu sõjajärgsetel aasta-tel immigratsioon, mille tulemusena saigi Eestist paljurahvuse-line riik. Siia tulid nn Venemaa eestlased — Eestist 19. sajandil väljarännanute järeltulijad. Osa neist püüdis kas missioonitundest

või parteilise kohustuse tõttu eestlastele kommunistlikku elulaadi õpetada, osa sulandus rahumeelselt muu elanikkonna hulka; see õnnestus paremini neil, kel oli kodumaal lähedasi.

Suure osa sisserändajatest moodustasid poliitilised tegelased, valdavalt umbkeelsed venelased, kes asusid “vabariigis” juhtpositsioonidele ja hakkasid siinset elanikkonda Nõukogude võimule ustavaks kasvatama ning “kirjaoskamatus likvideerima”. Kui Kirde-Eestis avastati põlevkivi kõrval radioaktiivsete metallide maardlad — tõsi küll, need osutusid loodetust väiksemaks —, tekkis vajadus saata siia pädevaid ja ustavaid Nõukogude geolooge, tehnolooge ja kaevureid, kusjuures maardlate piirkond (sh linnaks kasvanud Sillamäe küla) suleti tavakodanikele. Eesti elanikel (välja arvatud kohalike külade asukad) oli keelatud eriloata liikuda mererannal: see oli Nõukogude Liidu rangelt valvatud piiritsoon, kus eriti valvsalt jälgiti seda, et keegi ei üritaks siitpoolt üle piiri minna.

Nõukogude riigile jäägitult ustavaid inimesi vajasid raudtee, sõjalise suunitlusega tehased (need oli suurtööstuses enamuses), side- ja statistikasüsteem ning paljud muud eluvaldkonnad. Kõigi nende ametite puhul sobivalt riigitruuks (eestlaste jt baltlastega võrreldes) peeti ka juba mitukümmend aastat Nõukogude Liidus elanud “vennasrahvaid” Kaukaasiast, Kesk-Aasiast ja Siberist. Neid tuli siia nii kohustuslikus korras kui ka vabatahtlikult. Eesti oli paljudele ahvatlev — ikkagi peaaegu välismaa, Euroopa. Ometi oli ka tagasiränne aktiivne, sest kõigile immigrantidele sinne elu ei sobinud.

Eesti rahvastiku arv ja koosseis sai esmakordselt pärast Teist maailmasõda selgeks 1959. aastal, kui siin toimus esimene Nõukogude rahvaloendus (vt tabel 3). Rahvaarv oli 1934. aasta loendusega võrreldes 6% võrra kasvanud ja lähenes 1,2 miljonile (1,197 miljonit). Eestlaste osakaal rahvastikus oli aga langenud 75%-ni, eestlasi oli sel aastal Eestis 893 000 (98% eelmise, 1941. aasta loenduse arvust ja 89% sõjaelsest tasemest). Eesti oli muutunud paljurahvuseliseks riigiks: siin elas 75 rahvuse esindajaid. Ootuspäraselt oli nende seas enim venelasi — üle 20% rahvastikust. Järgnesid soomlased (1,4%), ukrainlased (1,3%) ja valgevenelased (0,9%). Juute oli ligi pool protsenti, üle kümnendiku

Vähemusrahvused ja kultuuririkkus rahvusriigis

Tabel 3. Eesti rahvastik nõukogudeaegsete loenduste andmetel. Tabelis on toodud rahvused, mille arvukus vähemalt ühel loendusel oli üle 1000 inimese.

	1959	%	1970	%
Eestlased	892 653	74,65	925 157	68,26
Venelased	240 227	20,09	334 620	24,69
Ukrainlased	15 679	1,31	28 086	2,07
Valgevenelased	10 930	0,91	18 732	1,38
Soomlased	16 699	1,40	18 537	1,37
Juudid	5433	0,45	5282	0,39
Tatarlased	1534	0,13	2204	0,16
Sakslased	670	0,06	7850	0,58
Lätlased	2888	0,24	3286	0,24
Poolakad	2256	0,19	2651	0,20
Leedulased	1616	0,14	2356	0,17
Armeenlased	648	0,05	604	0,04
Aserid	422	0,04	264	0,02
Moldovlased	229	0,02	451	0,03
Tšuvašid	312	0,03	602	0,04
Karjalased, ingerlased	661	0,06	852	0,06
Muud	2934	0,25	3868	0,29
Kokku	1 195 791	100,00	1 355 402	100,00

	1979	%	1989	%
Eestlased	947 812	64,75	963 281	61,56
Venelased	408 778	27,92	474 834	30,34
Ukrainlased	36 044	2,46	48 271	3,08
Valgevenelased	23 461	1,60	27 711	1,77
Soomlased	17 753	1,21	16 622	1,06
Juudid	4954	0,34	4613	0,29
Tatarlased	3195	0,22	4058	0,26
Sakslased	3944	0,27	3466	0,22
Lätlased	3963	0,27	3135	0,20
Poolakad	2897	0,20	3008	0,19
Leedulased	2379	0,16	2568	0,16
Armeenlased	845	0,06	1669	0,11
Aserid	543	0,04	1238	0,08
Moldovlased	738	0,05	1215	0,08
Tšuvašid	804	0,05	1178	0,08
Karjalased, ingerlased	1001	0,07	1187	0,08
Muud	4733	0,32	6848	0,44
Kokku	1 463 844	100,00	1 564 902	100,00

protsendi veel lätlast, sakslasi, poolakaid ja leedulasi. Järgnesid ingerisoomlased, grusiinid, armeenlased ja aserid. Teiste rahvuste esindajaid oli vähem, kuid vähemalt sajaliikmeline kogukond oli 25 rahvusel.

Rahvaloendusi korraldati enam-vähem iga kümne aasta järel. Järgmine, 1970. aasta loendus näitas taas rahvastikukasvu: Eestis rahvaarv oli nüüd 1,356 miljonit, seega kasv 13%. Eestlaste arv oli suurenenud 3,6% jagu, 925 000-ni. Siin oli kaks olulist põhjust: loomulik iive oli enamikul aastatel küll võrdlemisi väike, kuid siiski positiivne, kusjuures sellele aitas kaasa asjaolu, et sünnitama hakati järjest varem. Teiseks oli positiivne ka eestlaste välisrände saldo (NSV Liidu piires): varasemad küüditatud olid koju tagasi jõudnud, uusi massiküüditamisi ei olnud loenduste vahepeal toimunud. Siiski oli eestlaste osakaal Eestis rahvastikus vähenenud 68,2%-ni. Venelaste arv Eestis oli kasvanud 335 000-ni, seega eelmise loendusega võrreldes üle 39%. Kasvanud oli ka ukrainlaste arv, neid oli nüüd 28 000, kasv seega 78%. Suurim oli aga sakslaste arvukuse kasv — üle 1000 protsendi. Neid oli nüüd Eestis 7850, seega üle poole protsendi Eesti rahvastikust. Ilmselt oli tegemist NSV Liidu siserändega: sakslased tulid Eestisse ida poolt, valdavalt oli nende emakeeleks vene keel. Eestis elavate rahvuste arv oli nüüd ületanud saja piiri. Võrreldes eelmise loendusega oli lisandunud mitme Euroopa rahva esindajaid, nt 435 rootslast (kelle arvu eelmisel loendusel polnud märgitud), 17 hollandlast ja 15 taanlast. Sisserännanud rahvuste loetelus olid ka moldovlased, ungarlased, bulgaarlased ja kreeklased, kes arvatavasti olid varem elanud NSV Liidu alal ja olid seetõttu venekeelsed. Sadadesse ulatus endiselt Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste arvukus. Viimasel kümnendil oli siia tulnud üle saja abhaasi ja puštu. Järjest rohkem tuli Eestisse ka soome-ugri keelesugulasi: karjalasi, marisid, mordvalasi, udmurte, komisid, samuti teiste Siberi rahvaste esindajaid: baškiire, jakuute, osseete, tšuvašše, uiguure. Sisserändajate seas oli üsna eksootiliste rahvaste esindajaid, näiteks araablasi, mongoleid, nogaisid ja tabasaraane ning ligi sada korealast. Nemadki tulid enamasti teistest NSV Liidu piirkondadest, mitte otse välismaalt.

Järgmine, 1979. aastal toimunud rahvaloendus näitas varasemate suundumuste jätkumist: Eesti rahvastik oli kasvanud 8% ja jõudnud üle 1,47 miljoni. Eestlaste arv oli kasvanud 2,5% ja lähenes 950 000-le, kuid osakaal rahvastikus oli taas vähenenud ja oli nüüd 64,7%. Venelaste arv oli suurenenud 22% ja ületas 400 000 piiri. Jõudsalt, veerandi võrra, oli kasvanud ka ukrainlaste ja valgevenelaste arv. Rahvuste loetelu oli eelmisest loendusest saadik veelgi pikenenud: lisandunud olid evengid ja evenid, korjakid, handid, kurdid, neenetsid ja teiste väikerahvaste üksikud esindajad. Oli ka sisserändajaid, kelle põliskodu ei olnud NSV Liidus, nt bosnialasi, berbereid, flaame, guinealasi jt. Olemasolevatest rahvusrühmadest oli mõni kasvanud, mõni kahanenud, sest NSV Liidu sisene ränne oli üldiselt võrdlemisi aktiivne. Suurem muudatus oli jälle toimunud sakslaste seas: nende arvukus oli poole võrra vähenenud, ilmselt tänu võimalusele rännata Saksamaale. Rahvuste arv Eesti rahvastikus oli kasvanud 119-ni.

1989. aastal toimus Eesti pinnal viimane Nõukogude Liidu rahvaloendus, ühtlasi fikseeris see rahvastiku olukorra enne Eesti taasiseseisvumist. Rahvaarv oli möödunud kümne aasta jooksul kasvanud 7% ja jõudnud 1,566 miljonini, seega ületanud maagilise poolteise miljoni piiri, mis ongi senine Eesti rahvaarvu absoluutne maksimum. Eestlaste arv, mis oli kasvanud 1,6%, oli nüüd 963 000, kuid eestlaste osakaal rahvastikus oli langenud 61,6%-ni. Venelaste arv Eestis oli 475 000, lähenedes niisiis poolele miljonile, ja osakaal rahvastikus oli üle 30%. Eri rahvuste arv oli 121. Venelaste kõrval olid suurimad vähemusrahvad endiselt ukrainlased (3,1% rahvastikust), valgevenelased (1,8%) ja soomlased (1,1%). Üldine rahvuste jaotus sarnanes varasema perioodi omaga, olulisi uusi rahvusrühmi ei olnud möödunud kümneni jooksul lisandunud.

4.4. Eesti kultuur okupatsioonide ja sõja ajal

Vaimne kultuur esimese Nõukogude okupatsiooni ajal. Esimene Nõukogude okupatsioon Eesti vaimukultuurile mingit märkimisväärset positiivset mõju ei avaldanud, kuigi valitsuse etteotsa panid okupandid vasakpoolsete vaadetega eesti haritlased (nt Jo-

hannes Vares-Barbarus, Johannes Semper, Hans Kruus). Neid vaateid jaganud inimeste seas tekitas see esialgu mõningaid lootusi. Loominguliselt aktiveerusid mõned pahempoolsed luuletajad (nt Mart Raud, Jaan Kärner jt). Rohkem oli siiski otsekohe tunda okupatsiooni negatiivset mõju: suleti ajalehti ja ajakirju, lõpetati raamatute kirjastamine, keelati teatrietendusi, likvideeriti, s.t füüsiliselt hävitati kirjandust. Kehtestati range tsensuur. Ilmus eeskätt poliitilist kirjandust ja mõningaid tõlkeramatuid, mis aga ei kuulunud toonase vene kirjanduse paremikkku, vaid paistsid silma oma jõulise poliitilise suunitlusega (nt Nikolai Ostrovski *Kuidas karastus teras*). Suur osa Eesti õppekirjandusest tunnistati sobimatuks ja seda hakati kiirkorras asendama tõlgetega vene keelest.

Tartu ülikoolis töö üldiselt jätkus, kuid vahetus juhtimine. Rektoriiks sai vasakpoolsete vaadetega ajaloolane Hans Kruus. Suurim muudatus nii tudengitele kui ka õppejõududele oli kohustuslike poliitiliste ainete (NLKP ajalugu, marksismi-leninismi alused jt) lisandumine õppekavasse, samuti sunniviisiline osalemine mitmesugustel koosolekutel ja miitingutel.

Teatrites lavastati vene klassikat ja mõne lavastusega saavutati ka edu. Kujutatavas kunstis uue meetodika järgi valminud ja uuest ideoloogiast kantud teosteni peaaegu ei jõutudki.

Rängim oli okupatsiooni mõju loominguilisele intelligentsile. Suur hulk Eesti kultuuritegelasi langes repressioonide ohvriks, nende teosed keelati. Oli ka neid, kes vangistati, saadeti Siberisse ja hukkusid või hukati. Esimesel okupatsiooniaastal võimude mõrvatud kirjanikest oli tuntuim populaarsete noorsooraamatute autor Jüri Parijõgi.

Kahetine samm oli sõja algul kultuuritegelastele peale sunnitud "evakueerumine" Nõukogude tagalasse. Osa, eriti juudi päritolu inimesed, pääses tänu sellele kindlast hukust Saksa okupatsioonivõimude käe läbi. Ülejäänute jaoks tähendas see kodumaast eemalolekut ja ränki vintsutusi. Ometi oli Teise maailmasõja ajal toimunud kultuuritegelaste ühistegevusel, nn Jaroslavli kunstiansamblitel, ka oluline positiivne külg. Kõigepealt tagas see muusi-

kute ja interpreetide ellujäämise, kuid peale selle aitas koondada rahvuslikke jõude ja pani aluse mitmele uuele algatusele.

Aineline kultuur. Eesti ainelisele kultuurile andis hoobi kõigi eraettevõtete natsionaliseerimine. Enamik nende omanikke küüditati Siberisse kui kapitalistid ja kulakud. Valikuliselt jätkas osa ettevõtete siiski tegevust, täites NSV Liidu tellimusi. Mõnikord tekkis neis ka võimalus kohaliku ainelise kultuuri edasiarendamiseks, kui ettevõtet sattus juhtima edumeelne juht ning selle tegevus ei äratanud riigi poliitilises juhtkonnas lojaalsuskahtlusi ega vastumeelsust.

Kuna esimene Nõukogude okupatsioon kestis vaid aasta, oli selle otsene mõju järgmiste okupatsioonide ja alanud sõjaga võrreldes suhteliselt tagasihoidlik. Ometi oli sellest tingitud ehmatus suurele osale Eesti ühiskonnast ränk ja kaugeleulatava mõjuga.

Vaimne kultuur Saksa okupatsiooni ajal. Teise maailmasõja päevil, aastail 1941–1944 oli Eesti Saksa riigi poolt okupeeritud ja kuulus Eesti kindralkomissariaadina Saksa Ida-alade (Ostland) koosseisu. Saksa okupatsioon kestis kolm aastat ja mõjutas tugevalt Eesti elukorraldust, sh vaimset ja ainelist kultuurielu. Ühelt poolt oli ka Saksa okupatsioonile omane range poliitiline tsensuur, teiselt poolt püüti mitmeid Nõukogude okupatsiooni ajal tehtud korraldusi n-ö tagasi keerata.

Taas hakkasid ilmuma paljud nõukogude ajal keelatud ajalehed ja ajakirjad.³ Ilmus ka Eesti kirjanduse uudisteoseid, näiteks Karl Ristikivi *Rohtaed*. Siiski oli suur osa ilmunud trükistest poliitilise sisuga või sisaldas mitmesuguseid käsu- ja juhendmaterjale. Uute raamatute ja trükiste arv vähenes varasemaga võrreldes märkimisväärselt, mis osalt oli tingitud sõjaaegsest paberinappusest. Vaid kujutavate kunstide elu jätkus üldjoontes suuremate muutusteta.

Ka Saksa okupatsioonivõimud represseerisid eestimeelseid kultuuritegelasi, eriti neid, kes olid Nõukogude võimu ajal mingiski mõttes esile tõusnud.

³Ilmumist alustas jälle ka kuukiri *Eesti Statistika*, kuid nüüd juba saksakeelse pealkirja ja osaliselt saksakeelse tekstiga varasema prantsuse keele asemel.

Mõneti ootamatu oli kontserdi- ja etendustegevuse elavnemine. Pimendatud linnade elanikud, kellelt sõja alguses oli ära korjatud ka raadiod ja kes tundsid puudust paljustki vajalikust, otsisid lohutust ja meelelahutust kultuurist. Käidi kunstinäitustel ja kontsertidel, teatrid olid külastajatest tulvil. Saksa võim soosis klassikalisi ooperi- ja operetietendusi, sellel alal jõudis Eesti teater kõrgtasemele. Euroopa (valitud) klassika kõrval etendati ka originaalloomingut.

Mingil määral püüdis okupatsioonivõim jätkata Tartu ülikooli tegevust, kuigi pool peahoonest (koos peasissepääsuga) oli võetud Saksa sõjaväe käsutusse. Arvestatav osa teistestki ülikooli hoonetest oli lahingute või pommirünnakute tagajärjel hävinud või muul otstarbel kasutusele võetud. Esimeses järjekorras alustati õppejõudude nappusest hoolimata tööd arstiteaduskonnas, sest arstide järele oli sõja ajal suur vajadus. Seejärel lubas okupatsioonivõim alustada õppetööd teistelgi praktikuid koolitavatel erialadel.

Osa ülikooli õppejõude ja teisi haritlasi poliitilistel põhjustel vallandati ja vahistati, osa paigutati ka lühemaks või pikemaks ajaks vangilaagrisse (nt Harri Moora, Villem Altoa, Arnold Humal), samuti toimus hukkamisi (nt põllumajandusteadlane Peeter Rubel ja judaist Lazar Gulkowitsch).

Eesti aineiline kultuur, mis oli paarikümneaastase iseseisvusaja jooksul suudetud üles ehitada, kannatas okupatsiooniaastate ajal rängalt. Kuigi nõukogude ajal natsionaliseeritud vara Saksa okupatsiooni ajal omanikele vähemalt osaliselt tagastati, mõjutas Eesti majandust sõda.

Linnaelanike, sh kultuuritöötajate ja loovharitlaste ellujäämise tagasid suurel määral maal elavad sugulased. Tänu endiselt toimunud põllumajandusele ja tõsiasjale, et suhteliselt “noorte” linnade elanikkond oli ikka veel maaelanikega tihedasti seotud, ei olnud Eestis Teise maailmasõja ajal näljahäda, kuigi toitu jagati rahvale kaardisüsteemi alusel.

Siiski ahistas toonast elu Eestis sõda piiride lähedal, pidev õhurünnakute oht, samuti nappus paljustki eluks vajalikust (rõivastest, jalatsitest, küttest, sagedased elektrikatkestused linnades)

ja liikumispiirangud: isegi Eestis ringiliikumiseks tuli okupatsioonivõimudelt saada sõiduluba. Raskesti talutav oli info napus, ka olemasolev teave oli kallutatud okupatsioonivõimude kasuks.

Sõjakahjustused. Suuri sõjakahjustusi põhjustas korduvalt üle Eesti territooriumi liikunud rindejoon, sellega seotud rekvireerimised ning purustus- ja hävitustöö, samuti mitme aasta jooksul toimunud laastavad pommirünnakud ja nendega kaasnenud tulekahjud, mis hävitasid linnades hulgaliselt puitehitisi. Nii oligi suur osa linnade elamufondist hävinud (Narvas, Tartus, Tallinas jm), väärtusi oli ka Saksamaale viidud. Kuid põllumajandus toimis inventari- ja inimkaotustest hoolimata võrdlemisi edukalt ka sõjapäevil kuni sundkollektiviseerimiseni 1950. aastate alguses. Seetõttu Eestis ränka toidupuudust ei olnud, ehkki nappis nt suhkrut.

Põgenemine teise Nõukogude okupatsiooni eest. Hirm uue Nõukogude okupatsiooni ees oli Teise maailmasõja lõpu eel Eesti haritlaskonna seas väga suur: repressioonide ja küüditamise kogemus esimesest Nõukogude okupatsioonist oli värskest meeles. Selge oli ka see, et Saksa võimudega mingitki koostööd teinud inimesed langevad paratamatult nõukogulike repressioonide ohvriks. Nii lahkuski Eestist 1944. aasta sügisel peaaegu 80 000 inimest, valdavalt haritumad ja ettevõtlikumad eestlased. Põhiliselt oli kaks lahkumisteed: laevaga Saksamaa poole ja paatidega üle mere Rootsi. Veel u 15 000 metsavenda peitus metsadesse või kodutalu keldrisse. Usuti naiivselt, et sõjajärgses Euroopas taastatakse endine kord, sealhulgas Eesti Vabariik, ning sõjapagulus ja metsas varjumine on lühiajaline. Esialgu loodeti jõuluks koju saada, hiljem hellitati aastate kaupa peatse kojusaabumise lootust.

Kahtlemata oli inimeste kaotus eesti rahva jaoks kõige valesam. Sõjas hukkusid tuhanded noored mehed, kelle lapsed jäid sündimata. Kurb oli ka valikuline väljaränne: Eestist lahkus suur osa haritumast elanikkonnast, sh ettevõtjad, poliitikud, teadlased, usu- ja vaimuinimesed. Kuigi nad selle tulemusena repressioonidest pääsesid ja paljud neist ka välismaal tegevust jätkasid, olid nad siiski eesti rahva ja eesti kultuuri jaoks sama hästi kui kaotatud.

Paljudel Eesti ideoloogidel ja rahvusmõtte kaitsjatel tekkis kahtlus, kas see kaotus on põhimõtteliseltki kunagi korvata- v või on eesti rahva genofond paratamatult ja pöördumatult vaesunud.

4.5. Eesti kultuur teise Nõukogude okupatsiooni ajal

Aineline kultuur. Veel enne Teise maailmasõja lõppu algas Eestis ligi pool sajandit (1944–1991) kestnud Nõukogude okupatsioon. Muu hulgas vähendati Eesti NSV pindala võrreldes Eesti Vabariigiga: osa Petserimaast koos Petseri linnaga ning Narva jõe tagused vallad lõigati ära ja liideti Vene Föderatsiooni külge.

Sõjas rängalt kannatada saanud Eesti majandus orienteeriti taas ümber rahuldama Venemaa (Nõukogude Liidu) vajadusi. Kõik sõjas säilinud eraettevõtted riigistati ja suuremat jagu nende omanikke represseeriti. Nõukogude võim asus aktiivselt uurima ja kasutama Eesti maavarasid. Esmalt pakkus Nõukogude geoloogidele huvi Sillamäe kandis leiduv uraan, mille uurimine ja kaevandamine toimus suure saladuskatte all kinnises linnas. Otsekohe hakati uurima ja kaevandama ka Eesti põlevkivi; see võeti kasutusele elektrijaamades, mis varustasid kogu Eestit ja osalt ka Leningradi piirkonda. Põlevkivist valmistati gaasi, mis suunati torujuhtme kaudu Leningradi, samuti õli. Energieetika teenistusse võeti ka Narva jõgi, hüdroelektriijaam rajati selle Venemaa-poolsele kaldale, piirkonda, mis varem oli kuulunud Eestile. Elektrit toodeti veel mitmes hüdroelektriijaamas, mis olid rajatud väiksematele jõgedele. Turbakütteil põhinenud jõujaamadest, mis varem olid rahuldanud olulise osa Eesti elektrivajadusest, ajapikku loobuti. Nõukogude Eesti tootis elektrienergiat peamiselt oma vajaduste katteks ja ka ekspordiks Venemaale. Lisaks sellele taastati Eestis suuremõduline tekstiilitööstus (Kreenholmi ja Balti manufaktuur), masinaehitus jm Nõukogude Liidu tarbijatele vajalikud tootmisvaldkonnad.

Enne sõda oli üle poole Eesti elanikkonnast talurahvas, enamasti väikeste ja keskmise suurusega talude omanikud. Nõukogude võim likvideeris talud, sundides talunikke ühinema kolhoosidesse või sovhoosidesse. Et Eesti rahvusriigi ülesehitamisel oli olnud väga suur roll arukal ja töökal talupojal, oli talude kaota-

mine Eesti maarahvale väga raske löök. Paljud maaelanikud kolisid linna, kus leidsid tööd tehastes. Aja jooksul kosusid ka ühismajandid nutikate ja haritud eesti agronoomide ja veterinaaride hoole all ning Eestist sai Leningradi piirkonna varustaja toiduga. Ajalugu oleks nagu eelmisesse sajandisse tagasi pöördunud.

Kultuurielu sõjajärgses Nõukogude Eestis. Okupatsiooni võimu mõju Eesti ainelisele ja vaimsele kultuurile polnud kogu poolsajandi jooksul kaugeltki ühesugune. Kokkuvõttes võib tõdeda, et okupatsioonijärgse jooksul tingimused, s.t okupatsioonivõimu seatud kitsendused ja ahistavad piirangud muutusid üldiselt leevenemise suunas.

Kultuuri- ja hariduselu ümberkorraldamine nõukogude malli järgi algas küll vahetult pärast Eesti taasvallutamist Nõukogude vägede poolt, kuid ei teostunud otsekohe täies ulatuses, sest puudus vastav kaader. Paratamatult jäi koolidesse tööle suur osa endisi õpetajaid. Neid küll instrueeriti, mida tuleb uut moodi õpetada ja mida rääkida ei tohi, kuid esialgu säilis endine koolikultuur, lisandusid vaid mõned uued, enamjaolt Venemaalt pärit õpetajad. Samuti jätkasid (vähemalt osalt) tööd raamatukogud, kinod ja teatrid. Seetõttu on mõned sotsiaalteadlased esimesi sõjajärgseid aastaid nimetanud vaimukultuuri mõttes järel-Eesti-ajaks.

Taas alustas tööd Tartu ülikool, mille ametlikule nimele oli nüüd lisandunud täiend "riiklik". Rektoriks sai filosoofiaprofessor Alfred Koort, kes oli Saksa okupatsiooni ajal ülikoolist vallandatud. Järjekordselt oli suur puudus õppejõududest, sest paljud olid uue Nõukogude okupatsiooni hirmust ajendatuna Eestist lahkunud. Sõjatules poolenisti maha põlenud Tartus tekitas suurt muret ka õpperuumide puudus. Elamisvõimalused olid nii õppejõududel kui ka tudengitel. Ometi õppetöö algas, kusjuures erialaainetele lisaks oli kõigil õppekavas NLKP ajalugu, ajalooline ja dialektiline materialism, poliitökonoomia ning teaduslik kommunism. Õppejõud ja teenistujad nagu muudegi valdkondade juhtivad töötajad pidid oma poliitteenistuse täiendamaks marksismi-leninismi õhtuülikoolides, kus loengud toimusid õhtuti pärast tööpäeva lõppu. Aja jooksul tuli see "ülikool" isegi mitu korda läbi-da.

Mõne okupatsiooniaasta möödudes jõudis suhteliselt leebe ajajärk lõpule. Ühiskonnaelus toimus palju muutusi ja neid lisan-
dus järjest. Ilmuma hakanud ajalehed ja ajakirjad allusid rangele
tsensuurile, raadioeetrisse ei tohtinud jõuda ainuski kontrollima-
ta fraas. Sama rangelt jälgiti, et Nõukogude inimesteni ei jõuaks
info välismaistest kanalitest. Kuni peamine teabeallikas oli raa-
dio, suutis okupatsioonirežiim infolevikut takistada raadiolainete
segamise teel. Selleks püstitati Eesti linnadesse segavad raadio-
jaamad ja -mastid. Kontrolliti ka erakirjavahetust; ebasoovitava
sisuga kirjad adressaadini ei jõudnud, kuid võisid olla aluseks
süüdistustele ja repressioonidele.

Suurem osa seni Eestis ilmunud perioodikast suleti,
sh *Eesti Spordileht*, lasteajakirjad (nt *Laste Rõõm*), naisteajakiri
Maret jne. Uute ajakirjade asutamine oli peaaegu võimatu, isegi
näiteks male või matemaatika alal. Raamatukogudest kõrvaldati
järjest raamatuid, millest osa hävitati, osa paigutati erihoidlatesse.
Ebasoovitava ja keelatud kirjanduse loetelu täienes aasta-aastalt,
sisaldades ka Eesti kirjanike (nt Marie Underi) väärtteoseid.

Vahetult sõjajärgsetel aastatel näidati kinodes läänelikku mee-
lelahutust *Tarzani* ning *Lumivalgekese ja seitsme põialpoisi* laa-
dis, kuid peatselt asendasid neid nõukogulikku propagandat sisal-
danud filmid.

1950. aastatel muudeti Eesti kool nõukogude kooliks, kus bio-
loogiatunnis õpetati mitšuriinlik-lõssenkistlikku teooriat (geneeti-
kat peeti võltsteaduseks), ajalootunnis seletati, et Eesti on ajaloo-
liselt olnud Venemaa osa, millel omaette ajalugu polegi, keeletea-
duses räägiti Stalini ja Marri keeleõpetusest ning küberneetikat
nimetati ameeriklaste pseudoteaduseks. Kirjandustunnis õpetata-
vate kirjanike loetelusse olid vene kirjanike kõrvale jäänud eesti
kirjanike esindajatena vaid Eduard Vilde ja nn proletaarsed kirja-
nikud, nagu Hans Pöögelmann ja Jaan Anvelt. Maailma tippkir-
jandust Nõukogude koolis peaaegu ei käsitletud. Suuremale osale
tähtsatest avastustest leiti venelane, kes olla selle maailmale kin-
kinud. Nii õppisid nutikamad õpilased ka kooliõpetusse skeptili-
selt suhtuma.

Kuni Stalini surmani ja selle järellainetuseni 1950. aastate keskpaigas karmistus okupatsioonirežiim aasta-aastalt. Endist haritlaskonda survestati igati. Paljusid kirjanikke, nt Friedebert Tuglast, Betti Alverit ja Kersti Merilaasi, süüdistati kodanlikus natsionalismis, nende teoseid ei avaldatud ning nad tõrjuti avalikkusest, halvemal juhul vangistati (Leida Kibuvits, Hugo Raudsepp). Toimus vallandamisi ja arreteerimisi. 1949. aasta suurvõimude üldise käsu järgi, nagu öeldud, viidi Siberisse peaaegu 2% Eesti elanikest.

Pärast Stalini surma ja tema ajastu lõppu hakkas Eestis kultuurielu aegapidi toibuma ja vaimukultuur taastuma. **Kirjanduses** oli sõjajärgses Eestis tekkinud katastroofiline tühimik, mida esialgu täitis üksnes Stalini soovitusel eesti keelde tõlgitud eesti juurtega venekeelse kirjamehe Hans Leberechti anekdootlik propagandalugu *Valgus Koordis*. Sellele anti rahvusvaheline levik tõlgetena enam kui kahekümnesse keelde, ühtlasi valmis selle põhjal film.

Ligemale kahekümne sõjajärgse aasta jooksul loodi eesti kirjanduse kaalukam osa välismaal. Eestis avaldati (ja kirjutati) peamiselt uut korda ülistavaid teoseid. Luules oli esiautor Juhan Smuul, näitekirjanduses August Jakobson, proosas Aadu Hint. Väärtkirjanduse loomiseni okupatsiooni tingimustes jõudis enamasti Eesti ajaloo mõtestamise kaudu alles järgmine kirjanike põlvkond esotsas Jaan Krossiga, keda on hinnatud maailmakirjanduse tipptasemele küündinuks. Krossile järgnesid Enn Vetemaa, Mats Traat jt. Tasapisi rehabiliteeriti Nõukogude Eestiski eesti kirjanduse klassika ja hoogustus tõlkimine. Eesti kirjandus, niihästi klassika kui ka mahult üha kasvav kõrgetasemeline uudislooming, jõudis tõlgetena esialgu NSV Liidu rahvaste, hiljem ka muu maailma lugemislauale.

Eesti **kunsti** oli sõjajärgne kümnend samuti kõige masendavam. Nagu kirjanduses nii oli ka kunstis oluline osa loojaid siirdunud välismaale. Kodumaale jäänud kunstnikud olid võrdsest kirjanikega allutatud rangele meelsuskontrollile: loodavate teostelt nõuti sotsialistliku realismi kaanonite järgimist, argielu kujutamist positiivsetes toonides ja Nõukogude võimu ülistamist, hoidumist nn kodanlikust natsionalismist ja igasugustest eksperimen-

mentidest. Suhteliselt parem oli olukord **raamatugraafikas**, kus loodi ka väljapaistvaid taieseid, nt Günther Reindorffi *Eesti rahva ennemuistsete juttude* kujundus. Kuigi kontaktid muu maailmaga olid ülimalt piiratud, toimus 1960. aastatel siiski ka Eesti kunstis areng modernismi suunas, tekkis rahvusliku värvinguga **modernistlik realism** (Ülo Sooster, Olev Maran, Henn Roode, Elmar Kits). Need autorid kompasid lubatavuse piire nii nagu järgminegi põlvkond Kaljo Põlluga eesotsas.

Suhteliselt paremini läks **etenduskunstitel**. Kuigi teatrimajad olid sõjas purustatud, alustasid nii Estonia kui ka Vanemuine tööd asenduspindadel. Kohustuslike nõukogulike ja vene lavateoste kõrval oli võimalik etendada ka originaalteoseid, kuigi neile tuli vahel juurde pookida vene ja eesti rahva sõprust kujutavaid episoode. Väga viljakaks draamakirjanikuks kujunes võimukuulekas August Jakobson. Oluline sündmus oli Eugen Kapi ooperi *Tasuleegid* lavastus. Muusikateatris oli toona silmapaistvalt tugevaid jõude, sh Tiit Kuusik, Elsa Maasik, Georg Ots jt. Ka klassikaline ballett jätkas tegevust Anna Ekstoni juhtimisel. Oma mitmepalgelise näo säilitas Tartu Vanemuine, kus karmikäelise kommunisti Kaarel Irdi toetusel teostus 1960. aastatel siiski Jaan Toominga, Evald Hermaküla jt teatriuuendus. Loomulikult jälgis tsensuur ka teatrite repertuaari, pidades lubamatuks niihästi ebasobivat stiili (näiteks ei sallitud vabatantsu) kui ka kõrvalekaldumist nõukogulikust ideoloogiast, mis nägi ette sõprust venelastega ja kriitilist suhtumist kõigesse läänelikku.

Neil aastail sündis Eesti tõsiselt võetav kinokunst, mille parimad, eesti kirjandusklassikale tuginevad teosed pälvisid tunnustust nii kodumaal (*Kevade*) kui ka Nõukogude Liidus (*Võimne relikvia*).

Ka **muusika** oli okupatsioonide ajal ideologiseeritud, eriti vokaallooming. Instrumentaalmuusika helikeelele esitatud nõuded välistasid modernsuse ja eksperimentaalsuse. Siiski löid Eesti heliloojad püsiväärtusega heliteoseid niihästi sümfoonilise (Eino Tamberg, Jaan Rääts, Lepo Sumera jt) kui ka kerge muusika valdkonnas. Mitmed loomingulised kollektiivid (nt ansambel Laine) ja interpreetid (Georg Ots) saavutasid eeskätt levimuusika valdkonnas suure populaarsuse kogu Nõukogude Liidus, kuid välis-

maa, sh isegi Euroopa lavadele neid siinsed võimud enamasti ei lubanud.

Populaarseimaks muusikasündmuseks olid riigikorra vahetumisest hoolimata endise korrapärasusega toimunud laulupeod Gustav Ernesaksa üldjuhtimisel. Omamoodi kujunesid need okupatsioonirežiimivastase protesti ja sõltumatuse demonstratsiooniks, kuigi programmi oli lisatud kohustuslikke, nõukogude korda ülistavaid ja isegi venekeelseid laule.

Suhteliselt paremini käis Eesti tarbekunsti käsi, mis oli vahetumalt seotud olmekultuuriga ja vähem ideoloogiline, kuigi valitsev võim püüdis ka siia nõukoguliku elu ja rahvaste sõpruse motiive külge pookida. Jätkus Nikolai Langebrauni algatatud portselanimaali, Johannes Lorupi klaas-, kristall- ja poolkristallnõude valmistamise, Roman Tavasti kullassepatöö ning Eduard Taska nahkehistöö traditsioon. Kuigi firmade rajajad olid kas Eestist lahkunud, represseeritud või koguni tapetud, säilis nende töökultuur ja toodete kõrge kunstiline tase, mida hinnati kogu NSV Liidus.

Okupatsioonid avaldasid eesti rahvusliku kõrgkultuuri arengule tugevalt pärssivat mõju, mis kestis mitukümmend aastat. Ometi näitab eesti ainelise ja vaimse kõrgkultuuri sammsammuline taastumine ja uuenemine selle elujõulisust. Viiekümne okupatsiooniaasta järel oli eesti kultuur saavutanud oma keskkonna, NSV Liidu suhtes ja selle kiuste silmapaistvalt kõrge taseme. Okupatsiooni ajal arenenud eesti kõrgkultuur ei tähendanud enamasti loojate ja loomingu allumist okupatsioonivõimude diktaadile, vaid sageli hoopis rahvuslikkuse säilitamist kõikvõimalikel viisidel. See tähendab, et eesti rahvas õppis okupatsioonide ajal kirjandusteoste ridade vahelt lugema ja etendustesse peidetud ideid avastama, rahvuslikke mustreid nägema ka nahast järjehoidjal ja ühtekuuluvust tundma laulukaare all, ilma et iga ühislaulu sõnu oleks tõsiselt võetud.

Ainelise ja vaimse kultuuri, sealhulgas kõrgkultuuri taastumine sai võimalikuks tänu Eesti rahvastiku ja eesti rahva füüsilisele ja vaimsele taastumisele sõjajärgsel perioodil, mis toimus hoo-

limata Nõukogude okupatsioonivõimu tundlikkusest igasuguste rahvuslusilmingute suhtes ja räigest venestamispoliitikast.

4.6. Rahvusliku mitmekesisuse mõju Eesti kultuurile okupatsioonide ajal

Nõukogude okupatsiooni esmane kultuurimõju oli venestamis-püüe. See ilmnes kõigepealt vene keele pealetungis, eriti hariduspoliitikas. Venekeelsete üldhariduskoolide kõrval asutati rohkesti venekeelseid kutsekoole, samuti kõrgkoole. Tartu ülikooli kutsuti juhtima Leningradi ülikoolis hariduse omandanud eesti juurtega füüsik Theodor (Fjodor) Klement, hiljem parteikooli haridusega Arnold Koop. Ka eestikeelsetes kõrgkoolides loodi venekeelseid õpperühmi, nii et kõiki erialasid polnudki võimalik eesti keeles õppida. Sageli pidid vene keeles õpetama õppejõud, kelle emakeeleks oli eesti keel.

Kuigi okupatsiooni ajal oli Eesti rahvastikku lisandunud paljude rahvuste esindajaid, ei kasutatud teisi keeli peale eesti ja vene keele Eesti avalikus ruumis peaaegu üldse. Seetõttu oli okupatsioonirežiimide soovitud immigratsiooni tagajärjel lisandunud vähemusrahvuste kultuuri rikastav mõju põhirahvusele — hoolimata immigrantide suurest arvust ja mitmekesisest rahvuslikust päritolust — ühekülgne ja enamasti võrdlemisi tagasihoidlik. Selle peamine põhjus oli tõsiasi, et kõik rahvad esindasid ühist, “sisult sotsialistlikku” kultuuridoktriini, mis põhimõtteliselt välistas suurema sisulise mitmekesisuse. Enamik sisserännanud olid venekeelsed, mis näitab, et nad olid seose oma rahvusliku kultuuriga juba kaotanud või seda kaotamas.

Ometi oli ka positiivseid erandeid. Tartu ülikooli rektor Klement oli andekas füüsik, luminestsentsi uurija, kes rajas Tartu tahkisefüüsika koolkonna ja kutsus siia hulga tegusaid teadlasi, nagu poolakas Tšeslav Luštšik, venelane Vladimir Hižnjakov jt. Siia saabus teisigi tipploojaid, kes Eesti kultuuripilti oluliselt rikastasid. Üks eredamaid isiksusi oli osseedi ja eesti juurtega animaator ja lavastaja Elbert Tuganov, kes pani aluse Eesti nukumile. Märkimist väärib ka Odessast pärit lavastaja Aleksander

Viner, kes tõi Estonias lavale üle kümne klassikalise ooperi ja oli ka üks 1950. aasta Eesti tantsupeo lavastajaid.

Alates 1948. aastast tegutseb Tallinnas professionaalne Vene Teater, kuid selle kõrval on ka isetegevuslikke venekeelseid laulu- ja tantsukollektiive. Mõni neist on esinenud ka Eesti laulu- ja tantupidudel.

Aja jooksul muutus Eestis mõnevõrra vabamaks ka teiste vähemusrahvuste olukord, eriti 1980. aastate teisel poolel nn laulva revolutsiooni ajal, kui repressioonide hirm vähenes. Siis püüdsid mitmed soome-ugri vennasrahvad oma rahvuslikku kultuuripärandit avada ja arendada Eestis, kus selleks olid paremad tingimused ja vabam õhkkond kui Venemaal. Eestis sai taas tuule tiiba-
desse juba sõdade eel alanud hõimuliikumine, Tallinnas ja Tartus loodi Ingerisoomlaste Selts (1988), samuti (taas)alustasid tegevust mitmed kultuuriseltsid. 1991. aastal taasasutati 1927. aastal loodud katusorganisatsioon Fenno-Ugria.

Eestisse nõukogude ajal kas sunniviisil või repressioonide eest pagedes sattunud soome, karjala või ingeri päritolu kultuuritegelaste loetelu, kes on Eesti kultuuri oluliselt rikastanud, on üsna pikk: lavastaja Elmo Nüganen, laulja Jassi Zahharov, matemaatik Gennadi Vainikko, arhitekt Helmi Sakkov jt. Kuna soomlased eesti kogukonnas kiiresti assimileerusid, on tõenäoliselt soome juured veel mitmelgi eestlasel, sh kultuuriloojal.

Eesti kultuur välismaal. Okupatsioonide ajal arenes märkimisväärselt edasi eesti (kõrg)kultuur välismaal, põhiliselt Rootsis ja Kanadas, kuhu oli jõudnud suur osa Eestist enne teist Nõukogude okupatsiooni lahkunud vaimueliidist. Eelkõige käib see kirjanduse, muusika ja ka etenduskunstide kohta. Kõrgkultuuri arengut toetas piisavalt arvukas, tegus ja kompaktne eesti kogukond nendes maades. Eesti kultuuri globaalse arengu seisukohast olid väga olulised eesti kultuuritegelaste üleilmsed üritused (Esto päevad, metsaülikool), mis ühendasid kultuurihuvilisi eestlasi neistki paikadest, kus polnud küllaldaselt inimesi ühisürituste korraldamiseks. Hiljem hakkasid neist kultuurisündmustest osa saama ka kodueestlased.

Esialgu aga väliseesti kultuur Kodu-Eesti tarbijani ei jõudnud — või jõudis vähesteni väga kitsaste pilude kaudu —, sest selle olemasolu tunnistamine, veel enam levitamine, oli Nõukogude okupatsioonivõimu poolt rangelt keelatud ja võis põhjustada repressioone. Aastate jooksul olukord muutus, tihenesid sidemed Eestis ja välismaal tegutsenud eestlaste vahel. Eestis kasvas üles uus põlvkond, kes nõukogulikust kasvatustööst hoolimata (või selle kiuste) oli säilitanud rahvusliku mälu, identiteedi ja ideaalid ning väljendas seda järjest avalikumalt oma loomingus. Eesti kultuuriloomes raskuspunkt nihkus välismaalt taas kodumaale.

*

Areng toimus ka ainelise kultuuri vallas. Üks võtmeküsimusi oli Eestimaa looduse ja maavarade kaitsmine. Looduskaitse liikumine, mida korraldasid Eesti Looduseuurijate Selts (üks olulisi juhtkujusid Viktor Masing) ja Eesti Looduskaitse Selts (asutaja Jaan Eilart), ühendas eestimeelset haritlaskonda. Korraldati konverentse ja kokkutulekuid. Tähelepanuväärne saavutus oli Lahemaa rahvusparki rajamine 1971. aastal. Eesti iseseisvumiseni viinud laulva revolutsiooni avapauguks oli nn fosforiidisõda, mille üheks juhtivaks jõuks olid kaevandamise vastu protestivad tudengid.

NSV Liidu juhi Mihhail Gorbatšovi valitsusajal toimunud piirangute lõdvendamist ära kasutades sündis eestimeelse majandus- ja poliitilise eliidi eestvõttel isemajandava Eesti programm (IME), mille juhtmõtteks oli Eesti majanduslik iseseisvus.

Rahvusliku kultuuri arengut võimaldas nõukoguliku okupatsiooni tingimustes tasapisi avardunud võimaluste ja leevenenud piirangute aktiivne kasutamine mitme rahvuslikult meelestatud jõu poolt. Laulva revolutsiooni ajaks, 1980. aastate lõpuveerandiks jõudis Eesti rahvuslik vaimu- ja majanduseliit tasemele, mis oli vajalik rahvusriigi taasloomiseks ja selleks sobiva hetke tabamiseks. Rahvusriigi taastamise aluseks oli Eesti rahva raugematu vabaduseiha, mida avalikult väljendas rahvuslik loominguuline intelligents Eesti loomeliitude ühispleenil 1988. a. Vabanemislükumist toetas nii eestlaste ajalooline mälu, väliseestlaste tugi

kui ka kõiki ahtaid võimalusi ära kasutades toimunud suhtlus välismaailmaga.

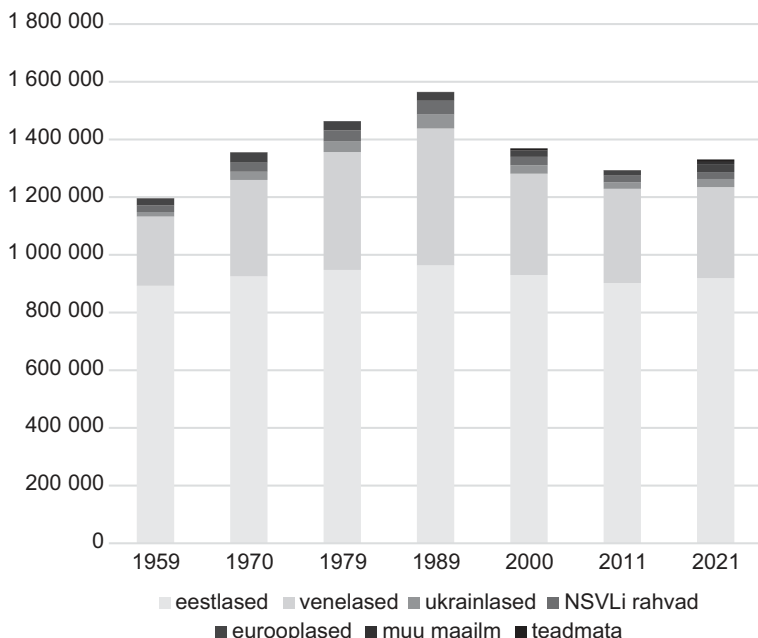
5. RAHVUSLIK MITMEKESISUS JA KULTUUR TÄNAPÄEVA EESTIS

5.1. Taasiseseisvunud Eesti rahvaarv väheneb, eestlaste osakaal kasvab

Oluline rahvastikumuutus toimus Eesti taasiseseisvumise järel 1990. aastate alguses: rahvaarv kahanes järsult. Siit lahkusid Nõukogude sõjaväelased oma peredega. Rahvusvaheliste kokkulepete kohaselt ei olnud sõjaväelasi, keda selleks ajaks oli Eestisse järele jäänud ilmselt alla 40 000, seni rahvastiku hulka küll loetud (neid arvestati oma kodukoha elanikena), küll aga olid nende pereliikmed ametlikult Eesti NSV elanikud. Peale sõjaväelaste lahkus suur osa siin paiknenud sõja- ja laevatehaste töolistest ja inseneridest ning sõjaväeliste asutuste teenindavast personalist. Ida poole suundus ka arvestatav osa neist inimestest (enamasti immigrantidest), kes tundsid end vabas Eestis võõrana.

Kuid sellega lahkumine ei piirdunud. Eestit Lääne-Euroopast eraldanud raudse eesriide langemine tähendas ka eestlastele võimalust vabasse maailma minna ja seda kasutasid paljud, eriti noored. Mindi nii Euroopasse — esimese sammuna Soome — kui ka kaugematesse maadesse. Mindi õppima, tööle ja lihtsalt maailma avastama.

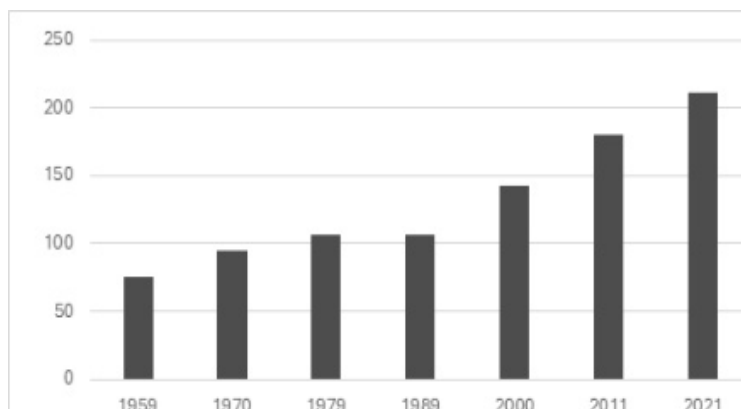
Eesti Vabariigi rahvastiku arvukus ja koosseis sai selgeks 2000. aasta rahvaloendusel. Loenduse andmetel elas siis Eestis 1,37 miljonit inimest. Eelmisest rahvaloendusest oli möödunud vaid 11 aastat, kuid selle aja jooksul oli Eesti riik saavutanud taas iseseisvuse, mille hinnaks oli tähelepanev rahvastikukadu. Taasiseseisvumise järel vähenes Eesti rahvaarv (sõjaväelasi arvestamata) 12,5% võrra, mis tähendab, et Eestist oli lahkunud ligi 200 000 inimest. Vähenesid peaaegu kõik rahvusrühmad (vt joonis 1). Ka eestlaste arv vähenes 3,4% võrra peamiselt väljarände tagajärjel. Siiski muutus rahvastiku koostis märgatavalt.

Joonis 1. Eesti rahvastiku struktuur päritoluriikide ja -piirkondade järgi loenduste andmetel.

5.2. Eestisse tulevad seni tundmatute võõrrahvuste esindajad

Nõukogude võimu ajal said siia rännata üldiselt vaid NSV Liidu elanikud. Iseseisvuse taastamise järel olukord muutus: siia võisid tulla inimesed kogu maailmast (vt tabel 4). Toimis viisasüsteem, olemas olid ka sõiduvõimalused: tulla sai nii maad mööda, õhu teel kui ka meritsi. Kuid võib arvata, et pisike ja esialgu üsna väene Eesti ei olnud kuigi ahvatlev sihtriik, mistõttu ränne siia polnud möödunud sajandi lõpul kuigi arvukas. Selgub, et rahvuste koosseis rahvastikus jäi üsna sarnaseks varasemaga: arvukaimad olid needsamad rahvad ning endiselt oli rahvastikus arvestatav hulk Aasia ja Ida-Euroopa päritolu väikerahvaid. Ometi ilmnas üks märgatav erinevus: kuigi 2000. aasta loenduse ajal loendati elanikke märksa vähem (–12,5%) kui eelmisel loendusel, oli loendatud rahvuste arv hoogsalt kasvanud (+34%; vt joonis 2).

Joonis 2. Eestis elavate rahvuste arv rahvaloenduste andmetel.

Rahvastikupilt oli läinud mitmekesisemaks, lisandunud oli elanikke Aafrikast, Aasiast ja Ameerikast (vt tabel 5.2), kuigi lisandunud rühmad olid väga väikesed. Enamasti olid vähenenud ka varem siin elanud rahvaste kogukonnad.

Oluline oli rahvuste suhtarvude muutumine. Eestlaste osakaal rahvastikus oli suurenenud 67,9%-ni, ulatudes taas üle kahe kolmandiku rahvastikust, nagu oli olnud viimati 1970. aastal. Venelaste arv oli eelmise loendusega võrreldes vähenenud enam kui 120 000 võrra ehk 26% ja moodustas rahvastiku koguarvust samuti 26%. Rahvuste loetelu oli veelgi pikenenud, ulatudes 140-ni. Lisandunud oli nii eurooplasi (iirlased, austerlased, norralased) kui ka aasialasi (hindud, pakistanlased, jaapanlased), ameeriklasi nii USAst ja Kanadast kui ka Ladina-Ameerikast (Peruust, Brasiiliast, Columbiast). Kõiki neid “tulnukaid” oli arvult siiski üsna vähe, ainult Põhja-Ameerikast saabunute arv ületas saja pii-ri (vt tabel 5.2).

Järgmine rahvaloendus toimus Eestis 2011. aastal. Rahvaarv oli vähenenud veel 5,5% võrra ja oli nüüd 1,294 miljonit. Ka eestlaste arv oli ligi 3% võrra vähenenud, ulatudes veidi üle 900 000, kuid eestlaste osakaal rahvastikus oli suurenenud 69,7%-ni. Enamiku endise NSV Liidu rahvaste arvukus oli vähenenud, põhjuseks negatiivne loomulik iive ja sisserände piiratus. Venelas-

Tabel 4. Eesti rahvastiku koosseis pärast iseseisvuse taastamist korraldatud rahvaloenduste andmetel. Tabelis on toodud rahvused, mille arvukus vähemalt ühel loendusel oli üle 1000 inimese.⁴

	2000	2000	2011	2011	2021	2021
	arv	%	arv	%	arv	%
EST	930 219	67,90	902 547	69,72	919 711	69,06
RUS	351 178	25,63	326 235	25,20	315 252	23,67
UKR	29 012	2,12	22 573	1,74	27 828	2,09
BEL	17 241	1,26	12 579	0,97	11 606	0,87
FIN	11 837	0,86	7589	0,59	8543	0,64
LAV	2330	0,17	1764	0,14	3827	0,29
GER	1870	0,14	1544	0,12	2701	0,20
LIT	2116	0,15	1727	0,13	2097	0,16
TAT	2582	0,19	1993	0,15	1938	0,15
HEB	2145	0,16	1973	0,15	1852	0,14
POL	2193	0,16	1664	0,13	1845	0,14
ARM	1444	0,11	1428	0,11	1666	0,13
AZE	880	0,06	940	0,07	1546	0,12
FRE	26	0,00	117	0,01	1275	0,10
ITA	27	0,00	230	0,02	1181	0,09
HIN	55	0,00	90	0,01	1165	0,09
Muud	14 897	1,09	9462	0,73	27 791	2,09
Kokku	1 370 052	100	1 294 455	100	1 331 824	100

te osakaal polnud siiski kuigivõrd muutunud: eelmise loenduse 25,6% asemel oli nüüd nende osakaal 25,2%. Juurde oli tulnud Euroopa riikide esindajaid — inglasi, itaallasi, hispaanlasi, portugallasi jt. Hiinlaste arv oli kasvanud sajani, lisandunud oli ka araablasi. Uustulnukateks oli mõnikümme aafriklast, samuti oli tulijate seas afroameeriklasi. Eesti rahvastikus esindatud rahvuste loetelus oli juba 175 nimetust.

⁴Tabelites 4 ja 5.2 toodud lühendite tähendused: EST — eestlased, RUS — venelased, UKR — ukrainlased, BEL — valgevenelased, FIN — soomlased, GER — sakslased, HEB — juudid, TAT — tatarlased, LAV — lätlased, POL — poolakad, LIT — leedulased, ARM — armeenlased, AZE — aserid, FRE — prantslased, MOL — moldovlased, ITA — itaallased, CHV — tšuvašid, HIN — hindud, ENG — inglased,

Tabel 5.1. Kahe suurima rahvusrühma, eestlaste ja venelaste arvukus Eestis rahvaloenduste andmetel. Paksus kirjas on märgitud maksimaalne loendatud arv (loendusel, kus rahvuse esindatus oli suurim).

1959	1970	1979	1989	2000	2011	2021
892 653	925 157	947 812	963 281	930 219	902 547	919 711
240 227	334 620	408 778	474 834	351 178	326 235	315 252

Viimagine rahvaloendus Eestis toimus 2021. aastal. Eesti rahvaarv oli selle järgi 1,332 miljonit, seega kasvanud eelmise loendusega võrreldes 2,9%. Kasvu põhjuseks oli peamiselt sisseränne, sest enamikul aastatel oli loomulik iive olnud Eestis negatiivne. Eestlaste arv oli siiski 1,9% võrra kasvanud, ulatudes ligi 920 000-ni, kuigi iive oli olnud nullilähedane. Eestlaste arvu suurenemine oli põhiliselt tingitud tagasirändest: kodumaa le olid naasnud paljud taasiseseisvumise järel välismaale õppima või tööle läinud noored. Mingi mõju oli ka rahvusandmete täpsustamisel ja muutmisel: (etniliseks) eestlaseks tunnistas end osa inimesi, kellele sünnijärgselt oli määratud mõni muu rahvus. Eestlaste osakaal rahvastikus oli pisut vähenenud, kuid ületas endiselt kaht kolmandikku. Kui vaadata arvukamaid Eestis elavaid vähemusrahvusi (tabel 5.1–5.2), siis selgub, et praegused kümme arvukaimat olid seda ka nõukogude ajal toimunud rahvaloendustel.

Endiselt moodustavad suurema osa Eesti vähemusrahvustest kunagise NSV Liidu elanikud, kuid nende osakaal tasapisi väheneb. Näiteks venelasi on rahvastikus viimase loenduse andmetel 3,7% vähem kui eelmise loenduse ajal, kuid siiski 23,7%. Vene-

MOR — mordvalased, GEO — grusiinid, KAR — karjalased, SWE — rootslased, SPA — hispaanlased, TUR — türklased, ROM — mustlased, USA — USA ameeriklased, UZB — usbekid, PAK — pakistanlased, RUM — rumeenlased, ARA — araablased, BRA — brasiillased, CHI — hiinlased, PER — pärslased, KAZ — kasahhid, UDM — udmurdid, BUL — bulgaarlased, BEN — bengalid, HUN — ungarlased, BAK — baškiirid, ING — ingerisoomlased, CHM — marid, DUT — hollandlased, GRE — kreeklased, YOR — jorubad, POR — portugallased, NOR — norralased, JPN — jaapanlased, KOR — korealased, IBO — ibod, TGK — tadžikid, OSS — osseedid.

Tabel 5.2. Ülejäänud arvukaimad rahvusrihmad Eestis toimunud rahvaloenduste andmetel. Paksus kirjas on märgitud maksimaalne loendatud arv (loendusel, kus rahvuse esindatus oli suurim).

	1959	1970	1979	1989	2000	2011	2021
UKR	15 769	28 086	36 044	48 271	29 012	22 573	27 828
BEL	10 930	18 732	23 461	27 711	17 241	12 579	11 606
FIN	16 699	18 537	17 753	16 622	11 837	7589	8543
GER	670	7850	3944	3466	1870	1544	2701
HEB	5433	5282	4954	4613	2145	1973	1852
TAT	1534	2204	3195	4058	2582	1993	1938
LAV	2888	3286	3963	3135	2330	1764	3827
POL	2256	2651	2897	3008	2193	1664	1845
LIT	1616	2356	2379	2568	2116	1727	2097
ARM	648	604	845	1669	1444	1428	1666
AZE	422	264	543	1238	880	940	1546
FRE	13	14	5	10	26	117	1275
MOL	229	451	738	1215	645	511	730
ITA	9	5	3	3	27	230	1181
CHV	312	602	804	1178	495	373	334
HIN	.	.	.	.	55	90	1165
ENG	8	15	3	4	55	270	999
MOR	391	532	723	985	562	436	368
GEO	433	422	450	606	430	490	946
KAR	295	671	773	881	430	363	290
SWE	.	435	254	297	300	380	811
SPA	6	8	7	10	16	100	767
TUR	6	23	22	23	24	86	763
ROM	366	438	529	665	542	482	676
USA	1	3	1	4	133	245	645
UZB	465	224	397	595	132	121	204
PAK	.	.	.	.	9	27	560
RUM	26	32	47	88	77	91	517
ARA	0	8	15	11	19	80	489
BRA	0	0	0	0	5	29	460
CHI	6	17	8	8	27	104	427
PER	0	4	5	5	14	23	426
KAZ	141	195	226	424	127	107	293
UDM	167	236	309	413	241	193	180
BUL	98	163	190	262	204	201	406
BEN	0	0	0	0	2	10	389
HUN	30	111	191	241	172	165	380
BAK	85	126	332	371	152	113	112
ING	366	181	228	306	358	369	298
CHM	56	120	191	359	245	241	225

Tabel 5.2 jätk.

	1959	1970	1979	1989	2000	2011	2021
DUT	.	17	22	10	28	107	345
GRE	72	114	104	182	150	148	338
YOR	0	0	0	0	3	4	285
POR	0	0	0	0	0	32	263
NOR	.	0	0	1	19	70	238
JPN	0	0	0	0	6	35	214
KOR	40	96	103	202	169	159	208
IBO	0	0	0	0	1	1	152
TGK	207	45	52	113	35	35	64
OSS	122	113	161	201	116	93	78
Muud	1096	1029	1015	1515	8955	3169	13 063

Tabel 5.3. Eesti kogurahvastik rahvaloenduste andmetel. Paksus kirjas on märgitud maksimaalne loendatud arv.

1959	1970	1979	1989	2000	2011	2021
1 196 791	1 356 079	1 464 476	1 565 662	1 370 052	1 294 455	1 331 824

laste järel on alates 1970. aasta loendusest olnud arvukuselt teisel kohal ukrainlased.⁵

Eurooplastele on lisandunud eksootilisemad sisse­rändajad — nt Aafrikast ibod ja jorubad —, kokku üle 400 uustulnuka. Endiselt on tulijaid Aasiast: hindude arv ületab juba tuhande, pakistanlasi on üle 500, hiinlasi üle 400, jaapanlasi ja korealasi kumbagi 200. Türklasi on üle 700, araablaste arv läheneb 500-le ja pärslasi on 400. Siiski oli 2021. aastal kõiki Aasia immigrante kokku alla poole protsendi Eesti rahvastikust, Aafrikast ja Ameerikast tulnuid veelgi vähem. Kuigi eri rahvusi on viimase loenduse järgi Eestis üle 200, on enamik meie vähemusrahvaid siiski pärit endisest NSV Liidust.

⁵Viimane loendus toimus enne täiemahulise sõja algust, seega pole loendatud ukrainlaste seas veel sõjapõgenikke. 2024. aasta 1. jaanuari seisuga oli Eesti rahvaarv 1,375 miljonit. Eestlasi oli 932 000 (67,8%) ja ukrainlasi 69 000 (5% rahvastikust).

5.3. Sisserändajate päritolu

Kõigi viimase poolsajandi jooksul toimunud rahvaloenduste ajal on rahvusjaotuse muster olnud enam-vähem ühesugune: rahvuste arv kasvab, kuid arvukaimate rahvusrühmade suurusjärjestus oluliselt ei muutu. Viimasel ajal on juurde tulnud uusi rahvusi peamiselt Aafrikast ja Aasiast, kuid nende esindajate summaarne arvukus jääb kummalgi alla poole protsendi. Vähehaaval on kasvanud ka Euroopast Eestisse tulijate arv, kuid endiselt on Eesti arvukaimad vähemusrahvad venelased ja ukrainlased.

Selgitamaks, kuivõrd on mõnekümne viimase aasta jooksul muutunud rahvuslik mitmekesisus ja kuidas on rahvuste rohku- se teisenemisega seotud kultuuririkkuse eeldused, võrdleme Eesti rahvastiku rahvuskoostist aastail 1989 ja 2021.

1989. aastal oli Eesti rahvastikus teiste rahvuste esindajaid 38,5% ja rahvusi 120. Siiski ei olnud rahvuste pilt kuigi mitmekesine: mitte-eestlastest olid 78,9% venelased ja vene keelt kõneles emakeelena kõigist sisserännanutest 90,5%. Nende seas oli ka loomeinimesi, kes aga valdavalt pärinesid ühest ja samast kultuuriruumist, esindades nõukogulikku kultuuridoktriini. Seetõttu jäi nende mõju Eesti kultuuripildis võrdlemisi ühekülgses. Sisseränne muust maailmast, raudse eesriide tagant, oli olnud ligi viiekümne aasta jooksul ülimalt harukordne ja kultuurimõju sellel sama hästi kui puudus.

2021. aasta andmetel on mitte-eestlaste osakaal Eestis vähenenud 30,9%-ni. Endiselt on nende seas suures ülekaalus venelased, keda on 76,5% kõigist mitte-eestlastest. Vene keelt emakeelena kõnelevate inimeste osakaal mitte-eestlaste seas on veidi vähenenud, jäädes 85% kanti. Märkimisväärne osa Eestis elavatest immigrantidest elas siin juba okupatsiooni ajal või on sel ajal siia saabunute järeltulijad. Selles mõttes on rahvastiku koosseis muutunud vähe.

Suurenenud on aga rahvuste mitmekesisus, nende arv on kasvanud 211-ni. Lisandunud on immigrante väljastpoolt endise NSV Liidu piire, peamiselt Euroopast. 2021. aastal oli Eestis Euroopa päritolu sisserännanuid 7% kõigist mitte-eestlastest. Neist arvestatav hulk kuulub rahvuste hulka, keda oli Eestis enne-

gi (soomlased, sakslased, poolakad, lätlased ja leedulased). Siiski on ka inglaste, prantslaste, hispaanlaste, itaallaste, norralaste ja taanlaste arvukus viimase kolmekümne aasta jooksul märgatavalt suurenenud. Peale nende on siia elama asunud mitme sellise Euroopa rahva esindajaid, keda varem pole siin teadaolevalt kunagi elanud.

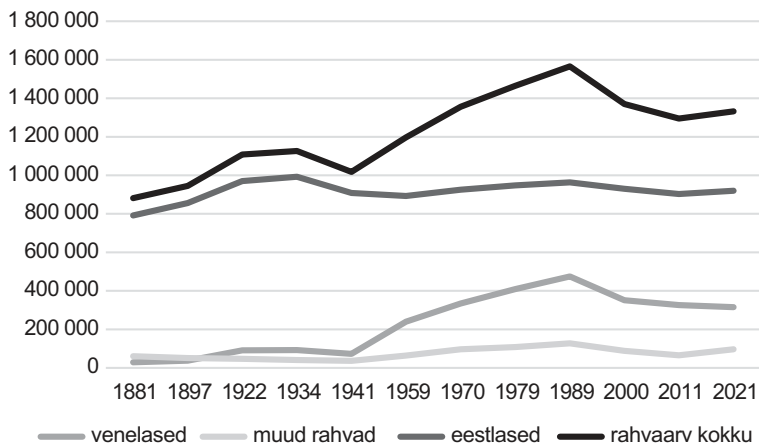
Viimastel aastatel (ka pärast 2021. aasta loendust) on Eesti rahvastikku lisandunud arvukalt ukrainlasi, kes olid varemgi üks arvukamaid vähemusrahvusi Eestis. Ka Venemaalt tulnute arvukus kasvas mõnevõrra, kuid viimastel aastatel on see kahanenud.

Asiast (väljastpoolt endist NSV Liitu) tulnuid oli loendusandmetel 1,3%, Ameerikast tulnuid 0,4% ning Austraaliast ja Aafrikast saabunud kokku 0,2% kõigist Eestis elavatest mitte-eestlastest. Seega on muude maailmajagude esindajate osakaal sisserännanute arvukuses väike, kuigi nad on tunduvalt pikendanud Eestis elavate rahvuste loetelu. Nende seas on 80 sellist rahvast, mille esindajaid on Eestis vaid üks kuni kümme.

Niisiis ei ole Eesti vähemusrahvuste koosseis iseseisvusaja jooksul sisuliselt kuigi palju muutunud: endiselt on ülekaalus venelased, kuigi neid on varasemast mõnevõrra vähem, ja endiselt on arvukad ukrainlased. Ka “muude rahvuste” seas on suur osa endise NSV Liidu rahvaid, kuigi sisseränne Euroopast on märgatavalt kasvanud.

Esimesest Eesti pinnal toimunud rahvaloendusest on möödas 144 aastat. Kõigil loendustel on välja selgitatud ka loendatavate rahvus, kuid varasemate loenduste andmetest ei selgu väike-searvulistesse rahvusrühmadesse kuulunud inimeste arv. Tabelitesse on kantud vaid kuulumine arvukamatesse rahvusrühmadesse ja kõik ülejäänud on paigutatud kategooriasse “muud rahvad”. Kõigil loendustel jäi mingi hulk rahvusi (enamasti protsendi murdosa) ka selgitamata, need inimesed moodustasid rühma “rahvus teadmata”. Põhiliste rahvusrühmade puhul on siiski võimalik nende arvukuse muutumise kulg kindlaks teha.

Venelased. Lähinaabritena on venelased olnud läbi ajaloo üks Eesti arvukamaid ja mõjukamaid vähemusrahvusi. Kui varasemas ajaloos jäi venelaste osakaal rahvastikus alla kümnendiku, siis

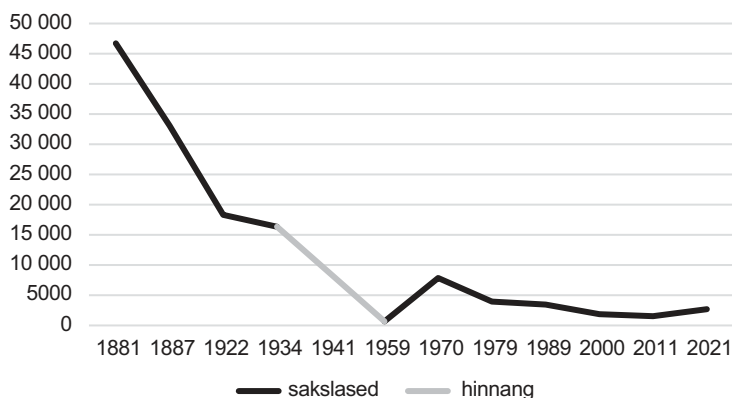

Joonis 3. Eestlaste, venelaste ja teiste rahvuste arv Eestis.

alates Nõukogude okupatsioonist hakkas sihipärase riikliku poliitika survel venelaste arv ja osakaal rahvastikus kasvama. Taasiseseisvumise hetkeks ulatus venelaste osakaal ligemale kolmandikuni rahvastiku koguarvust. Kõigi teiste rahvusrühmade osakaal oli venelaste kõrval võrdlemisi tühine (vt tabel 2 ja 3). Vahetult pärast iseseisvuse taastamist venelaste osakaal langes järsult, kuid sellegipoolest jäid nad domineerivaks vähemusrahvuseks, kelle arvukus ületas mitu korda kõigi teiste rahvuste arvukuse.

Sakslased. Ajaloo vältel on sakslased olnud Eestis poliitiliselt ja majanduslikult väga mõjukad, kuid rahvastikus pole sakslaste osakaal kunagi kuigi suur olnud, piirdudes maksimaalselt u viie protsendiga. Sakslaste arv Eestis kahanes tunduvalt Esimese maailmasõjaga seotud poliitiliste sündmuste ja Vabadussõja tulemusena, kui Eesti valitsus sakslastelt mõisamaad võõrandas. Suur osa veel Eestisse jäänud sakslasi lahkus siit 1939. aasta sügisel ja 1941. aasta alguses ümberasumise ja järelümberasumise käigus. 1941. aasta rahvaloendusel sakslasi Eestis püsielanikena ei registreeritud. Tegelikult sakslasi sel ajal Eestis siiski elas (sõjaväelased ja mitmesugused ametnikud), kuid nad ei kuulunud registreerimisele kohalike elanikena. Teise Nõukogude okupatsiooni algul sakslasi Eestis ilmselt peaaegu ei elanud.

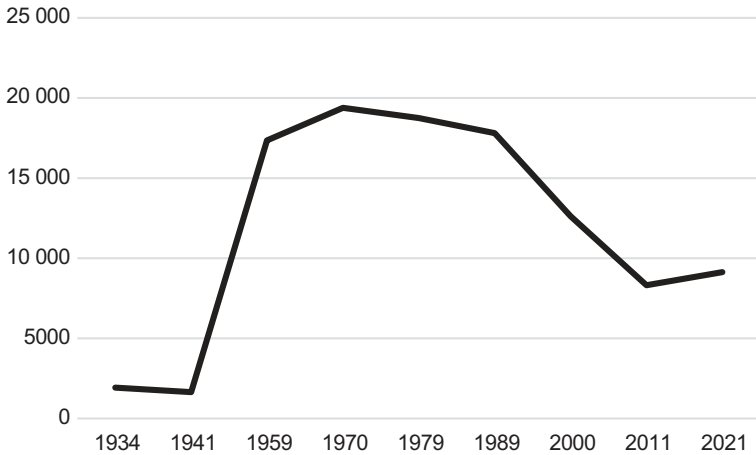
Vähemusrahvused ja kultuuririkkus rahvusriigis

Joonis 4. Sakslased Eesti rahvastikus.

1960. aastatel hakkas sakslaste arv Eestis kiiresti kasvama. Nähtavasti tulid või toodi sakslased Eestisse NSV Liidu idapoolsetest piirkondadest. Need olid valdavalt aastakümneid Venemaal elanud inimesed, kellest suur osa oli oma emakeele kaotanud ja suutis suhelda vaid vene keeles. Osa neist rändas aja jooksul vastavalt rahvusvahelisele kokkuleppele edasi Lääne-Saksamaale, kuid võrdlemisi paljud jäid (vähemalt esialgu) Eestisse (vt joonis 4). Uuesti hakkas sakslaste arv Eestis suurenema taasiseseisvumise järel.

Soomlased. Soomlasi nagu ka ingerlasi (ingerisoomlasi) ja karjalasi on Eesti pinnal elanud iidsetest aegadest peale, kuid nad on ikka üpris edukalt kohaliku rahva hulka sulandunud ja pole alati omaette rahvusrühmana tegutsenud. Nii ei registreeritud neid Eesti vähemusrahvusena ka ühelgi varasemal rahvaloendusel. Saksa okupatsiooni ajal toodi mõneks ajaks Eestisse mitukümmend tuhat ingerisoomlast, kes hiljem siit osalt Soome, osalt Siberisse saadeti. Soome ja ingerisoomse kogukond Eestis aga kasvas ja koos karjalasoomlastega moodustus soome rahvusrühm, mis esialgu oli üks Eesti arvukamaid vähemusrahvusi. Peatselt jäid soomlased siiski arvukuselt alla aktiivsemalt siia rännanud ukrainlastele ja valgevenelastele. Alates 1970. aastast hakkas soomlaste kogukond pigem kahanema niihästi demograa-

Joonis 5. Soomlased (koos ingerlaste ja karjalastega) Eesti rahvastikus.

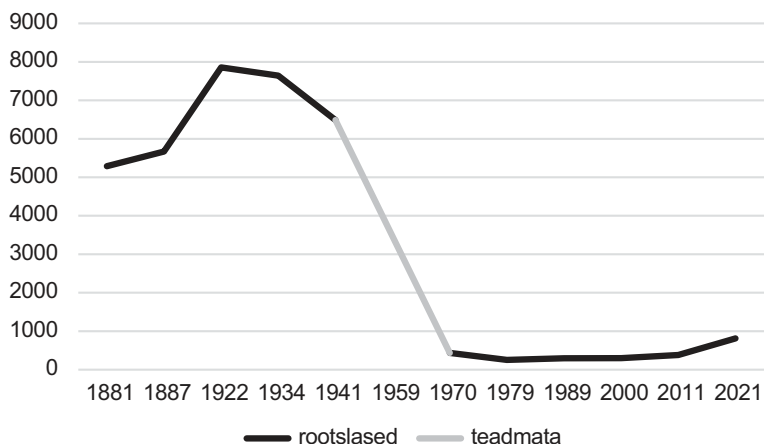
filistel põhjustel kui ka eestlaste hulka sulandumise tõttu. Eesti iseseisvuse taastamise järel lahkus arvestatav osa siinseid soomlasi tagasi kodumaale, kuigi oli ka teises suunas liikujaid. Joonisel 5 on kokku liidetud rahvaloenduste andmed soomlaste, ingerlaste/ingerisoomlaste ja karjalaste arvu kohta. Tegelikult on nii karjalasi kui ka ingerisoomlasi siin elanud palju kordi vähem kui soomlasi.

Rootslased. Rootslased on üks pikka aega Eestis elanud vähe-
musrahvusi, kelle arvukus siin küündis enne sõda 0,8%-ni Eesti rahvastikust. Teise maailmasõja ajal siirdus enamik siinseid rootslasi Rootsi. 1959. aasta rahvaloenduse andmetes pole nende arvukuse kohta Eestis mingit infot, kuid järgmistel rahvaloendustel rootslasi Eestis siiski loendati. Nende arv siin hakkas vähehaaval suurenema taasiseseisvumise järel (vt joonis 6).

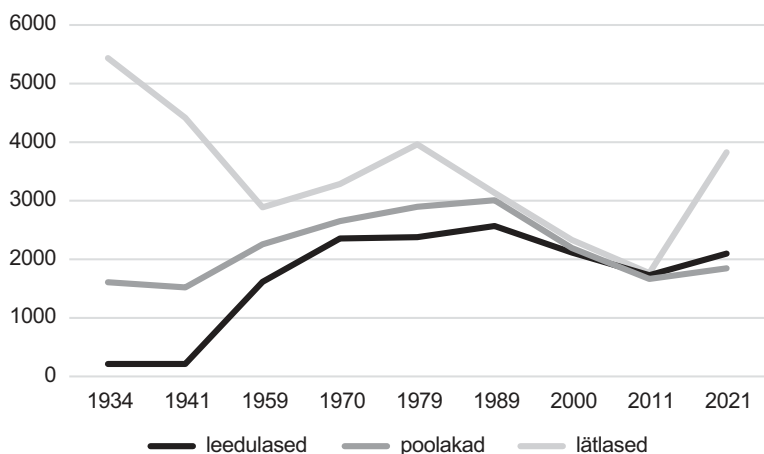
Lätlased, leedulased ja poolakad. Lõunanaabreid lätlasi on Eesti piirilähedastel aladel kogu aeg elanud ja nende arvukus on kõikunud ligikaudu sünkroonselt elanike arvu muutumisega Eestis. Ka poolakaid on Eestis elanud sajandeid — juba alates sellest ajast, kui Eesti oli Poola võimu all.⁶ Poolakatega võrreldes suh-

⁶Poola võimu all oli siiski vaid Lõuna-Eesti (1561–1629). *Toim.*

Vähemusrahvused ja kultuuririkkus rahvusriigis

Joonis 6. Rootslased Eesti rahvastikus.

Joonis 7. Lõunanaabrid lätlased, leedulased ja poolakad Eesti rahvastikus.

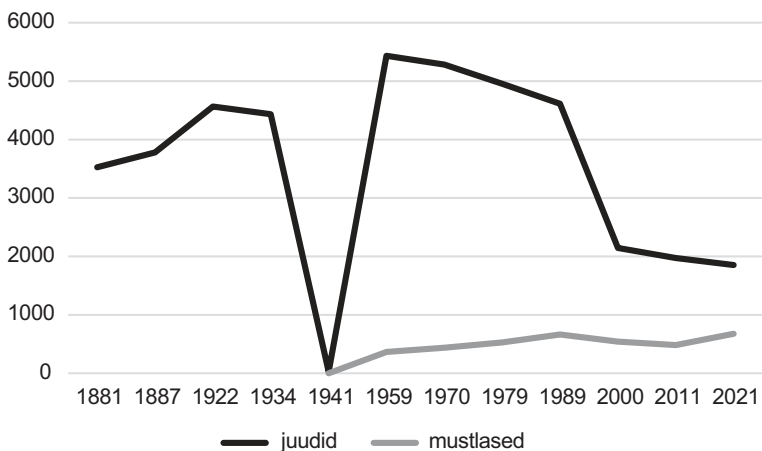
teliselt vähem elas siin maailmasõdade-eelsel ajal leedulasi, kuid nende arv suurenes Nõukogude okupatsiooni ajal (vt joonis 7).

Juudid ja mustlased. Vähemusrahvus, keda peaaegu kõigil loendustel on Eestis registreeritud, on juudid (vt joonis 8). Juudi kogukond pole Eestis kunagi olnud suur, jäädes pisut alla poole protsendi rahvastikust, kuid on olnud ajalooliselt võrdlemisi häs-

ti organiseerunud ja majanduslikult heal järjel. Juutidesse suhtuti Eestis neutraalselt, antisemitismi peaaegu ei esinenud. Teise maailmasõja alguses evakueerus suurem osa juute Nõukogude Venemaale. Saksa okupatsiooni ajaks Eestisse jäänud juudid (tõenäoliselt alla tuhande) valdavalt hukati, vaid väga üksikutel õnnestus kohalike elanike abiga varjuda. Enam-vähem samasugune oli mustlaste olukord, keda oli juutidest mitu korda vähem ja kelle kohta enne Teist maailmasõda registreerimisandmed puuduvad. Ka nemad olid sõjaeelses Eestis rahvakilluna omaks võetud, kuigi neil püsielukohta tihti polnud.

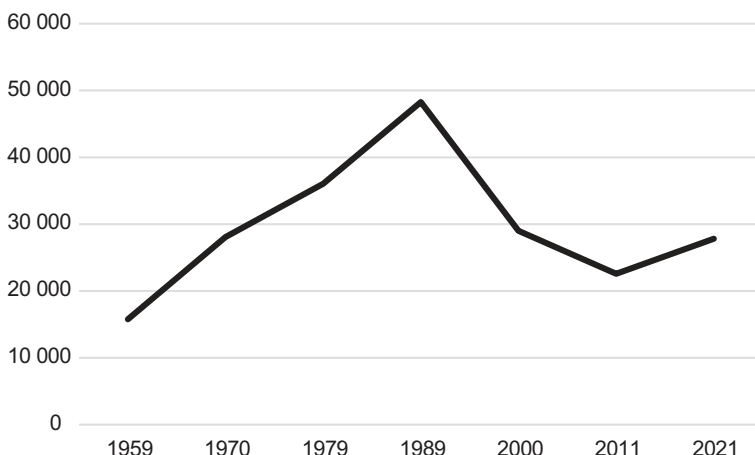
Ukrainlased. Ukrainlased ei kuulu rahvuste hulka, kes oleksid Eestis läbi ajaloo arvukalt esindatud olnud, kuid üksikuid ukrainlasi on siin ilmselt alati elanud. Nõukogude okupatsiooni ajal olukord muutus. Ukrainlaste arvukus Eestis hakkas kiiresti kasvama ja juba 1970. aasta loenduse ajal jõudsid ukrainlased mööda soomlastest (vt joonis 5 ja 9). Neist sai venelaste järel suuruselt teine vähemusrahvus Eestis. Põhjus oli ka selge: ukrainlased olid ise Nõukogude Liidus arvukuselt teine rahvus.

Valgevenelased, tatarlased, armeenlased, aserid ja muud rahvusrühmad. Arvukuse ja positsiooni poolest järgnesid Nõukogude Liidus ukrainlastele valgevenelased. Ka neid Eestis va-

Joonis 8. Juudid ja mustlased Eesti rahvastikus.

Vähemusrahvused ja kultuuririkkus rahvusriigis

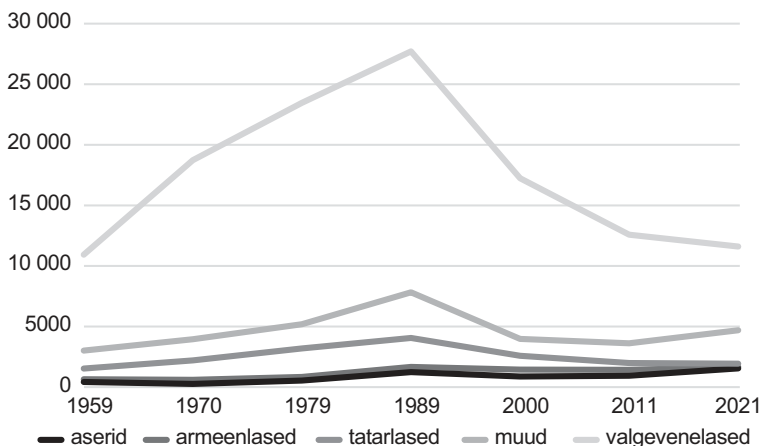
Joonis 9. Ukrainlaste arvukus Eestis.

rem arvukalt ei elanud, kuid alates 1970. aastatest on nad olnud ukrainlaste järel arvukuselt kolmas vähemusrahvus Eestis. Valgevenelaste suhteliselt suur hulk Eestis tuleneb ilmselt nende kodumaa geograafilisest ja kliimaatilisest lähedusest Eestile. Siiski on neid siin olnud tunduvalt vähem kui ukrainlasi.

Tatarlasi seevastu on Eestis loendatud ka varasematel rahvaloendustel. Nende saabumist seostatakse Krimmi sõja ja muude ajalooliste sündmustega. Põlvkondade kaupa Eestis elanud tatarlased on omaks võtnud eesti keele, kuid vähemalt osalt jäänud truuks islami usule. Venelaste, ukrainlaste, valgevenelaste, sakslaste, juutide ja lähinaabrite järel kuuluvad tatarlased meie arvukaimate vähemusrahvuste esikümnesse. Üle tuhande inimese on veel armeenlaste ja aserite siinses kogukonnas. Aserite arv on seejuures viimase kümnendi jooksu märgatavalt kasvanud. Kolmanda Kaukaasia rahva, grusiinide arvukus pole ühegi loenduse järgi tuhandeni küündinud (vt joonis 10).

5.4. Eesti kultuur tänapäeval

Tänapäeval kuulub Eesti vaieldamatult kõrge vaimukultuuriga arenenud rahvusriikide hulka, kuigi aeg-ajalt lööb välismaalas-

Joonis 10. Arvukuselt järgmised endise NSV Liidu rahvad Eesti rahvastikus.

te kõnepruugis ebameeldiva sünnimärgina välja halvustav fraas “endine NSV Liidu vabariik”. See on lõiv okupatsioonidele, mille hallist varjust on raske vabaneda.

Praegu on Eesti rahvas ja rahvusriik maailmale avatud ning tegutseb üleilmses kultuuriväljas. Meie valdavalt eestikeelne haridussüsteem on viinud meie õpilased maailma nutikaimade hulka (mitmesuguste võistluste, nt PISA-testide järgi otsustades) ning hoolitsenud ka selle eest, et meie elanikkond kuulub maailma harituimate rahvaste esikümnesse. Eesti naised on koos lätlanadega maailma kõrgharituimad. Paljudes kõrgkoolides toimub kõigil tasemetel õpe eesti keeles, kuigi huvilisi välisriikidest õpetatakse neis ka inglise keeles.

Maailma tippude hulka on jõudnud Eesti teadlased. Märkimist vääriksid nii meie arstiteadlased kui ka geenivaramu andmeid loovalt rakendavad geeniteadlased ja andmeanalüütikud. Maailmatasemel tulemusteni on jõudnud Eesti unikaalset, suhteliselt heas seisus loodust uurivad ja kaitsvad loodusteadlased, nt Ülo Niinemets ja Leho Tedersoo. Astronoomia on ala, kus Eesti on maailma tipus olnud sajandeid: teatepulk on Wilhelm Struve ja Ernst Öpiku käest jõudnud Jaan Einasto kindlatesse kättesse. Endiselt on

Eesti tunnusmärgiks infotehnoloogia ja sellega seoses ka arenenud keeletehnoloogia. Tehnoloogilises mõttes kuulub eesti keel maailma arenenuimate keelte sekka.

Ainelise ja olmekultuuri arengut soodustab tiigrihüppest alguse saanud suhteliselt hea digioskuste tase ja riigimajanduses toimiv digilahenduste süsteem, mida toetavad maailmas kõrgelt hinnatud Eesti IT-spetsialistid.

Ka kaunite kunstide alal on Eesti kultuuri silmapaistvaimad saavutused hinnatud kogu maailmas. Oleme väga kõrgelt tunnustatud tegija kõigepealt muusikas — heliloojad Arvo Pärt ja Erkki-Sven Tüür, dirigendid Neeme ja Paavo Järvi. Hinnatud loojaid on meil ka etenduskunstide vallas, nt Ene-Liis Semper ja Tiit Ojasoo. Hoolimata meie keele väiksusest ja erilisusest on paljud meie sõnakunstnikud nüüdseks tõlgituna jõudnud maailmaareenile.

5.5. Religioon Eestis läbi ajaloo

Kui rääkida viimase sajandi jooksul toimunud muutustest Eesti kultuuris, siis suurima arengu on kahtlemata läbi teinud Eesti elanike suhtumine usku ja religiooni. Selle juures on määrav osa olnud immigrantide religioossetel eelistustel, kuid väga oluliselt on okupatsioonide ajal ja nende mõjul muutunud ka eestlaste hoiak (vt tabel 6).

Eestlaste suhtumine religiooni on olnud ajaloo vältel mitmetine. Ühest küljest kuulusid möödunud sajandi algul kõik siinsed elanikud oma kodukiriku kogudusse ja olid ristitud. Teisest küljest oli meie eelkäijatel juba ärkamisajal 19. sajandil tekkinud teadmine, et ristiusk on Eestisse toodud “tule ja mõõgaga”, et see pole meie oma usk. Niihästi seetõttu kui ka materialistliku maailmavaate ajendil loobus väike osa Eesti inimesi (valdavalt noorema põlvkonna haritlased) 20. sajandi algupoolel seotusest kirikuga. Seda võimaldasid ka Eesti seadused: Eestis oli kirik riigist lahutatud, puudus riigikirik. Perekondlikke protseduure, nagu abiellumine ning sünni ja surma registreerimine, oli võimalik teha kiriku abita perekonnaseisuametis. Usuõpetus ei olnud Eesti koolis kõigile kohustuslik. Ometi pidas ühiskond au sees kristlik-

Tabel 6. Usk Eesti rahvaloenduste andmetel (1959.–1989. a loendustel usu kohta andmeid ei kogutud). Tabel jätkub järgmisel leheküljel.

	1922	%	1934	%	1941	%
Peab omaks						
mõnda usku	1 099 717	99,3	1 111 028	98,6	991 696	99,2
Luterlased	867 137	78,3	874 026	77,6	795 705	79,6
Õigeusklikud	209 094	18,9	212 764	18,9	177 516	17,8
Vanausulised	.	0,0	.	0,0	.	0,0
Katoliiklased	2536	0,2	2327	0,2	2216	0,2
Baptistid	5214	0,5	8752	0,8	8323	0,8
Adventistid	.	0,0	2310	0,2	1973	0,2
Metodistid	.	0,0	1242	0,1	1032	0,1
Muud						
kristlased	10 867	1,0	4911	0,4	4554	0,5
Juudid	4639	0,4	4302	0,4	0	0,0
Taarausulised	.	0,0	171	0,0	184	0,0
Maausulised	0	0,0	.	0,0	.	0,0
Islami-						
usulised	.	0,0	.	0,0	.	0,0
Budistid	.	0,0	.	0,0	.	0,0
Mitte-						
kristlikud	4869	0,4	4696	0,4	193	0,0
Usuta	3665	0,3	7093	0,6	3321	0,3
Teadmata	3677	0,3	8292	0,7	4867	0,5
Kokku	1 107 059	100	1 126 413	100	999 884	100

ke väärtusi ja kristlikku moraali. Eesti kuulus küll lääne kristlikku kultuuriruumi, kuid suhtus liberaalselt kõigi uskude esindajatesse ja ka uskmatusesse, mis oli toona üsna originaalne ja moodne hoiak.

Nõukogude ajal oli kirik põlu all, kirikusse kuulumine ja kiriklike kombetalituste täitmine (nt leeris käimine) võis kaasa tuua komplikatsioone, sh õppeasutusest väljaheitmise või ametikoha kaotuse. Suur osa eestlastest selle tagajärjel kaugenes usust, ei kuulu enam kristlikesse kogudustesse ega pea omaks ühtegi usku, nagu on näha tabelist 6.

Tabel 6 jätk.

	2000	%	2011	%	2021	%
Peab omaks						
mõnda usku	327 832	29,2	320 872	29,3	321 340	28,8
Luterlased	152 237	13,6	108 513	9,9	86 030	7,7
Õigeusklikud	143 554	12,8	176 773	16,2	181 770	16,3
Vanausulised	2515	0,2	2605	0,2	2290	0,2
Katoliiklased	5745	0,5	4501	0,4	8690	0,8
Baptistid	6009	0,5	4507	0,4	5190	0,5
Adventistid	1561	0,1	1194	0,1	950	0,1
Metodistid	1455	0,1	1098	0,1	1390	0,1
Muud						
kristlased	8986	0,8	.	0,0	24171	2,2
Juudid	.	0,0	.	0,0	330	0,0
Taarausulised	.	0,0	1047	0,1	1770	0,2
Maausulised	.	0,0	1925	0,2	3860	0,3
Islami-						
usulised	1387	0,1	1145	0,1	5800	0,5
Budistid	.	0,0	1145	0,1	1880	0,2
Mitte-						
kristlikud	8285	0,7	10391	0,9	10859	1,0
Usuta	450 458	40,2	592 588	54,1	650 900	58,4
Teadmata	254 885	22,7	254 885	23,3	126 500	11,4
Kokku	1 121 582	100	1 094 564	100	1 114 030	100

Iseseisvuse taastamisele järgnes luteri usu taaselukumine Eestis, moodi läksid kiriklikud leeri- ja pulmatalitused. Siiski hõlmas see võrdlemisi väikest osa elanikkonnast. Püsiväärtusena taastasid jõulud. Ometi kipub nendegi puhul kommertslikkus varjutama jõulude kiriklikku tähendust, mis paljude eestlaste jaoks on kõigest hoolimata säilinud. Samasugune on olukord lihavõttepühadega, mis varemgi oli Eestis pigem lõbus kevadpüha, mil värvitakse ja koksitakse mune, mitte ei käida kirikus ega mõtiskleta elu püsiväärtuste üle.

Üllatusena selgub tabelist 6, et sajandi vältel pole oluliselt muutunud õigeusklike osakaal rahvastikus, mistõttu see usk on pühendunute arvukuselt möödunud luterlastest. Siin on tegemist

rände mõjuga. Sõjajärgses Eestis olid ligemale pooled õigeusklikest eestlased (valdavalt Saaremaa ja Setumaa elanikud), ülejäänud pooled olid siinsed venelased (sh vanausulised). Tänapäeval on eestlaste osakaal õigeusklike seas tunduvalt vähenenud. Enamik õigeusklikke on Nõukogude režiimi ajal sisse rännanud venelased ja nende järeltulijad, kellele õigeusk on üks rahvusliku identiteedi tunnuseid.

Ilmselt sisserännanute toel on suurenenud katoliiklaste arv. Märnatavalt on kasvanud mittekristlike uskude mõju, millest esikohal on islam. Varemgi siin elanud tatarlastele, aseritele jt on lisandunud türklasi ja mitme araabia maa esindajaid. Esile on kerkinud arvestatav hulk uusi usuvoole, nagu Elu Sõna, antroposofid, satanistid jt.

Enamikule eestlastele on igapäevaelus kõige lähedasem siiski kristlik kirik ja kõige tähtsamad läänekristluse tähtpäevad. Just luteri kiriku traditsioone meenutatakse ja rakendatakse tihti pidulikel sündmustel, samuti matusetalitustel.

5.6. Vähemusrahvused tänapäeva Eesti kultuuris

Rääkides rahvustevahelise suhtluse mõjust Eesti ainelisele ja vaimsele kultuurile, tuleb vaadelda mitut tahku: Eestisse saabunud sisserändajate mõju kultuuri arengule Eestis; välismaal (pidevalt või ajutiselt) elavate eestlaste ja eesti juurtega inimeste panus Eesti ja maailma kultuuri; ühine kultuuritegevus mitmesuguste koostööorganisatsioonide ja ühisprojektide kaudu, mis tänapäeval võib toimuda ka asjaosaliste tegeliku kokkusaamiseta.

Jälgides Eesti kultuuri arengut sajandi vältel, meenutame, et sõjajärgses Eestis võimaldati kultuuriromavalitsust rahvusrühmadele, mille arvukus ulatus vähemalt kolme tuhandeni. Praegu vastaksid sellele kriteeriumile peale venelaste ja ukrainlaste veel valgevenelased, soomlased ja lätlased. Nende rahvuste esindajad on Eestis ka kõige kestvamalt elanud ja neid leidub Eestis tegutsevate loovharitlaste seas kõige rohkem.

Siiski pole rahvusrühma kultuurimõju alati võrdeline selle arvukusega ega riigis elamise kestusega, kuigi nii inimeste arv kui

ka koostegutsemise kestus on kultuurisiirde ja -vahetuse seisukohast väga tähtsad tegurid. Ühelt poolt on teada eriti mõjukaid üksikisikuid, kes on immigrantidena sihtriigi kultuuri oluliselt mõjutanud (nt Eesti nukufilmikoolkonna rajaja, osseedi juurtega Elbert Tuganov). Teiselt poolt on kogemustest selgunud ja ka uurinutega tõestatud, et üksnes oma kogukonna piires suhtleval suletud rühmitusel ei ole märkimisväärset kultuurimõju ühiskonnale väljaspool oma kogukonda isegi juhul, kui see on väga arvukas ja piisavalt pikaajaline. Nii on see suure osa venekeelsete, rohkem või vähem kinniste kogukondadega Ida-Virumaal, mis on püsinud omanäolisena aastakümneid, kuid mille mõju Eesti kultuurile on jäänud tagasihoidlikuks. Tõsi, sealtki on võrsunud üksikuid mõjukaid isikuid (nt kirjanik Andrei Hvostov).

Hinnates rahvuste mitmekesisuse mõju kultuurile saajandi vahel, vaatleme kõigepealt kultuurimõjukaid isikuid, kes on päritolu või juurte kaudu teiste rahvustega seotud, kuid esindavad ja edendavad väga edukalt Eesti kultuuri. Eestis on selliseid isikuid olnud ajaloo vältel mitmeid, alates näiteks sõjaeelset Eestit esindanud soomlannast kirjanikust Aino Kallasest. Nimetada võiks juudi verd muusikut ja dirigenti Eri Klasi, ingerisoomse juurtega lavastajat Elmo Nüganeni, isa kaudu poola päritolu kirjanikku Jaan Kaplinski. Vene kirjanik Aleksandr Solženitsõn varjas end Eestis ja kirjutas siin *Gulagi arhipelaagi*. Kuigi ta konspiratsiooni tõttu meie kultuurielus otseselt ei osalenud, oli tal kaudselt eesti kultuurile siiski oluline mõju.

Enamasti on suure kultuurimõjuga inimesed siia teadlikult rännanud. Nii olid sisuliselt kultuuripagulased maailmakuulus vene-juudi päritolu semiootik ja kultuuriteadlane Juri Lotman ning tema abikaasa, kirjandusteadlane Zara Mints. Sageli on suure kultuurimõjuga isikute seost Eestiga tugevdanud perekondlikud sidemed, nt muusik, teatral ja tõlkija, vene aristokraatiast pärit Peeter Volkonski. Eesti tänapäevast kõrgkultuuri on oluliselt rikastanud mitmed kunagiste immigrantide järeltulijad, nt vene ja tšuvaši juurtega ooperilaulja Elina Netšajeva, vene juurtega kirjanik, koreograaf ja tantsija Sveta Grigorjeva, näitleja Jüri Krjukov jt. Eesti kõrgintelligentsi hulka kuuluvad ka siia eri aegadel saabunud tippteadlased ja ettevõtjad (majandusteadlane

Mihhail Bronštein, informaatik Dan Bogdanov), samuti poliitikut (nt Jevgeni Ossinovski).

Kultuurimõju liikumine on väga ilmekas muusika puhul, kus puuduvad keele- ja muudki barjäärid. Uurijad on üheks Eesti muusika tugevuseks pidanud slaavi muusika (sh slaavi kirikumuusika) mõju, mis tuleneb niihästi vahetust kokkupuutest ja kõrvu elamisest (nt setude puhul) kui ka haridusest. On ju suur osa nii eesti vanema kui ka keskmise põlvkonna muusikuid ja heliloojaid õppinud Peterburi või Moskva konservatooriumis. Siiski ei piirdu eesti muusikamõjutused slaavi mõjuga, ajaloo vältel on eesti muusikat mõjutanud nii mitmesugune saksa muusika klassikast šlaagriteni kui ka rannarootsi kiriku- ja rahvalaul. Tänapäeval on mõjude vahetus üleilmne, oluline osa on ingliskeelsel, sh ookeanitagusel levimuusikal.

Võrdlemisi silmapaistev on rahvusvahelise kultuurivahetuse ja -siirde mõju tänapäeva tantsukultuuris, mis saavutas Eestis kõrgetaseme Mare Tomminga, Ülo Vilimaa ja Mai Murdmaa koreograafias ning Helmi Puuri, Tiit Randviiru ja Kaie Kõrbi teostuses. Meie tantsijad, nt Toomas Edur ja Age Oks, samuti Tiit Härm ja Eve Mutso, on edukalt esinenud välismaa nõudlikel lavadel. Praegu on meie juhtivate muusikateatrite tantsijate seas rohkesti välismaalasi ning nende pakutav kunst on uudne ja huvitav, kuigi võib-olla vähem eestilik ja omanäoline kui mõned kümnendid tagasi. Seda, et siiski ka üksainus oma rahva esindaja võib üsna ootamatult uue elukohariigi kultuuri mõjutada, näitab Eestis ilma teinud, Ladina-Ameerikast pärit levimuusik Dave Benton.

Oma panuse meie olmekultuuri võib anda mõnigi eksootiliselt maalt pärit üksikuritaja, kes vaimustab siinseid inimesi oma huvitava näputöö või põnevate maitsetega. Hea näide on siin kokakunst. Eesti maailmale tuntuks teinud tippkokkade seas on mitmest ilmakaarest pärit inimesi: vene juurtega Dimitri Demjanov, vene, valgevene, poola ja saksa verd Roman Zaštšerinski, samuti mitu kõrgelt hinnatud Tai ja India päritolu meisterkokka.

Eesti immigrantide kultuurimõju hindamisel tuleb arvestada asjaolu, et suur osa siia rännanud ja siin elavaid inimesi pärineb okupatsiooniajast või on okupatsiooniaegsete sisserännanute jä-

reltulijad, kelle seas on endiselt arvestatav hulk toonaste imperiaalistlike, meie võõraste väärtuste kandjaid. Kuigi me Eestis aksepteerime teiste kultuuride (ja uskude) esindajate õigust kasutada isekesis oma keelt ja kombeid, ootame siiski, et avalikus ruumis austaksid sisserändajad ja nende järeltulijad eesti keelt ja meie kombeid. Ehkki me oma komberuumi eirajaid ei vaena, ei teki nendega sageli ka vastastikku mõistvat suhtumist, mis on kultuurivahetuse eelduseks. Nii ongi sisserännanute hulgas suur osa neid, kelle rikastav panus Eesti kultuuri on kõigil tasanditel üli-väike, kui seda üldse õnnestub leida.

Kuid selle poolest pole meie riik ega kultuur ilmselt erandlik: küllap on igas riigis sisserändajate seas niihästi kultuuri rikastavaid kui ka olematu mõjuga inimesi. Nende kõrval on immigranti-de seas alati ka neid, kes on sihtriigi ja selle kultuuri suhtes vaenu-likult meelestatud ning seda oma tegevusega ka demonstreerivad.

5.7. Emigratsioon ja rahvuslik kultuur

Rääkida emigratsiooni mõjust rahvuslikule kultuurile tundub mõneti paradoksaalne. Ometi on ka meie välismaal elanud rahvuskaaslased kõigil ajalooperioodidel, mitte üksnes okupatsioonide ajal, Eesti kõrgkultuurile märgatavat mõju avaldanud. Laialdaselt on teada Eesti kunstnike (Jaan Koort, Nikolai Triik, Konrad Mägi jt) viibimine Pariisi Mesipuu⁷ eelmise sajandi algul. Aeg-ajalt on välismaal elanud nii Eesti kirjanikke kui ka heliloojaid, seda isegi siis, kui välismaale rändamine oli ülimalt keeruline. Nii õnnestus Nõukogude okupatsiooni ajal avaramaid loomevõimalusi otsides ühel või teisel viisil välismaale elama asuda helilooja Arvo Pärtil ja dirigent Neeme Järvil koos perega.

Tänapäevalgi leidub estofiile ja eesti rahvusest või eesti juurtega kultuuriloojaid, kes mitmesugustel põhjustel elavad pidevalt või episoodiliselt välismaal. Näiteks võib tuua ooperilauljad An-

⁷Pr La Ruche. Nii on nimetatud Pariisis asuvat 1902. a ateljeedeks kohandatud ümmargust kolmekorruselist paviljoni, kus eriti möödunud sajandi algul tegutses rahvusvaheline kunstnike koloonia. Poolesaja kunstniku stuudiod on hoones ka tänapäeval. *Toim.*

neli Peebo ja Ain Angeri, helilooja ja kolumnisti Jüri Reinvere jt. Kõiki neid peame Eesti kultuuri esindajateks, ehkki kodumaal neid kuigi tihti ei näe ega kuule. Kodumaa ja -rahvusega seob enamikku neist ühtekuuluvustunne.

On tegevusvaldkondi, kus rahvusvaheline koostöö on väike-riigile peaaegu paratamatu. Üks selliseid on filmikunst, kus positiivseks näiteks sobib grusiinidega koostöös valminud ja kõrgelt pärjatud film *Mandariinid*.

Ka tippteaduses on välismaal töötavate eestlaste roll märkimisväärne. Nende seas on niihästi oma elutöö lõpetanud pagulasi (psühholoog Endel Tulving, keeleteadlane Ilse Lehist, matemaatik Jaak Peetre), Eestist sõjapäevil lahkunud pagulaste järeltulijaid (Nobeli preemia laureaat geeniteadlane Svante Pääbo) kui ka Nõukogude Eestist või Eesti Vabariigist emigreerunud, nagu psühholoog Jaan Valsiner. Tänapäeva maailmas on ränne õppimise ja teadustöö nimel üldlevinud, nagu ka ajutine viibimine mõnes teadustöös rohkem võimalusi pakkuvas kohas välismaal (nt Eesti Teaduste Akadeemia president Mart Saarma). Eesti teaduse seisukohast on kõige olulisemad need välismaa tippkeskustes praktiseerinud teadlased, kes on oma kogemused (mõnikord ka meeskonna) kodumaale toonud ning pannud siin aluse mõnele uuele teadussuunale (Jaak Vilo, Krista Fischer, Mart Loog, Tambet Teesalu jt).

6. KOKKUVÕTTEKS

6.1. Miks on rahvusliku kõrgkultuuri areng iseseisva riigi jaoks tähtis?

Ajalugu on näidanud, et iseseisva rahvusriigi olemasolu ja rahvuslik kõrgkultuur on omavahel tihedasti seotud: kumbki neist ei ole teiseta võimalik, kuid ometi pole kumbki ka enesestmõistetav. Nii nagu rahvusriigi saavutamine ja hoidmine nõuab väikeselt rahvuselt erakordset pingutust, nii vajab pidevat arendustööd ka rahvuslik kõrgkultuur ja rahvuskeel selle osana.

Rahvuskultuuri ja -keelet toetamine ja kaitsmine nõuab praegu ja on ka varem nõudnud otsustavust ja meelekindlust, mõnikord

ka nn hea tooni ja soovitude vastu astumist. Austamist väärivaks eeskujuks olid eestikeelse Tartu ülikooli rajajad, kes nõudsid professoritelt loengute pidamist eesti keeles, siiski järgides teaduse avatuse ja rahvusvahelisuse põhimõtet. Nii jäid küll tööst Tartu ülikoolis ilma mõnedki enesele juba nime teinud saksa ja vene päritolu teadlased — neid asendasid eestlastest koolmeistrid, kellel kõrgkoolis töötamise kogemus puudus, või Soomest tulnud õppejõud —, kuid ometi oli see samm eestikeelse kõrghariduse tekkeks vajalik, hoolimata sellest et teadusüldsus seda toona heaks ei kiitnud ja tudengid oleksid ka võõrkeelsete loengutega hakkama saanud. Võimalus eesti keeles õppida ja õpetada, selleks uusi oskussõnu välja mõelda, ja mis peaasi, eesti keeles oma teadusest mõelda, rääkida ja kirjutada, oli toona erakordselt suur väärtus. Ja on ka tänapäeval. Suur väärtus oli ka eestikeelse kool — niihästi kohustuslik algkool kui ka gümnaasium. Toonane seadus nägi ette, et eesti rahvusest lapsed õpivad eestikeelses koolis.

6.2. Missugustel tingimustel on sisserändajate panus kultuuri rikkastav?

Tänapäeval on asjakohane küsida, missugune oli minevikus, on praegu ja tõenäoliselt ka tulevikus Eestis elavate vähemusrahvuste mõju eesti (kõrg)kultuurile ning selle kaudu ka Eesti rahvale ja iseseisvale rahvusriigile. Need on artikli alguses sõnastatud küsimused, millele püüame vastuseid leida kirjeldatud ajalookogemuse varal.

Ilmselt on kõige lihtsamini mõjutatav olmekultuur: sisserändajatelt võetakse üle kombeid, fraase ning igapäevatarkusi ja -oskusi. Mõjutus on seda tõhusam, mida paremad on partnerkogukondade omavahelised suhted, aga sõltub ka sellest, kui kõrgelt kultuurimõju vastuvõtja seda pakkuvat kogukonda (rahvust) hindab. Eestis on viimasel ajal suhteliselt kõrgelt hinnatud soomlasi ja neilt ka meelsasti mõjutusi vastu võetud (nt eluruumide sisustamisel).

Väikesearvulistel kogukondadel üldjuhul erilist kultuurimõju ei ole, kui nad just millegi erilisega silma ei paista. Ajalooliselt on

Eestis tegutsenud võrdlemisi väike mustlaste kogukond, mis oma rändleva eluviisi poolest on ülejäänud elanikkonnast märkimisväärselt erinenud. Omamoodi mõjukad (olmekultuuri mõttes) on mustlased olnud oma ennustustega, mida kohalikud elanikud — küll poolnaljatamisi — on siiski meeles pidanud.

Üks olulisi tegureid kultuurimõju puhul on aeg. Kõige sagedamini suudavad kultuurimõju avaldada pikka aega sihtriigis elanud loojad. Sageli soodustavad seda ühised juured või perekondlikud sidemed, tihti ka koos õppimine. Eriti kõrgkultuuri puhul ei ilmne mõju mitte aastate, vaid pigem aastakümnete või põlvkondade jooksul.

Väga oluline on ajategur ka ainelise kultuuri puhul, mille juurdumine nõuab kindlasti aega.

Seega võib üsna veendunult öelda, et kakssada uut rahvust eesti vähemusrahvuste loetelus erilist lisanduvat kultuuririkkust ei tähenda — kuigi ei saa välistada, et nende hulgas poleks mõnd ootamatult särama löövet tähte nt muusikataevas.

6.3. Vähemusrahvuste kultuurimõju Eestis

Püüame Eesti riigi, rahva ja kultuuri viimase sajandi jooksul läbi käidud sündmusrohke tee kirjelduse abil sõnastada kogemuspõhise, vähemalt hüpoteetilise vastuse küsimusele riigi paljurahvuselisuse ja (kõrg)kultuuri seotuse kohta. Selleks vaatleme võrdlevalt kolme perioodi Eesti ajaloos: sõjaeelset Eesti Vabariiki (1918–1940), okupeeritud Eestit, seejuures peamiselt Eesti NSVd (1944–1991) ja oma iseseisvuse taastanud Eesti Vabariiki (alates 1991). Võrdluse aluseks on ühelt poolt riigi rahvuskoostit iseloomustavad rahvastikuandmed, teiselt poolt eri allikatest pärinevad kirjeldused ja hinnangud Eesti ainelise ja vaimse kultuuri kohta.

Vähemusrahvad ja kultuur sõjaeelses Eesti Vabariigis. Sõjaeelse Eesti vähemusrahvad olid siin elanud enamasti pikka aega (erandiks olid vaid Vabadussõja järel Eestisse jäänud valgekaartlased). Nende panus Eesti kultuuri oli pika aja jooksul välja kujunenud ja mõju avaldanud, eriti mis puudutab sakslasi. Immig-

ratsioon oli võrdlemisi tagasihoidlik, piirdudes peamiselt Tartu ülikooli tulnud teadlastega, kes enamjaolt olid olulised kultuurilised mõjuisikud. Niihästi ainelise kui ka vaimse kultuuri arengut toetas ajastu kohta üsna aktiivne välissuhtlus. Vanema põlvkonna kõrgharidus oli omandatud suuresti Peterburis ja Moskvast, samuti Riias. Suurimaks eeskujuks oli paljudes valdkondades Soome, kuid õppimas käidi pigem Euroopa maades, eriti Saksamaal ja Prantsusmaal. Välissuhtlusele oli kaalukaks täienduseks raadio: Eesti arenenud raadiovõrk võimaldas kuulata peaaegu kogu Euroopa uudistesaahteid ja osa saada kultuurisündmustest.

Vähemusrahvad ja kultuur praeguses Eesti Vabariigis.

Praeguse Eesti rahvastiku koostis on toonasega võrreldes tunduvalt muutunud. Ligikaudu kolmandiku rahvastikust moodustavad immigrandid ja seega on vähemusrahvuste osakaal üle kahe korra suurem kui enne sõda. Immigrantide lähteriike on üle saja, niisiis on rahvuste arv rahvastikus toonasest mitu korda suurem.

Üldised kultuuri arengutingimused on sellegipoolest paljuki sarnased toonastega: tegemist on pisikese iseseisva rahvusriigiga, kus elab oma eripärase keele ja kultuurimäluga miljoniline rahvas. Sõjaeelses Eestis loodud kultuur, sh kõrgkultuur, tugines Tsaari-Venemaa rüpes saksa kultuurimõju toel sündinud kultuurialgetele. Sama kordus taasiseseisvunud Eesti Vabariigis: paljuski toetub praegune eesti kõrgkultuur okupatsiooni ajal arendatud kultuurile, mis küll ühiskonna suletuse tõttu oli globaalsest arengust kõrvale jäänud, kuid millel seotuse tõttu professionaalsete kunstnike ja rahvakultuuriga oli arvestatav arengupotentsiaal.

Esmane võrdlus. Sõjaeelse ja praeguse Eesti rahvastikustruktuuri ja kõrgkultuuri taset võrreldes tekib mulje, et rahvuslik mitmekesisus mõjutab kõrgkultuuri arengut positiivselt. Tänapäeva Eestis on toonasega võrreldes tunduvalt suurenenud rahvuslik mitmekesisus nii vähemusrahvuste osakaalu kui ka rahvuste hulga mõttes. Samal ajal on praeguse Eesti kultuur, sh eriti kõrgkultuur, arenenum ja mitmekülgsem, kui oli enne Teist maailmasõda.

Laiendame võrdlust. Lisame juurde Eesti NSV andmed. Nõukogude okupatsiooni ajal suurenes Eesti NSV rahvuslik mitmekesisus järjepidevalt. Okupatsiooniaja lõpuks oli vähemusrah-

vuste osakaal Eesti rahvastikus kasvanud teadaoleva ajaloo kõrgeima tasemeni, ligi neljakümne protsendini, ja rahvuste arv ületanud saja piiri.

Nõukogude okupatsiooni algul oli Eestis kokku varisenud nii aineeline kui ka vaimne kultuur. Põhjuseks oli iseseisva rahvusriigi kadumine, suured inimkaotused, eriti rahvusliku eliidi väljaränne, ja ka sõjakaotused majanduses. Kultuuri taastumisel olid peale inimkaotuste takistuseks ka okupatsioonirežiimi piirangud ja kitsendused ning inimeste hirm. Ehkki kohe hakkas Eestisse tulvama immigrante, ei avaldanud see esialgu kuigivõrd positiivset mõju ainelisele kultuurile ja veel vähem vaimukultuurile.

Ometi säilis Eestis keel ja kultuurimälu ning aja jooksul, okupatsioonirežiimi lõdvenedes, taastus tasapisi aineeline ja olmekultuur. Aastakümnete jooksul kasvas üles uus rahvuslikult meelestatud majandus- ja vaimueliit, kes tasapisi vabanes okupatsiooniajale omasest hirmust ja vaimsest ängistusest. Sellesse kuulus ka mõningaid Eesti rahvusmõtet toetavaid immigrante, kellest enamik oli siin juba pikalt elanud või kellel olid siin perekonnasidemed.

Okupatsiooniaja lõpukümnendiks, 1980. aastateks taastus arvestataval määral Eesti vaimne kõrgkultuur. Tähtis oli ka haritud, eliiti toetav ja temalt sõnumeid ootav vaimukultuuri tarbijaskond, mille moodustas suur osa eesti rahvast.

Suurimaks takistuseks kõrgkultuuri arengule oli isoleeritus maailma kõrgkultuurist, mis oli tingitud riikliku iseseisvuse puudumisest ja iseotsustamise piiratusest. Igasugune isiklik suhtlus välismaalastega, sh välislavadel esinemine, kirjanduse vahetus ja teaduskonverentsidest osavõtt oli rangelt piiratud ning okupatsioonivõimude kontrolli all. Ka kaudse suhtluse, nt raadiosaadete jälgimise ja kirja- ning kirjanduse ja teadustulemuste vahetamise võimalused olid ülimalt napid.

Eraldatust vabast maailmast ei korvanud kultuurisuhtluse rikastumise mõttes ka järjest kasvav NSV Liidust pärit immigrantide hulk Eesti rahvastikus, sest üldiselt esindasid nad ühte ja sedasama "sisult sotsialistlikku" kultuurikontseptsiooni.

Järeldused. Toodud võrdlusest järeldub, et ei immigrantide suur arv (osakaal rahvastikus) ega ka lähteriikide või rahvuste suur arv iseenesest ei toeta sihtriigi rahvusliku kultuuri, ei kõrgkultuuri ega rahvuskultuuri arengut. Üks suurimaid takistusi rahvusliku kõrgkultuuri arengule on vaba rahvusvahelise suhtluse puudumine. Seda ei korva riiki saabunud paljurahvuseline immigrantide kogukond sõltumata selle arvukusest või rahvuslikust mitmekesisusest.

Ometi on võimalik, et immigrandid toetavad sihtriigi rahvuskultuuri arengut kõigil tasemetel. Selleks peab olema täidetud rahvusliku kõrgkultuuri arengu põhieeldus — iseseisev rahvusriik. Sellest üksi aga ei piisa. Immigrandid saavad sihtriigi kõrgkultuuri arengusse oma positiivse panuse anda ainult siis, kui on täidetud veel järgmisedki tingimused või vähemalt osa neist:

1. Immigrandid on elanud sihtriigis pikka aega ning omandanud kohaliku keele ja kombestiku.
2. Immigrandid lõimuvad rahvuslikult meelestatud ühiskonda, aktsepteerivad selle ajalugu ja mõtteviisi.
3. Immigrandid on mingis valdkonnas mõjuisikud (tipptegijad) või kuuluvad koos põhirahvuse esindajatega loomingulisse kollektiivi.
4. Immigrantide rikastavat kultuurimõju suurendavad perekondlikud või ajaloolised sidemed põhirahvusega.

Selgub, et suurearvulise ja paljurahvuselise immigrantide kogukonna olemasolu ei soodusta sihtriigi rahvusliku kõrgkultuuri arengut, kui selle arengu elementaarsed tingimused — iseseisev rahvusriik ja avatus maailmale — on täitmata.

Tänapäeval on immigratsiooni kõrval mitmeid muid kultuuri rikastavaid rahvustevahelise koostegutsemise vorme, mis tagavad rahvuste vastastikuse kultuurilise rikastamise ja kõrgkultuuri avatuse. Olulisimad neist on järgmised:

1. Õppimine ja stažeerimine välismaal.
2. Rahvusvaheline koostöö teaduses või kaunites kunstides.
3. Lühema- või pikemaajaline töötamine välismaal, eriti õpetaja või õppejõuna.
4. Osalemine konkurssidel, konverentsidel, külalisetendustel, näitustel jne.

5. Elektrooniline suhtlus, digitaalne materjali ja taieste vahetus.

Rahvusliku kõrgkultuuri arengu — niihästi ainelise kui ka vaimse, nii kunsti kui ka teaduse vallas — tagab rahvuslikult mõtleval, iseseiseval, heas mõttes patriootiline loovintelligents, rahvuslik eliit. Rahvuskultuuri (sh kõrgkultuuri) võivad arendada ka sellel maal elavad inimesed, kes ei ole selle rahva verd ega tarvitse keeltki iga päev pruukida, kuid on omandanud, enamasti pikaajalise kogemuse najal, läheduse selle riigi ja rahvaga, selle mis-ki, mida nimetatakse kodumaa-armastuseks. Kuid rahvuslik kultuur, eriti kõrgkultuur, vajab haritud ja intelligentset tarbijaskonda, kes oskaks hinnata kultuuri väärtust, ootaks selle loojatelt uusi teoseid ning oskaks ja suudaks neid väärtustada maailmakultuuri taustal.

Nii loovharitlaste kui ka kultuuritarbijate kasvamise ja kujunemise aluseks on hea rahvuskeelne haridussüsteem kõigil tasemetel, samuti kõigis eluvaldkondades toimiv, rahva silmis mainekas, rikas ja paindlik rahvuskeel. Tänapäeval vajab keel ka kõrgtehnoloogilist tuge.

Kõrgkultuur pole tänapäeval võimalik riikliku rahastuseta. Vaja läheb professionaalide koolitust, etendushooneid (mille ehitamiseks ei piisa rahva annetustest), teavitustööd, et tarbijaid tegijatega kokku viia, ka loodav kirjasõna vajab levitamist. Loovisikud ei peaks tänapäeval elama kütmata katusekambris ega jagama omavahel leivakannikat, nagu romantilises kujutluses möödunud sajanditest.

Riikliku toe puhul on väga tähtis loojate sõltumatuse tagamine. Kultuur peab saama areneda vabalt, ideoloogilise surve, loojate endi väärtushinnangute, sealhulgas patriootiliste tunnete väljendusena.

Teiste rahvaste kultuurimõju puhul on oluline leida sobiv mõõt, kui palju võõrmõjutusi suudab rahvuslik kõrgkultuur vastu võtta ja väärindada, säilitades endiselt oma näo ja rahvusliku eripära, ning kust jookseb piir, mille ületamisel hakkab võõrmõju rahvuslikku kultuuri lämmatama. Seejuures on oluline tõdeda, et tänapäeval ei mõjuta rahvuslikku kõrgkultuuri mitte üksnes riigis

elavad vähemusrahvad oma kultuuriga, vaid veel enam üleilmse levikuga meedia ja popkultuur.

6.4. Eesti keele kaitse ja arendamine on meie kõigi ülesanne

Eesti rahvusriigi, keele ja kultuuri kaitsmine, hoidmine ja arendamine on kogu eesti rahva asi.

Eesti rahva ja rahvusriigi tulevikku ei ohusta mitte niivõrd väheene sündimus, mis tõenäoliselt hakkab peatselt taas vähehaaval suurenema, nagu see ajaloos varemgi on olnud, vaid identiteedi kadu. See tähendaks eesti keelest ja kultuurist loobumist, selle alavääristamist või koguni kodumaalt lahkumist. Kuigi meil on põhjust olla tänulik väliseestlastele, kes kriitilistel aegadel on kodueestlasi toetanud, on tänapäeval tagasi koju teretunud kõik, kes kunagi Eestist lahkunud: õpingud lõpetanud noored, talendid või tavatöötajad, üksi või koos välismaalt leitud kaaslaste ja järeltulijatega.

Rahvused surevad kõige sagedamini koos keelega, kuigi on ka erandeid. Kui rahvas loobub oma keelest, kultuurimälust, oma ajaloost ja omakeelsest rahvuslikust kõrgkultuurist, tähendab see identiteedikao ja see enamasti omakorda rahvuse hääbumise algust.

Eesti keel on tänapäeval tippvormis. Eesti keel on praegu arenenud ja rikas keel. Väga hea eestikeelne haridus kõigil tasanditel ja kõigil erialadel on meie silmis muutunud igapäevaseks hüveks, mille saavutamise kõrge hinna ajaloos oleme unustanud.

Eesti keele praegune tippvorm tähendab muu hulgas 500-aastasele raamatukultuurile toetuvat rikkalikku, kõiki eluvaldkondi hõlmavat ja järjest arenevat (oskus)sõnavara, samuti arenenud ja järjest edasi arendatavat keeletehnoloogiat. Ometi vajab eesti keel kaitset, kaitset meie endi hoolimatuse ja ükskõiksuse eest. Samavõrd on tarvilik eesti keele pidev arendamine, sest iga päev tuleb juurde uusi mõisteid, mis vajavad eestikeelseid vasteid. Need peavad omavahel haakuma, moodustama süsteemi ja olema ilusa, eesti keelele omase kõlaga.

Eesti keele tulevikku ei ohusta mitte kehva oskusega kõnelejad, veidrad võõr- või laensõnad ega -fraasid, ei ka tehisaru, vaid aktiivse keelekasutuse vähenemine eesti rahvusest noorte seas.

Sajand-poolteist tagasi ohustas eesti keelt saksa keel. Pool sajandit tagasi püüdis Nõukogude võim Eestit igati venestada. Tänapäeval trügib meie kõnekeelde inglise keel, enamasti kas Brüsseli pidžini või Ameerika massikultuuri keele kujul. Inglise keelt kasutame isegi oma hõimlastega rääkides ja unustame kodus vähemusrahva esindajaga kõneldes, et tema lõimumise eelduseks ja toeks oleks just suhtlus ilusas ja selges eesti keeles.

Tänapäeval peaks kõigil eestlastel iga päev kuklas tiksuma teadmine, et nii väikese riigi, rahva, arenenud keele ja kõrgkultuuri olemasolu on ime. Me oleme selle ime osalised ning seetõttu on meile saatusest määratud ülesanne seda kaitsta ja arendada. Me peame mõistma, et keele ja kultuuri kaitse tähendab nende pidevat arendamist, täiendamist ja nüüdisajastamist üleilmse suhtluse ja infovahetuse kaudu. Samal ajal tähendab see meile kõigile igapäevaseid valikuid ja otsustamist, millal kaasa minna välismõjutuste ja moeooludega ning olla maailmale avatud, ja teisest küljest, millal väärtustada omamaist. See tähendab oma näo säilitamist pidevalt muutuv keskkonnas ja uuenevates tingimustes ning samal ajal oma sõnumi ja kogemuse jagamist maailmaga.

Täna head kaasteelist ja sõpra, Tartu ülikooli emeriitprofessorit Agu Tamme kaasamõtlemise, kriitiliste märkuste ja toetuse eest.

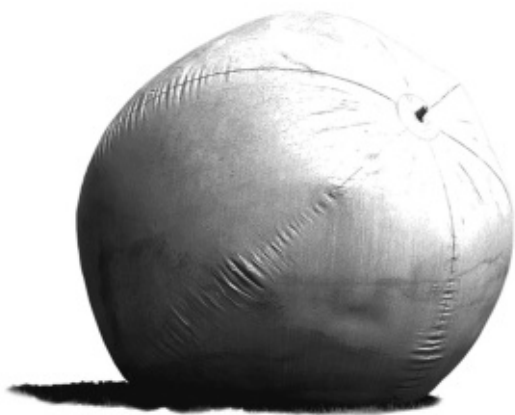
Kirjandus

- D a v i d j a n t s, Kristiina 2019. *Eesti filmi 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- E e s t i a r v u d e s, 1920–1935. 1937. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- E n g e l b r e c h t, Jüri, Erki T a m m i k s a a r 2018. *Eesti teaduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- H a s s e l b l a t t, Cornelius 2019. *Eesti kirjanduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- H e l m e, Sirje 2018. *Eesti kunsti 100 aastat*. Tallinn: Post Factum

- Hennoste, Tiit, Roosmarii Kurvits 2019. *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Jaanson, Mart 2018. *Eesti muusika 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Joonuks, Tõnno 2022. *Eesti muinasusundid*. Tallinn: Postimees Kirjastus
- Kalling, Ken 2018. *Eesti meditsiini 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Kalm, Mart 2018. *Eesti arhitektuuri 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Karjahärm, Toomas, Helle-Mai Luts 2005. *Kultuurigenotsiid Eestis: Kunstnikud ja muusikud 1940–1953*. Tallinn: Argo
- Kukk, Kalev 2019. *Eesti majanduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Lang, Valter (toim.) 2020. *Eesti ajalugu. I. Eesti esiaeg*. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut
- Lill, Hellar 2018. *Eesti riigikaitse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Möldre, Aile 2018. *Eesti raamatu 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Ojavee, Anu, Piret Puppert 2019. *Eesti moe 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Pajusalu, Karl 2019. *Eesti keele 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Pesti, Madli 2018. *Eesti teatri 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Piirimäe, Helmut (koost.) 1982. *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. I. 1632–1798*. Tallinn: Valgus
- Pütsep, Juhani 2018. *Eesti looduskaitse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Raag, Raimo 2018. *Välis-Eesti 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Rohmets, Priit 2019. *Eesti usuelu 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Rosenberg, Tiit 2019. *Eesti põllumajanduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Ruusaar, Anne 2025. *Vajadusest võrsunud. Eesti tööstusettevõtete sünnilood*. Tallinn: Argo
- Siilivask, Karl 1982. *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. II. 1798–1918*. Tallinn: Eesti Raamat
- Siilivask, Karl, Hillar Palamets 1982. *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. III. 1918–1982*. Tallinn: Eesti Raamat
- Sirk, Väino, Veronika Varik 2018. *Eesti hariduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Tammiksaar, Erki 2023. *Eestikeelse Tartu Ülikooli esimene aastasada*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Tiit, Ene-Margit 2024. *Eesti rahvastik. Loendamata loendatud*. Tallinn: Statistikaamet
- Tiit, Ene-Margit 2018. *Eesti rahvastiku 100 aastat*. Tallinn: Post Factum

- U l m a n, Jaak 2019. *Eesti side 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- V a i m a n n, Toomas, Endel R i s t h e i n 2018. *Eesti energeetika 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- V i i k, Tõnu 2017. Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused. — Tiit Tammaru (toim.). Eesti Inimarengu aruanne 2016/2017. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 216–222; www.2017.inimareng.ee

ENE-MARGIT TIIT (1934) on lõpetanud Tartu Ülikooli matemaatikuna 1957, füüsika-matemaatikakandidaat 1963. Eesti Põllumajanduse Akadeemia assistent ja vanemõpetaja 1957–1959, Füüsika ja Astro- noomia Instituudi teadur 1961–1962; TÜ matemaatikateaduskonna lektor 1962–1967, dotsent 1967–1989, matemaatilise statistika professor 1992–1999, emeriitprofessor a-st 1999, arstiteaduskonna sisekliiniku erakorraline vanemteadur 2003–2006; Statistikaameti vanemmetoodik a-st 1999. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Eesti rah- vastik ja selle probleemid” (1993, nr 8, lk 1654–1679; nr 9, lk 1847–1866; nr 10, lk 2112–2132), “Teadus juhuslikus maailmas” (1997, nr 4, lk 754–761), “Matemaatika ja kunst” (1999, nr 10, lk 2122–2133), “Eesti kooliõpilaste väärtushinnanguist ja huvialadest” (koos Ingrid Rüütliga; 2005, nr 11, lk 2401–2441), “Eestile on tarvis sta- tistikat, statistika vajab andmeid” (2006, nr 5, lk 993–1001), “Muutuv Eesti pere” (2008, nr 4, lk 801–818), “Eesti rahvastikust 21. sajandi algusaastail” (2008, nr 12, lk 2563–2593), “Rahva- ja eluruumi- de loendus” (2010, nr 2, lk 206–226), “Rahvaloendused Eestis” (2011, nr 12, lk 2276–2312), “2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse lugu” (2013, nr 6, lk 1050–1074; nr 7, lk 1235–1268), “Eesti rahvaarvu muutused minevikus ja tulevikus” (2015, nr 3, lk 387–419), “Loendu- seta loendus loendusmeeskonna pilgu läbi” (koos Kristi Lehtoga; 2015, nr 12, lk 2197–2218), “Paiksete ja hargmaiste eestlaste arvukuse hin- damine” (koos Mare Vähi ja Pille Kooliga; 2018, nr 2, lk 231–253); “Eestlased Eestis” (2018, nr 7, lk 1169–1181), “Leibkond ja perekond statistikas” (2020, nr 2, lk 237–266), “Eestlased koroonakriisis: Ees- ti elanike kohanemine koroonakriisist tingitud piirangutega ja hoiakute muutumine kriisiperioodil” (koos Marianna Makarovaga; 2020, nr 9, lk 1539–1567), “Järjekordne rahva ja eluruumide loendus: Milleks ja kuidas?” (koos Helle Viski, Ethel Maasingu, Vassili Levenko ja Kristi Lehtoga; 2021, nr 11, lk 2009–2063), “Eesti statistikakeele areng eriala- ses kirjasõnas” (2022, nr 10, lk 1731–1767) ja “Kui palju eestlasi elab maailmas?” (2023, nr 5, lk 781–799; nr 6, lk 983–1024).

OLIVER SOOMETS. Päikseline elu (2023;
fiiberbetoonskulptuur, kõrgus u 3 m, läbimõõt 2,5 m)

VÄITLUS

TEERAJAJA JA INNUSTAJA

Taivo Liiva. “Mälestuskilde Nikolai Alumäest ja tema kaasvõitlejaist ehk kui mu ees paotus uks teadusmaailma.” — *Akadeemia*, 2025, nr 4, lk 641–659; nr 5, lk 855–903.

Jüri Engelbrecht:

Mälestusi on alati tore lugeda, eriti kui tegemist on tuttava valdkonna ja tuttavate inimestega. Mälusopis peituvad pildid tuleks aga siduda teravikuks, mis vaadeldavas artiklis pole õnnestunud. Autor väidab küll, et Nikolai Alumäe tegevus vääricks elulooraamatut, ent kuna viiteid on minimaalselt, pole võimalik aru saada, mil määral on autor tuttav Eesti teaduslooga. Artikli pealkiri on eksitav, sest palju rohkem kui Nikolai Alumäest on juttu Gustav Naanist ja autori juhendajatest teistes teaduskeskustes. Nii olnuks loogilisem kasutada pealkirja “Mälestuskilde mu teadlastee algusest”. Ja nagu öeldud, fragmentaarsed killud ei anna tõepärast ülevaadet Nikolai Alumäe tegelikust rollist ei Teaduste Akadeemia küberneetika instituudi rajajana 1960. a ega ka Teaduste Akadeemia ühe juhina.

Mälestuskillud hõlmavad autori tegevust aastatel 1963–1970 küberneetika instituudis, Tartu ülikoolis ja Leningradis. Oma teaduste kandidaadi (tänapäeva mõistes PhD) kraadi sai autor nimelt Leningradis. Tema uurimistemaatika oli koorikute teooria, mis tollal tugines peamiselt analüütilistele meetoditele ja nõudis sügavaid teoreetilisi teadmisi. Nii Tartus kui ka Tallinnas ja Leningradis olid tugevad teoreetikud, keda küberneetika instituudis juhtis Nikolai Alumäe; Tartus oli juhtfiguuriks Ülo Lepik ning Leningradis sattus autor Pjotr Tovstiku käe alla. Loomulikult tuleb märkida, et tollal oli totalitaarriik veel täies võimsuses ja KGB silm oli kõigil peal. Täppisteadlastel oli lihtsam poliitilise surve all töötada, sotsiaalteadlaste käsi käis hoopis halvemini. Jättes siin kõrvale poliitilise surve märgid, tuleb tõdeda, et teoreetilise füüsika tase NSV Liidus oli hoolimata raudsest eesriidest kõrge.

Mälestuskildude mõnedki lõigud on otseselt seotud koorikute teooria ja matemaatiliste meetodite arendamise ja kasutamisega ning võivad tavalugejale arusaamatuks jääda. Ometi pakkusid uuringud tegijatele suurt rahuldust, nagu ka autor märgib. Samas kõidab tema tähelepanu

hoopis asjaolu, kes kandis tumehalli, kes helepruuni ülikonda, kusjuures teadmised arvutusmeetodite kohta olid kogutud süsimusta kaustikusse. Värvikust on loomulikult vaja ka mälestustes, ent kui selle kõrval jääb selgitamata küberneetika instituudi vaimse atmosfääri kujundamine, siis on midagi puudu. Loomulikult pöörab autor tähelepanu oma erialale, kuid tavalugeja ei suuda paraku üksikute märkustest välja lugeda, kuidas mehaanikaseminaride kõrge tase mõjutas sellest osavõtjaid nii arutluste põhjalikkuse, vaidluste heatahtlikkuse kui ka regulaarsusega, mis käis loomulikult akadeemilise elu juurde. Seminaril tuli selgelt esile Nikolai Alumäe oskus rääkida nii nooremate kui ka vanemate kolleegidega. Tegelikult leidis ta alati aega rääkimiseks, mis on hea juhi oluline omadus. Teinekord ta isegi üllatas küsijat või vestluskaaslast ootamatu vastusega või küsimusega hoopis teisel teemal, eriti siis, kui tegemist oli noorema kolleegiga. Küllap on paljudel sellised seigad meeles ja eks nendest kujunesidki legendid. Seminari peeti au sees kaua (üle poole sajandi), kuni TTÜ ümberkorralduste tuhinas nooremad eestvedajad selle lihtsalt unustasid. See on aga juba eraldi teema.

On päris selge, et teaduslugu väärib kirjanemist. Me peame tundma minevikku, sest “seisame hiiglaste õlgadel”, nagu teadis juba Isaac Newton. Ja killud tuleb kokku panna tervikuks. Tõepoolest, Nikolai Alumäest ei ole elulooraamatut, kuid ometi on ta Eesti teadusloos jäädvustatud kui teerajaja ja innustaja mitte ainult oma vahetul erialal mehaanikas, vaid tunduvalt avaramal tegevusväljal, mis hõlmab nii info- tehnoloogiat, süsteemiteooriat, juhtimisprotsesside uurimist kui ka palju muud. Järgnevalt annangi ülevaate Nikolai Alumäe (1915–1992) tegevust kajastavatest kirjutistest, et korvata artikli fragmentaarsust.

Kõigepealt, kogumikus *Eesti teaduse 100 aastat* (Engelbrecht, Tammiksaar 2018) on nii tehnikateaduste kui ka infotehnoloogia peatükis Nikolai Alumäe osa selgelt kirjas. Veel enam, selle kogumiku personaalia osas on Nikolai Alumäe üks kümnekonnast suurkujust läbi aegade. Tema lühibiograafia alalõigud — “sügav jälg Eesti teaduselus”, “innustaja ja uste avaja”, “legendaarne juba eluajal” — iseloomustavad teda suurepäraselt. Tal endal oli suurepärase intuitsiooni ja sisemine intellektuaalse töö vajadus, mis oli vürtsitatud muusikahuviga. Olgu siin meelde tuletatud üks tema arusaam teadustööst: valikuvabaduse korral tuleb tegelda ainult intrigeerivate ja raskete probleemidega, ning kui raskele probleemile kohe lahendust ei leia, siis see ongi õnn, sest sel juhul on, mille üle mõtelda. Praegusaja pragmaatilises elus on teaduse rahastajatel paraku hoopis teistsugused põhimõtted, sest tähelepanu keskmes on mõõdikud ja punktitalbid. Nende põhjal toimub rahastamine ja töödükuse hindamine.

Kollegina tean, et Nikolai Alumäel oli elu lõpuni n-ö lauanurgal probleem, mille lahendust ta otsis. See oli turbiini kõverpinnaliste labade (s.t ühest servast kinnitatud negatiivse kõverusega koorikute) käitumise kirjeldus koos analüütiliste lahendite leidmisega pöörlemisel tekivatele pingetele. Tema enda definitsiooni järgides julgen öelda, et nagu paljud teisedki tõsised teadlased, oli Nikolai Alumäe õnnelik inimene. Tema eeskuju on pannud aluse eetilistele väärtushoiakutele paljudes teadusasutustes, mille töös ta kas juhina, juhendajana või konsultandina osales. Tänapäeva hektilises maailmas oleks väga vaja Nikolai Alumäe sirget selga ja vahedat mõistust.

Nikolai Alumäe tegevuse lühikokkuvõte ja avaldatud artiklite nimekiri on esitatud tema personaalnimestikus aastast 1989 (Reimann 1989). Samas on ka nimekirja trükistest, mis olid seotud tema nimega (1954–1986). Olude sunnil pidi ta enamiku oma teadusartikleid avaldama vene keeles (suuremalt jaolt kõrgetasemelises ajakirjas *Прикладная математика и механика* — Rakenduslik matemaatika ja mehaanika). Ingliskeelne ülevaade tema peamistest teadussaavutustest ilmus Eesti Teaduste Akadeemia toimetistes tema 100. sünniaastapäeva tähistamiseks 2015. a (Engelbrecht, Kutser 2015). Sealsetest viidetest saavad selgeks nii Nikolai Alumäe sidemed kolleegidega kui ka tema uurimistulemuste olulisus tänapäeval.

Võib öelda, et koorikute teooria keeruliste probleemide lahendamise kõrval oli Nikolai Alumäe elutööks ja suurimaks saavutuseks küberneetika instituudi loomine. Selle suurepärase teaduskeskuse lugu on dokumenteeritud kahes juubelikogumikus, mis ilmusid instituudi aastapäevade tähistamiseks (vt vastavalt Kutser 2000 ja Engelbrecht 2010a).

Küberneetika instituudi ajaloost on juttu mõlemas viidatud kogumikus. Nii on algallikatele tuginedes kirjas ka Gustav Naani meenus, kuidas ta saavutas NSV Liidu Teaduste Akadeemias nõusoleku Eesti Teaduste Akadeemia küberneetika instituudi asutamiseks (Kutser 2000). Mati Kutser meenutab mõlemas kogumikus küberneetika instituudi struktuuriüksuste arenemist, mis kajastab kiiret reageerimist teadmiste kasvule. Loomulikult pole juttu vaid Nikolai Alumäe enda valdkonnast; palju tähelepanu on pööratud ka arvutustehnika arendamisele, arvutuskeskusele ja arvutustehnika erikonstrueerimisbüroo EKTA rajamisele. Võib liialdamata öelda, et nii loodi alus Eesti hilisematele edusammudele infotehnoloogia vallas. Meenutused Ivar Peterse-nilt, Roman Tavastilt, Hillar Abenilt, Enn Tõugult ja teistelt on ehedad pildid küberneetika instituudi algaastatest, mil instituudi aknad olid hilisööni valgud (Kutser 2000).

Kui küberneetika instituut tähistas poole sajandi juubelit (1960–2010), ilmus kogumik (Engelbrecht 2010a), mis algab sissejuhatusega:

Instituudi lugu on mitte ainult ühe teadusinstituudi lugu, see on lugu uutest teadussuundadest, teadusmõtte arengust, mida ei saanud takistada ka omaaegne totalitaarne süsteem ja eelkõige lugu inimestest, kes asutasid Instituudi, kes teostasid end Instituudi seinte vahel, kes õppisid Instituudi toel ja kes töötavad täna Instituudis (samas: 10).

Ja nagu ütles kunagi Nikolai Alumäe õpingukaaslane ja kolleeg Heinrich Laul, “asjade alguses oli Alumäe”. Sellest ka kogumiku avalugu (Engelbrecht 2010b), mis rõhutab teadusmõtte arengut küberneetika instituudis, mida suunas Nikolai Alumäe koos innustunud nooremate kolleegidega, keda köitis teadusmõtte vabadus. See käis nii nende kohta, kes olid silmitsi uue ja tundmatuga, kui ka teiste kohta, kes tahtsid teadmisi kohe ellu rakendada. Ei hakka siin kordama kõike kirjutatut, liisan vaid, et kogumiku kaante vahel on ka kogenud teaduskirjaniku Rein Veskimäe intervjuud küberneetika instituudi akadeemikutest teadlastega. Enamik neist oli ilmunud ajakirjas *Horisont* aastatel 2004–2009, erandiks vaid 1980. aastal ilmunud intervjuu kolme direktoriga, Nikolai Alumäe, Boris Tamme ja Hillar Abeniga, mis võimaldas heita pilgu 30 aastat (nüüd juba 45 aastat) varasemale teadusmaastikule ja saada aru, kuidas tollastest teadmistest on arenenud tänapäevased tarkused.

Maailm on sest ajast loomulikult muutunud ja muutub üha kiiremini. Küberneetika instituudist kasvasid välja keemilise ja bioloogilise füüsika instituut (KBFI) Endel Lippmaa juhtimisel (1980) ja aktsiaselts Cybernetica Ülo Jaaksoo juhtimisel (1997) ning EKTast hulk arvutustehnika ettevõtteid. Nikolai Alumäe akadeemilise tegevuse põhimõtted on kandunud üle väga paljudesse teadusasutustesse ja ettevõtetesse. Küberneetika instituut ise läks Tallinna Tehnikaülikooli tiiva alla ja ümberkorralduste tuhinas toimusid struktuursed muutused. Infotehnoloogia viidi eraldi IT-teaduskonna egiidi alla ja mehaanika osakonnale (s.t Nikolai Alumäe loodud ja arendatud teadussuunale) liideti matemaatika ja füüsikaga tegelevad üksused. Kui rääkida inimestest, siis küberneetika instituudis on pikemat või lühemat aega töötanud 15 akadeemikut ja sealt on võrsunud kaks Teaduste Akadeemia presidenti, kolm asepresidenti ning üks peasekretär. Küberneetika instituudi seinte vahel — kui juurde arvata EKTA — on aegade jooksul töötanud paar tuhat inimest (nimekirja vt Kutser 2000; Engelbrecht 2010a), kes ilmselt kõik peavad meeles Ernest Hemingway sõnu Pariisi kohta — muidugi parafraseeritud kujul: “Kui sa noore inimesena oled töötanud küberneetika

instituudis, siis jääb see sinuga kogu eluks.” Uuringud tippkeskuse atmosfääris jätavad kustumatu jälje.

Kui rääkida veel Nikolai Alumäe enda valdkonnast, siis algatas ta oma uuringute kõrvalt Eesti mehaanika päevad — sisuliselt erialakonverentsid (alates 1972. aastast) — ning asutas Eesti Rahvusliku Mehaanika Komitee (1991), mis sai 1992. aastal Rahvusvahelise Teoreetilise ja Rakendusmehaanika Ühingu liikmeks. Nii leidsid Eesti mehaanikauuringud endale kindla koha rahvusvahelises kogukonnas. Ülevaate kõigest sellest leiab raamatu *Vaateid mehaanikale Eestis 1918–2018* kaante vahelt (Engelbrecht, Kutser 2019). Nikolai Alumäe oli ka Tallinna Teadlaste Maja asutajaliige (1966) ja kauaaegne esimees (1966–1989). Teadlaste Maja oli vaba mõtlemise viljeleja, mis ühendas teadlasi eri valdkondadest, ning jällegi oli Alumäe see, kes lõi koostegemise õhkkonna (Pajumaa 2006).

Eesti Teaduste Akadeemia toimetiste kaks erinumbrit olid pühendatud Nikolai Alumäele: 1965. aastal tema 50. sünnipäevaks (*Eesti...* 1965) ja 1993. aastal tema mälestuseks (*Eesti...* 1993). Alumäe juubelid leidsid alati märkimist kolleegide kirjutistega. Eesti Rahvuslik Mehaanika Komitee on korraldanud Alumäe loenguid ja Eesti Teaduste Akadeemia tunnustab Nikolai Alumäe medaliga väljapaistvaid saavutusi informaatika ja tehnikateaduste vallas.

Nikolai Alumäe mälestuseks kirjutatud essee pealkirjaks sai “Õnn on mõtlemise üks tahke” (Engelbrecht 1993) ja alapeakirjades kõlasid järgmised mõtted: ta on teaduses piiritult aus; tema jälg on nendes, kes temaga pidevalt teiselt suhtlesid; mõtlemisvõime on põhivahend, mis aitab Eesti jalule. Paraku saab tema käest nõu küsida ainult mõttes. Üks säärane kujuteldav vestlus ilmus 1995. a Nikolai Alumäe 80. sünniaastapäeva puhul (Engelbrecht 1995). Küberneetika majas oli seminariruumi seinal Nikolai Alumäe portree. Ta jälgis meie vaidlusi kergel muigel, eriti siis, kui juttu oli teadusfilosoofiast. Mõtlesin tema võimalikele repliikidele, kui püüdsime Alan F. Chalmersi arutluste järgedes vastata küsimusele, mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks (Chalmers 1998). Meie doktorantide vaidlused oleksid talle meelt mööda olnud.

Kui nüüd veidi laiemalt mõtiskleda küberneetika instituudist kui suurepärasest teaduskeskusest karismaatilise juhi ja ärksate teadlastega, siis tuleb tunnistada, et sel kuuendikul planeedist, mille osaks me tollal olime, oli selliseid teaduskeskusi vähe. Ometi on meil vedanud, sest samal ajal (1960. a) alustas Tartu ülikoolis Artur Linnu juhtimisel tööd molekulaarbioloogia labor, millest sai alguse geneetika edulugu Eestis. Küberneetika instituudi seinte vahelt, nagu öeldud, kasvas välja

KBFI Endel Lippmaa juhtimisel. Muster oli sama — erakordne liider ja ärksad noored inimesed ning mõtlemist soosiv atmosfäär. Selle kirjutise autor on töötanud Cambridge'i rakendusmatemaatika ja teoreetilise füüsika instituudis (DAMTP), kus oli tekkinud samasugune vaimsus George Batchelori juhtimisel. Seda kandsid edasi ka hilisemad juhid Keith Moffatt ja David Crighton. Küllap ongi selliste keskuste kujunemisel suurim roll liidril. Carl J. Sindermann (1984) on tabavalt kirjeldanud selliseid juhtivaid teadlasi:

- ta on saavutanud olulisi tulemusi oma erialal, olles sellega kolleegide silmis “arvestatav”;
- ta on “nähtav” oma suurepärase ideede, esinemiste ja kirjatööde tõttu;
- ta ergutab teisi ja temaga lävimine ei pärsi kolleegide püüdlusi;
- ta räägib harva oma erialasest tööst väljaspool sellega tegelejate ringi;
- ta on harilikult väga hõivatud, kuid see ei takista tal oma ettevõtmisi lõpule viimast;
- ta on kättesaadav ega ole kunagi liiga koormatud selleks, et mitte vestelda noorema kolleegiga;
- ta kannab igas olukorras endaga rõõmu teadusest;
- teda iseloomustab karismaatiline segu meeldivatest isikuomadustest, mis välistavad negatiivse käitumise, oskus suhelda, aktiivne mõistus, teravmeelsus ja vaistlik oskus käituda õigesti kriisiolukorras.

Kolleegid, tuttavad ja sõbrad tunnevad selle kirjelduse järgi eksima-tult ära Nikolai Alumäe. Kuna ka DAMTPi juhid olid samasugused, on Sindermanni iseloomustus vist tõesti põhjendatud.

Loodetavasti korvab see lühikokkuvõte *Akadeemias* ilmunud mälestuste fragmentaarsuse, pannes paika rõhud. Lõpetuseks on sobiv meelde tuletada, et 2012. a võeti Euroopa Liidus vastu Aarhusi deklaratsioon silmapaistvusest teaduses.¹ Kui lugeda selle põhimõtteid —

¹Kokkuvõtet deklaratsioonist vt <https://rmimr.wordpress.com/2012/06/23/the-aarhus-declaration2012-defining-six-fundamental-excellence-in-research-principles>.

anda andekatele teadlastele vabad käed, luua parimad tingimused uute ideede arendamiseks ja läbimurrete saavutamiseks teadmistes, et panna alus tulevastele rakendustele —, siis oleksid need nagu maha kirjutatud Nikolai Alumäe tegutsemispõhimõtetest.

Nikolai Alumäe tegevus on andnud särava peatüki Eesti teadusluku. Tänavu, 12. septembril 2025 möödub tema sünnist 110 aastat.

Kirjandus

- Chalmers, Alan F. 1998. *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks?: Arutlus teaduse olemusest ja seisundist ning teaduslikest meetoditest*. Tlk Kristin Sarv. Tartu: Ilmamaa
- Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Füüsika, matemaatika ja tehnikateaduste seeria. 1965. 14. kd, nr 3
- Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Füüsika. Matemaatika. 1993. 41. kd, nr 1
- Engelbrecht, Jüri 1993. Õnn on mõtlemise üks tahke. — *Sirp*, 26.03
- Engelbrecht, Jüri 1995. Olematu vestlus. [Nikolai Alumäe 80. sünniaastapäeva puhul.] — *Kultuurileht*, 8.09
- Engelbrecht, Jüri (toim.) 2010a. *Teadusmõte Küberneetika Instituudis*. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool
- Engelbrecht, Jüri 2010b. *Teadusmõttest Küberneetika Instituudis*. — Jüri Engelbrecht (toim.). *Teadusmõte Küberneetika Instituudis*. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool, lk 11–15
- Engelbrecht, Jüri, Mati Kutser 2015. Legacy of Nikolai Alumäe: theory of shells. — *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences*, Vol. 64, No. 2, pp. 139–145
- Engelbrecht, Jüri, Mati Kutser 2019. *Vaateid mehaanikale Eestis: 1918–2018*. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool
- Engelbrecht, Jüri, Erki Tammiksaar 2018. *Eesti teaduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Kutser, Mati (toim.) 2000. *Küberneetika Instituut muutuv asjas*. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool
- Pajumaa, Elsa 2006. *Majata maja lugu*. Tallinn: Tallinna Teadlaste Maja

Reimann, Krista (koost.) 1989. *Nikolai Alumäe: personaalnimestik*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia

Sindermann, Carl J. 1984. *Winning the Games Scientists Play*. New York: Plenum Press

JÜRI ENGELBRECHT (1939) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi 1962, tehnikakandidaat mehaanika erialal 1968, füüsika-matemaatikadoktor pideva keskkonna mehaanika alal 1981 (Ukraina TA Mehaanikainstituut), Eesti TA akadeemik mehaanika alal 1990. Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia küberneetika instituudi vanemteadur 1969–1986, osakonnajuhataja 1986–1989, teadusala asedirektor 1989–1994; Tallinna Polütehnilise Instituudi (Tallinna Tehnikaülikooli) stažöör 1963–1965, aspirant 1965–1967, assistent 1967–1968, vanemõpetaja 1968–1969, ehitusteaduskonna mehaanikainstituudi rakendusmehaanika õppetooli professor 1984–2016; TTÜ küberneetika instituudi osakonnajuhataja 1994–2014, erakorraline juhtivteadur 2005–2008, juhtivteadur 2008–2016; Eesti Teaduste Akadeemia president 1994–2004, asepresident 2004–2014. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Dünaamika ilu” (1997, nr 4, lk 735–753), “Teaduses on kord ja vaidlused korrast” (1999, nr 1, lk 107–112), “Teadusest uue sajandi künnisel” (2000, nr 6, lk 1204–1222), “Akadeemia ajas ja ruumis” (2008, nr 10, lk 2116–2130), “Komplekssüsteemid” (2010, nr 8, lk 1347–1362), “Akadeemiatest ja paradigmadest” (2014, nr 4, lk 723–732), “Kolm printsi Serendipist” (2018, nr 5, lk 771–782), “Tänapäeva haridusest ja komplekssüsteemidest” (2018, nr 11, lk 1936–1955), “Teadmistest ja ennustustest” (2019, nr 7, lk 1169–1187), “Mõtteid kriisidest” (koos Robert Kitiga; 2020, nr 6, lk 983–996), “Komplekssüsteemidest filosoofiliselt” (2020, nr 12, lk 2180–2197) ja “Piirid mitmest vaatenurgast” (2022, nr 1, lk 120–133), järelsõna Donella H. Meadowsi, Dennis L. Meadowsi, Jørgen Randersi ja William W. Behrens III teose *Kasvu piirid* eestindusele (2022, nr 9, lk 1675–1687) ning Juhan Aru, Kristjan Korjuse ja Elis Saare raamatu *Matemaatika õhtuõpik* arvustus (2014, nr 3, lk 539–541).

OLIVER SOOMETS. Sügav uni (2022; fiiberbetoon,
kõrgus 1,2 m)

ARVUSTUS

RAAMAT AJATUST JA AJALIKUST AKA SURMAST JA SEKSIST

Margus Laidre. *Ars moriendi — ars amatoria: Kunst surra ja kunst armastada kesk- ja varauusaegses Euroopas*. Tallinn: Argo, 2024. 894 lk.

*Igale asjale on määratud aeg,
ja aeg on igal tegevusel taeva all:
aeg sündida ja aeg surra...*

Koguja 3:1–2

Margus Laidre on võtnud uurida surma ja armastuse, täpsemalt siiski seksuaalsuse kunsti (vt ka Põldsam-Jürjo 2025) kesk- ja varauusaegses Euroopas ning teinud seda ajaloolase faktiküllase põhjalikkusega. Nii otseses kui ülekantud tähenduses kaalukat teost ilmestavad hoolikalt valitud illustratsioonid koos viiteregistriga, samuti esinduslik kasutatud käsikirjaliste allikate ning trükisõna loend, lisaks isikunimede register.

Vähetähtis pole seegi, et kõnealune teos täiendab pigem lühema-poolset kaasaegse emakeelse (populaar)teaduse riulit, mille tänuväärsele täitmisele ongi kirjastus Argo peaaegselt pühendunud.

Inna Põldsam-Jürjoga jääb üle vaid nõustuda — akadeemiline vabadus on nüüdisajal hindamatu aare, mis päästab kirjutaja Eesti teadusmaastikule tunnuslikest teadusbürookraatlikest ahelatest ehk ETISE klassifikaatoritest, projektipõhistest kohustustest ja/või piirdumistest teadusrahastust väärivate uurimisteemadega ning võimaldab võtta autoril teda huvitava teema uurimiseks ja kirjutamiseks just nii palju aega, kui parasjagu vaja läheb. Eesti teadusrahastuse probleemidest on laiemalt kõneldud küll ja veel (olgu selle näiteks kas või praegune Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse juhtum) ning sellel teemal siinkohal pikemalt ei peatuks. Kirjanik Teet Kallas pani seriaalis “Õnne 13” kingsepp Johannese (ehk Kaljo Kiisa) suhu sõnad: igal pool on parem kui kusagil mujal. Ka vabakutselistel kirjutajatel on oma probleemid (kas

või seesama rahastus), mis teadussüsteemis töötavatele teadlastele jäävad kaugeks, ja vastupidi.

Sõnaga — “vaba mees” Margus Laidre on üllitanud väljanägemiselt ilusa ja sisult tüseda teose (peaaegu 900 lehekülge) inimelu kesksetest nähtumustest ehk surmast ja seksist. Raamat pole siinkirjutaja arvates sugugi ühekordseks ega ühe soojaga kaanest kaaneni läbi lugemiseks, vaid selle pea- ja alapeatükid mõjuvad inspireerivalt ja intrigeerivalt ning tekitavad soovi autoriga ühel või teisel käsitletud teemal ka avalikult diskuteerida. Kirjandusürituste korraldadajad — siin on teile täiesti tasuta ideed, noppige üles ja tehke teoks! Surm ja seks on ajatud teemad. Ja keda siis ei huvitaks, kuidas nende asjadega ikkagi “vanasti” oli. Põnevaid fakte ühe või teise nähtuse kohta leiab Laidre raamatust küllaga.

Elu ainus traagika seisneb selles, et kõik on määratud hävima juba seltsamal hetkel, kui tekib; sest see on elu olemus, sest see niisugune elu on ainus, mis kunagi saab meie päralt olla.

Ricarda Huch

Kehalis-intiimsed avaldumused, nagu seda on surm ja seks (või vastupidi), on inimkultuuris lahutamatud lavalised kaksikud nagu Gerda ja Kaj Hans Christian Anderseni muinasjutus *Lumekuninganna* või Kusti ja Iti Oskar Lutsu *Nukitsamehes*, kui parafraseerida Vladimir Propi muinasjutumorfoloogiat (2023). Üheta pole teist ja vastupidi. Ehk nagu on öelnud Martin Heidegger — meid visatakse olemisse, ilma et keegi meilt midagi küsiks, ja pärast visatakse meid siit samamoodi välja. Ja meil tuleb selle teadmiseiga kuidagi toime tulla.

Seetõttu on seksi ja surma kui inimkonna eksistentsi lahutamatu nähtuste puhul kehtinud eri ajastutel ja erinevatel religioossetel ja/või ilmavaatelistel põhjustel tabud ning rohkem või vähem rangelt reguleeritud käitumisnormid. Nii bioloogilist kui sotsiaalset täiskasvanuks saamist kui ka siitilmast lahkumist on saatnud initsiatsiooni- ehk ühest olemisseisundist teise siirdumise väekad ja atraktiivsed riitused, mis pakuvad akadeemilist uurimishuvi ja tõlgendusvõimalusi. Ka on aegade algusest olnud nii seks kui surm võimu atribuutidena üsna võrdsel positsioonil, seda eriti autoritaarsetes ühiskondades.

Ja eks ole surm ja seks (ka) nüüdisajal suuremal või vähemal määral tabuteemad: kas üldse, ja kui, siis millal ja kuidas ja kellele rääkida surmast? Ja/või seksist? Kes seda peaks tegema? Kas surm on ainult vanemate inimeste teema ja noorem rahvas tuleb sellest ebameeldivast nähtusest võimalikult kaua eemal hoida, seda muidugi juhul, kui nad just meedikud või sotsiaaltöötajad pole? Kuidas muutub seksuaalsusest kõnelemine inimese vanuse kasvades? Vanad onud-tädid ju ei. . .

Kui veel inimpõlv tagasi oli surmast lihtsam rääkida kui seksist, sest surm oli ajastuomaseks üsna kodukeskne küllaline (lühem eluiga, kehvem arstiabi, kodus suremine) ja Nõukogude ühiskonnas seksi teatavasti polnudki, siis nüüdisajal on asi pigem vastupidi. Surm on küll üsnagi jõuliselt pildil jälle tagasi (koroonaahaigus, Vene-Ukraina sõda, tervishoiusüsteemi medikaliseerumine¹ ja sellega seondult elulõpu tahteavaldused ning eutanaasia küsimused jne), aga seks on (seni veel) surmast siiski glamuursem ja müüb paremini — ikkagi *ars vivendi* ehk moodsa aja elukunst, Laidre sõnutsi “igapäevane laiatarbe-kaup” (lk 9), hoolimata tõsiasjast, et uue põlvkonna minakeskse maailma noored püüavad seksi vältida, eelistades pigem tsõlibaati (vt nt Uus trend... 2022). Seksist saab soovi korral loobuda, surmast paraku ei pääse. Saab vaid ennast petta, vältides temast kõnelemist ja/või tema peale mõtlemist.

Raamatu lähtepunkt — kesk- ja varauusaegne Euroopa — on isenesest huvitav periood, võimaldades esitada suuri ajastuüleseid küsimusi: millal ja mis põhjusel toimuvad kultuurilised pöörded või kultuurikatkestused? Käesoleval juhul siis surm ja seks (ehk ajatu ja ajalik), mis on väidetavalt vahetanud kohad ja/või lähenenud teineteisele? Seda enam, et Nõukogude lähiminevikus oli nende temade käsitlemine ka akadeemilisel tasemel leebelt väljendudes problemaatiline ning surma- ja seksiteemalisi käsitlusi ka varasemate ajalooperioodide kohta peaaegu ei ilmunud.

Lugejahuvi äratamiseks tutvustataksegi kõnealust teost raamatu tagakaanel Sigmund Freudi ja Jacque Lynn Foltynit tsiteerides — esimese sõnutsi on surma ja seksiga seonduv üks (oluline) osa inimese peidetud identiteedist; Foltyn aga on jõudnud järeldusele, et surmast on saanud uus seks, kuigi seda mitte kultuurilise tabuna asendades, vaid sellega kokku kasvades. Ühendava lüli Erose ja Hadese vahel võib muidugi leida väljendis *la petite mort* (väike surm), mis tänapäevases kasutuses osutab orgasmijärgsele tunde, mida võrreldakse surmaga (lk 13). Seksi surmast rääkida aga oleks ehk liiga ennatlik, kuigi mõni suundumus inimeste seksuaalkäitumises osutab paraku sellelegi (lk 15 jm).

¹ Meditsiinitehnoloogia arenguga kaasnevad probleemid ongi omakorda toonud kaasa uued, õiguslikku lähenemist ja regulatsiooni vajavad küsimused, sest apraadimeditiini võimalusi kasutades võib siit-ilmast lahkumine olla patsiendile ka väga pikaajaline, vaevaline ja piinarikas. Ajusurmas olevat inimest võib hoida kaua aega bioloogiliselt elus, kuid paraku ei suuda ükski meditsiiniline süsteem kinkida inimesele surematust.

Laidre alustab oma käsitlust suuremise kunstist ja jõuab seejärel armastuse *aka* seksi juurde, kuigi võiks vabalt olla ka vastupidi, aga olgu siis nii. Teadupoolest võib armastust määratleda ja ongi määratletud erinevalt (eeros, agaape) ning enamikes keeltes ei eristata armastust kahe täiskasvanud inimese (naise ja mehe) vahel ehk romantilis-erootilist armastust; ema ja lapse vahelist armastust, armastust jumala ja/või kodumaa, armastust elu ja/või raha vastu jne. Armastus toob kaasa ühe inimese eelistamise teisele, erapoolikuse ja sellest omakorda lähtuvad käitumismallid. Muuseas, eesti keeles võeti sõna “armastus” kasutusele alles 1739. aasta piiblitõlkes kristluse keskse mõiste *agape* vastena.

Nüüdisaegsed armastuse uurijad on üsna üksmeelsed, et hoolimata asjaolust, et pole üheselt selge, kas armastus on hoiak, emotsioon või käitumisaktide kogum, tuleks armastust vaadelda esmajoonel suhte ja maailmavaa(de)te kontekstis. Inimkultuuride algusest saati on armastus oma eri avaldumisvormides mõjutanud ja kujundanud inimeste suhtumist surma ja vastupidi. See viimane on ka Laidre raamatu läbiv teema — surm ilma armastuseta on kole, elu ilma armastuseta samuti.

Suremise kunsti käsitlev peatükk sisaldab kahte alapeatükki — hea surm (*mors beata*), milleks inimesel ja tema lähedaste ringil on võimalus ja kohustus juba eluajal valmistuda, ja kole surm (*mors horribilis*) ehk surmanuhtlus ja selle täideviijad. Armastuskunsti ehk seksuaalsust käsitleb Laidre põhjalikumalt, püüdes avada ja mõista kõiki neid religioosseid ja ühiskondlikke tegureid, mis on mõjutanud ja kujundanud seksuaalsuse sündsuse ja sündsusetuse piire läbi aja.

Inimesed ei taha elada igavesti. Nad lihtsalt ei taha surra.

Stanisław Lem

Raamatu eessõnas keskendub autor teemaderingile, mis pole ka teistele surmadiskursuse uurijatele alates Philippe Arièsist (ja laiemalt ühiskonnalegi) ammugi enam võõras — moodsa õhtumaise maailma medikaliseerunud ja indiviidikeskse maailma surija üksindus, taustaks rohkem või vähem ilmalikuks muutunud maailmapilt — surm on lõplik, mistõttu pole hingeõnnistuse nimel vaja pingutada ei siitilmast lahkujatel ega leinajatel (vt ka Kõivupuu 2024).

Philippe Arièsi käsitluse järgi (1974) on Lääne kultuurilised hoiakud seoses surmaga võimalik jaotada neljaks eri perioodiks, millest viimane kannab nimetust “forbidden death” (keelatud surm) ja mille algus jääb 19. sajandi lõppu.² Margus Laidre markerib nn keelatud surma pe-

²Olgu siinkohal lisatud, et teooria edasised arendajad (vt Jacobsen 2020) on nüüdseks pakkunud välja ka viienda perioodi “spectacular

rioodi mõttelise alguse Lev Tolstoi 1886. aastal ilmunud lühijutustusega “Ivan Iljitši surm”, mille tuummotiiviks on surija lähedaste varasemaga võrreldes muutunud käitumine ehk surijale valetamine: sa oled ju ainult haige, küll sa saad terveks, kui võtad rohtusid ja teed kõik, mis arst soovib. Aga mõlemad pooled, nii Ivan Iljitši lähedased kui ka ta ise, teavad, et see on lihtsalt ilus vale, surma eitamine (lk 10). Surm tundub nüüdsest — kui kasutada Susan Sontagi väljendit (2002) — vastikult mõttetu sündmusena. Üht surma sünonüümi, (surma)haigust, kogetakse kui midagi varjamist vajavat.

Muutub kõik, mis elab. Ainult surnud ei muutu enam. Sellepärast tõmbabki meid kaugel minevik, et leida sealt midagi, mis oleks püsiv.

Karl Ristikivi

Meditsiiniliselt on surm — *exitus letalis* — ja suremine kehalise eksistentsi lõpp. Filosoofiliselt võime küsida, kas surm on hetk või protsess, sest surm pole pelgalt füsioloogiline, vaid ka sotsiaalne akt ning kahjuks paratamatu osa inimes(t)e elust. Surmast võime kõnelda väga mitmest vaatekohast lähtudes: surm kui empiiriliselt tajutav sündmus, surm kui seisund, surm kui usundiline nähtus, surm kui meditsiiniline või sotsiaalne probleem, juriidiline fakt jne. Kuigi surmaga seotud uskumuste, kommete ja tavade lähtekohad on maailma rahvastel üsna sarnast algupära, on inimeste suhtumine surma ja surnutesse sõltunud läbi aegade kultuurikontekstist (Kõivupuu 2024).

Kas suremine on kunst? Kas üldse, ja kui, siis kuidas saab eksponeerida surma kui nähtust, suremist kui traagilist või lunastavat rituaali? Kord aastas (kui nüüdsel ajal uut ja vana kalendrit silmas pidada, siis isegi kaks korda ja üsnagi järjest) tuletab surm ennast Kristuse risitlöömist ja ülestõusmist tähistavate pühade aegu meile kõigile meelde. Kui palju me surma äravõitmisele lihavõttejankude ja värviliste üllatusmunade kuhilate keskel mõtleme, on iseküsimus. Surm aga müüb,³ surm pakub ja annab tööd, matuseäris on liikunud ja liigub nüüdsel ajal üsna suur hulk raha. Ning ideaalne surm tänapäeva ühiskonnas

death” (suurejooneline surm), mille järgi tänapäevane surm, suremine ja lein on Lääne ühiskonnas muutunud meedia vahendatud vaatamänguks.

³Surm on igal ajal olnud hea sissetulekuallikas. Nii kirjutab Erich Maria Remarque romaanis *Must obelisk*: “Matusetarvetekaupmeestele on sügis ja kevad parimad aastaajad — siis sureb inimesi rohkem kui suvel ja talvel —, sügisel sellepärast, et mahlad kaovad ja kevadel sellepärast, et nad ärkavad ja hävitavad nõrgestatud keha nagu liiga jäme taht liiga peenikest küünalt” (1992: 7).

on kiire (loomulik) surm koos bioloogilise vananemisega ja soovitavalt põlvkondade järgnevuses.

Hiliskeskajal tähendas mõiste *ars* (kunst) esmajoones oskust või võimet rakendada konkreetsete teadmiste põhimõtteid konkreetsetes olukordades.⁴ Arvan, et see on võti, kood, avamaks ja/või mõistmaks Laidre raamatus käsitletud teemade sügavamaid kihte, puudutagu need siis surma või seksi/armastust.

Mõistel *ars moriendi* — suremise kunst — on kolm rohkem või vähem omavahel seotud tähendust: 1) laiem teoloogiline arutelu, et valmistada kristlasi ette surmaks; 2) 15. sajandile tunnuslikud populaarsed teosed, mille pealkiri sisaldab sõnu “kunst” või “meetod” ning mis annavad juhiseid ja õpetusi inimese elukaare lõpuaja korraldamiseks, ning 3) kaks anonüümset, omavahel seotud ladinakeelset teksti arvatavasti aastatest 1415 ja 1450, mis annavad nõu ja selgitavad, kuidas hiliskeskaja kristlike põhimõtete järgi võimalikult hästi surra, ja on saanud oma pealkirja 15. sajandi kristlikest kirjutistest, mis käsitlevad surmaks ja matmiseks ettevalmistamise õigeid füüsilisi ja vaimseid viise (Paxton 1990).

Ars moriendi väljendub ka surija palvetes ja riietustes — eriti pihitumise ja viimase võidmise sakramentides. 15. ja hilisemate sajandite käsiraamatud õpetavad kristlastele, kuidas oma elu viimaseid päevi või tunde juhtida nii, et nad saaksid selles päästetud. Philippe Ariésile tuginedes võibki 12.–15. sajandist kõnelda kui “minu surma” perioodist — inimesed teadvustasid oma surelikkust, oma surma. Ainsaks probleemiks oli hinge surematuse küsimus: kuhu läheb minu surematu hing?

Ka usuisa Martin Luther (1483–1546) rõhutas oma jutluses surmaks valmistumisest (vt Luther 2012), et kuna surm on igavene hüvastijätt siinse maailma ja kõikide selle ilma tegemistega, siis tuleb inimesel selleks valmistuda nii vaimselt kui ka ihulikult. Vaimse hüvastijātu all pidas Luther silmas siira ja sõbraliku andestuse palumist nii nendelt, kellele oleme ise võlgu jäänud oma halva eeskujuga või liiga vähesete heategudega, kui ka nendelt, kes on meile ükskõik kui palju kurja teinud — sest kui me seda ei tee, jääksid meie hinged maa peale vangistusse ekslema nagu igavene juut Ahasveerus.

⁴Ladinakeelse sententsi *ars longa, vita brevis est* autoriks peetud Hippokrates pidas öelduga väidetavalt silmas esmajoones siiski seda, et arstikunsti (*ars medicina*) täiuslik omandamine võtab palju rohkem aega, kui ühe inimese lühike elu seda võimaldab, ja mitte niivõrd nüüdisaegset tõdemust, et (kunsti)teos ja tema mõju kestab ajas kauem kui selle looja.

Ars moriendi filosoofias peitub eeldus, et iga inimese igavese saastuse määrab hinge seisund kehast lahkumisel. See idee arenes kristliku ajaloo esimestel sajanditel peaaegu märkamatuks, kui Kristuse peatse teise tuleku ootus vähenes ja domineeriv eshatoloogia nihkus viimsest kohtupäevast iga hinge isikliku kohtumõistmise poole vahetult pärast surma.

Ars vivendi (elukunst) seevastu õpetab patust inimest ja manitseb kristlasi elama vooruslikku elu, et olla valmis surmaks, millal ja mis tahes kujul see ka kätte jõuab. On öeldud, et hinge eest tuleb hoolt kanda, sest hing vajab oma tõelise ja sügavama loomuse ilmutamiseks keha. Kehast lahkuma sunnitud hingele on surm valus ja ebameeldiv kogemus ning hingele pole sugugi vähetähtis, mis kuhu ta pärast inimesest lahkumist võtab või kuhu ta satub. Sestap tuleb püüda saada maises elus õndsaks või teha kõik endast olenev selleks, et surma võimalikult kauaks edasi lükata, teda endast eemale tõrjuda või proovida võimaluse korral heategevuse ja annetustega vaestele teda ära osta.

Margus Laidre raamatus kirjeldatud kesk- ja varauusaegse suremise kunsti ilmingud on mõjutanud ja kujundanud meie arusaamu ning väärtushinnanguid ajalikust ja ajatust ning üldinimlikust soovist, et meid igavesti mäletataks. Tsivilisatsiooni algusaegadest peale on paljud kultuurid ümbritsenud end surmasümbolitega ja kujutlustega teispoolsest. Surm valitseb igavesest ajast igavesti vaid surelike üle ning tema eest ei päästa meid tänapäeval isegi mitte medikaliseerunud maailm, kus targad aparaadid hoiavad inimese kehas hinge sees nii kaua kui vähegi võimalik.

Seks on suur küsimärk. See on midagi, millest inimesed räägivad igavesti.

Catherine Deneuve

Mahukamad peatükid Laidre raamatust käsitlevad kesk- ja varauusaegsete, eri ühiskondlikesse klassidesse kuuluvate inimeste seksuaalsuse ilminguid — seks abielus ja abieluväliselt, prostitutsioon, homoseksuaalsus, pornograafia —, otsides vastuseid küsimustele, kas seksuaalsus on püha või patune. Toonasele ajale tunnuslikult väljendasid end nendel teemadel põhiliselt mehed, mistõttu Laidre vahendatu iseloomustab pigem kesk- ja varauusaegset meeste maailma ning ka meeste arusaamist naiste seksuaalsusest, patust ja pühadusest.

Kuigi Laidre ei välista romantiliste tunnete ja armastusabieli võimalikkust ka kesk- ja varauusajal, peeti romantilist armastust või kirglikku armumist veel lähiminevikuski haiguseks, mis vajas võimaluse korral meditsiinilist sekkumist. Väidet toetava artikli leiab veel

1930. aasta Eesti ajakirjandusest, kus refereeritakse professor Ludvig Puusepa (1875–1942), tänapäevase neurokirurgia ühe rajaja loengut:

Armastuse kohta seletab professor, et see on haigus. Armastuse puhul inimese näärmed eristavad verre hormone, mis suuremal hulgal kogunedes ärritavad üles närvisüsteemi ja teevad selle tundlikuks. Kiindumus teisesse inimesesse võib kujuneda haiglaseks ettekujutuseks, mil tihti pole mingit reaalsust. Siin ei aita sõnadega mõjutamine.

Inimesed, kes haiglasel armuhoovastuses naituvad, pettuvad abielust harilikult mõne nädala pärast. On neid, kes saavad kriisist üle ja harjuvad; paljud aga lahkuvad jäädavalt. (Kas armastus... 1930.)

Seksi pahupool on suguhaigused ja nende laialdane levik, mille tulemusena hakati prostitutsiooni suuremal või vähemal määral reguleerima ning rõhuma inimeste vagadusele ja moraale, seda ka hingeõnnistuse ja surmajärgse paradiisi saamise võimaluste kaudu. Aadam ja Eeva aeti ju paradiisist välja teadagi mille pärast. Sealtmaalt sai nende lapsepõlv läbi ja neil tuli hakata vastutama surelikuna oma elu eest. Ja naise surm võib saabuda ka uut elu ilmale tuues.

Me elame maailmas, kus matused on tähtsamad kui lahkunu, abielu tähtsam kui armastus, välimus on tähtsam kui mõistus. Elame paken-dikultuuris, mis põlgab sisu.

Anthony Hopkins

Margus Laidre raamat annab võimaluse huvitavaks sissevaateks kesk- ja varauusaegse inimese argimaailma läbi surma ja seksi. Kui midagi soovida, siis ehk oleks olnud autorile abiks teadustoimetaja, kes oleks siin-seal vohama hakanud materjali kärpinud ja aidanud materjali ka vähe paremini alapeatükkideks liigendada. Aga see on eelkõige soovitus ka Argo kirjastusele — populaarteaduslike raamatute väljaandmise puhul tuleks kasuks ainekukku hästi tundva kõrvaltvaataja pilk, kellel on ka käsikirja autoriga hea vaimne klapp.

P.S. Raamatut lugedes jäi mind kummitama mõte, mida olen siin-seal varemgi avaldanud: kas meil inimkonnana on veel lootust? Kas pelgalt oma välimust või sotsiaalset staatust muutes on *wannabe*’na võimalik muuta ka oma saatust, et mitte äparduda selles elus, selles maailmas? Kas saab inimsugu maa peal nii õndsaks, et võib oma maailma nii hästi-halvasti, kui ta vähegi oskab, edasi pidada? Sest kuna me nagunii

teisipoolsusse ei usu, siis pole meie hingedele antud võimalust transformeeruda või tulla maa peale tagasi uue ja parema inimesena. Teadupolest lakkab olemasolemine alles siis, kui viimane meie hulgast kustutab lahkudes enda järel tule.

Marju Kõivupuu

Kirjandus

- J a c o b s e n, Michael Hviid (ed.) 2020. *The Age of Spectacular Death*. London — New York: Routledge
- K a s a r m a s t u s on haigus?: Abielu ja armastuse probleemid teadusemehe valgustusel. Prof. Puusepa loeng seksuaalpsühholoogiast. 1930. — *Sakala*, nr 127, 30. X, lk lk 1, dea.digar.ee/article/sakalaew/1930/10/30/6
- K õ i v u p u u, Marju 2024. *Inimese lahkumine: Raamat surma- ja kalmistukultuurist*. Tallinn: Pegasus
- L u t h e r, Martin 2012. Jutlus surmaks valmistumisest. Tlk Urmas Petti. — Martin Luther. *Valitud tööd*. (Avatud Eesti raamat.) Koost. Urmas Petti, tlk Anne Burghardt, Meelis Friedenthal, Marju Lepajõe, Urmas Petti. Tartu: Ilmamaa, lk 63–81
- P a x t o n, Frederick S. 1990. *Christianizing Death: The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*. Ithaca, N.Y. — London: Cornell University Press
- P r o p p, Vladimir 2023. *Imemuinasjutu morfoloogia*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Madis Arukask. Tartu: Ilmamaa
- P õ l d s a m - J ü r j o, Inna 2025. Heast surmast patuse armastuseni või vastupidi. — *Sirp*, nr 3, 24. I, lk 10–11, dea.digar.ee/article/sirp/2025/01/24/4.2
- R e m a r q u e, Erich Maria 1992. *Must obelisk: Ühe hilineud nooruse lugu*. 1. kd. Tlk Uno Liivaku. Tallinn: Monokkel
- S o n t a g, Susan 2002. *Haigus kui metafoor. AIDS ja selle metafoorid*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Krista Kaer. Tallinn: Varrak
- U u s t r e n d: Üllatav põhjus, miks üha enam noori loobub seksist. 2022. — *Naine.postimees.ee*, 17.05, naine.postimees.ee/7524785/uus-trend-ullatav-pohjus-miks-uha-enam-noori-loobub-seksist

MARJU KÕIVUPUU (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli 1986. aastal rahvaluule erialal, magistrikraad samas 1993, doktorikraad 2002 (Tallinna Pedagoogikaülikool). Tallinna Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli dotsent 2003–2007, Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia dotsent

2005–2007, Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi vanemteadur a-st 2007, kaasprofessor 2017–2021. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Ristipuud Lõuna-Eesti matusekombestikus” (1997, nr 1, lk 35–61), “Haigus kui staatusesümbol: Traditsioon, lähiminevik ja tänapäev” (2007, nr 4, lk 812–846), “Püüd hõlmata hõlmamatut ehk põgus sissevaade meie kultuuripärandisse ning sellele pühendatud aastasse pärandisaadiku pilguga” (2013, nr 12, lk 2206–2221) ja “Ravimtaimed eestlaste rahvameditsiinis nüüdisajal: Kogumine, kasutamine, uskumused” (kaasautorid Ain Raal ja Pärtel Relve; 2019, nr 2, lk 232–264) ning Edmunds Valdemārs Bunkše raamatu *Geography and the Art of Life* arvustus “Raamat mälust ja paikadest, geograafiat ja filosoofiast. Või hoopis geosoofiast” (2006, nr 9, lk 2057–2063).

RAIMO PULLATI MONOGRAAFIA OMA ELUTÖÖST

Raimo Pullat. *Mis mul meeles*. Koostaja ja toimetaja Tõnis Liibek. Tallinn: Estopol, 2025. 335 lk.

ENSV Raadio ja Televisiooni Komitee esimehe asetäitja Leopold Piip (1961): “Sm Pullat on energiline ja võimekas töötaja. Omab head organiseerimisvõimet. Kõiki tööülesandeid täidab sm Pullat täpselt ning kohusetruult. Kollektiivis on ta hinnatud hea ja sõbraliku seltsimehena. Sm Pullatit iseloomustab suur tahtejõud ning püsivus, mis väljendub kõige ilmekamalt selles, et ta töö kõrval edukalt sooritas kandidaadi miinimumi eksamid ENSV Teaduste Akadeemia juures dialektilises ja ajaloolises materialismis, võõrning vene keeles.” (RA, ERA.R-2343.4.542, l. 6.)

Küllap on raske ette kujutada veel vägevama elutööga ajaloolast kui Raimo Pullat (snd 1935). Käsitletavas raamatus hõlmab ainuüksi aastate 1964–2024 valikbibliograafia 34 lehekülge. Pika ja sisuka elu jooksul on ta kehastanud ajaloolast küllap peaaegu ideaalilähedases mõõtmes: töökas, produktiivne, tõsiselt võetav, soliidne, tõsine, konstruktiivne. Ideaalist jääb puudu vahest miski, mida võiks nimetada jutuvestjaoskuseks. Aga see kvaliteet on teiste poolt asendatav, kui tõsiselt võetav alusmaterjal on juba kord olemas. Pullat on olnud kogu oma elu üks tõsine ehitusmees, kes on ladunud ajalooteadusele vankumatut vundamenti — ronib siis ehitise treppidel ja tornides ükskõik kes. Sellest annab tema ülevaate teos *Mis mul meeles* ilmekalt aimu.

Jah, seda raamatut ei saa nimetada mälestusteraamatuks, ehkki pealkiri seda mõtet väljendab. See on taaskordne monograafia, kuid seekord on aineks enese elutöö. Lugesdes kerkis mulle mitut puhku silmade ette kujutelm hüpotetilisest koolikokkutulekust, kus saavad kokku Raimo ja klassivend, kes pole teineteist pärast kooli lõpetamist näinud. “Noh, mis sa siis vahepeal teinud oled?” küsib Raimo, nagu sellistel puhkudel tavaline. — “Ah ei midagi erilist, niisama, seda ja teist,” vastab klassivend, “aga sina?” — “Lihtsam on anda see raamat,” ütleb Raimo, “sest rääkides läheks terve päev.” See ongi täpselt selline raamat, mis vastab niisugusele küsimusele. (Ja antagu andeks belletristiline lähenemine soolise ajaloolase elutööle!)

Ajaloolastest, kes on mälestusi kirjutanud, meenub kohe muidugi Hans Kruusi, kes mälestusteraamatus *Sajand lõppes, teine algas* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964) rääkis oma lapse- ja koolipõlvest. See on suurepäraselt kirjutatud raamat, nii sisuliselt kui ka vormiliselt. Ei ütleks üldse, et autor pole “päris” kirjanik. Jõudmine sünnist ülikoolini võtab Pullatil 47 lehekülge ning need sisaldavad peamiselt faktilisi üksikasju, palju on otsest kuiva arhiivitööd ning fotomaterjali. Kruusi raamatu maht on ligi kaks- ja poolsada tihedas kirjas lehekülge... Kruusi jaoks olid olulised mõtted ja tundmused, ümbritsev olustik, ta peatus kirjeldama ja jutustama, tehes seda kiirustamata, tema käsitlusviis oli isiklik, minategelase sisemusest lähtuv. Saame aimu minategelase psühholoogiast, vaimsest kujunemisest, inimlikust mõõtmest. Ühiskond on kuskil eemal ja faktilisi detaile on väga vähe. Pullatil ei ole seevastu midagi sellist, tema kui autor töötab siin raamatus just nimelt ikka endiselt ajaloolasena, kes loetleb objektiivselt ja registreerivalt olulisi fakte ja detaile, seda muidugi silmapaistva hoolikuse ja laiahaardelisusega. Minategelast kui psühholoogilist, vaimse kujunemise protsessis osalevat subjekti Pullati raamatus ei leidu, siin on inimene kui füüsiline fakt. Isiklikkust ei ole, kõik toimuv leiab aset ühiskondlikul pinnal. Kooliaja mälestused näiteks piirduvad õpetajate ja klassikaaslaste loetlemisega ning nende lühibiograafiatega. Aga kas koolis siis tõesti midagi muud ei olnudki kui tulevased lühibiograafiad?

Lapsepõlv ja kooliaeg on muidugi mälestusteraamatutes teemad, mis kipuvad muutuma ballastiks — lugeja tahaks ju kohe siseneda sellesse aega, kus autor tegi neid tegusid, mille järgi teda tuntakse ja mäletatakse. Aga Pullati raamatu lähtealus ei muutu ka edasise elu kujutamisel. Eriti pärast seda, kui ülikool läbi saab — materjal on jaotatud töökohtade järgi, igas töökohas on loetletud kolleegid, enamiku kolleegide puhul on antud lühibiograafia. Eriti ilmneb see peatükis “Koordineerijast Ajaloo Instituudi juhiks”, kus kogu kolleegide hulk on läbi käidud osakondade, sektorite ja gruppide kaupa. Pikad loetelud, kes mida

uuris... Selleks ei oleks vaja olnud Pullati raamatut, selle oleks võinud kirjutada ükskõik kes, kui oleks Rahvusarhiivis üles otsinud (Tallinna Ülikooli) Ajaloo Instituudi materjalid, nt ERA.R-2343 (mis nüüd ka Saagas digituna olemas, vähemalt osalt). Lugesdes ohkad aina enam ja enam: miks küll Pullat, nii palju näinud mees, ei jää kuskil jutustama seda, mida võiks jutustada üksnes tema? Miks on nii vähe inimlikku mõõdet? Miks libisetakse üle neistki seikadest, kus paistab olevat midagi “inimlikumat”, nt kui öeldakse, et keegi oli põnev isik või keegi tekitas sekeldusi. Mille poolest põnev? Kuidas tekitas sekeldusi? Ihanuks sõnalisi portreesid näiteks Hans Kruusist, Viktor Maamäest, Juhan Kahkist. Heaks näiteks tekitis leiduvatest võimalikest inimlikult huvitavatest tõikadest, millest ühe lausega üle libisetakse, on kaks killukest Hans Kruusist (lk 97). Neist saanuks vormistada ilusad inimlikud passused, nüüd aga jääb isegi arusaamatuks, mis siis sellest, et Kruus ütles Kahkile, et tollel on rusikas, mis ei mahu taskusse. Seevastu sealsamas kõrvallehel tulevad pikalt jutuks 20. sajandi alguse Tallinna majaomanikud, kes tegelikult üldse Pullati ellu isiklikult ei ole puutunud! Või kuidas siis täpselt Juhan Kahk torpedeeris ja demagoogitses, kui 1987. aastal oli vaja välja töötada uus Eesti ajaloo kontseptsioon (lk 152)? Pullat ei selgita. Ometi oleks tulevasele ajaloolasele individuaalses mälestusteraamatus just see info oluline, ja vähem see info, mis on arhiivipaberitelt niigi kergesti leitav.

Peatükis “Teadussidemed ja kohtumised väliskolleegeidega” võetakse teema ette riikide kaupa: Venemaa, Läti, Soome, Saksa Demokraatlik Vabariik, Saksamaa Liitvabariik, Poola, Prantsusmaa, Inglismaa, Tšehhoslovakkia, Ungari, Austria, Itaalia. Juba ainuüksi see loetelu näitab Pullati tohutut töövõimet ja haaret, samuti tema oskust inimestega suhelda ja asju ajada. Lugeda sellest kõigest siinses raamatus on mälestusteraamatu kontekstis aga igav, sest info on antud kuivalt ja registreerivalt, nagu tehtud tööde nimekirja vormis. Nimesid on Pullati elus olnud tohutult, neid on loendis umbes 1600, see teeb sisulise osa iga lehekülje peale umbes seitse nime... Müriaadina on nende vahel asustuste nimesid, teoste, konverentside ja uurimistööde pealkirju. Nimede ja lühibiograafiate taga ei ole näha inimest — ei Pullatit, ei tema kolleege. Ametlikkust võimendab ka fotode valik: neid on raamatus palju ja need on tehtud enamasti ametlikel üritustel, ja mitte isegi neil hetkedel, kui pintsakunõop lahti ja lips taskus, vaid ikka siis, kui nõop kinni ja lips kaelas. Fotode pintsakulisust võinuks tugevasti kärpida, samuti võinuks küljendaja fotosid paremini kadreerida, sest ei ole mõtet tiražeerida suures koguses lagedat seina või musta tühjust. Mõne foto oleks võinud ka liiga uduseks hinnata, samuti vähendada passi- ja paraad- ning doku-mendifotode osa.

Ma ei saa kuidagi lahti tundest, et teen nüüd liiga Raimo Pullatile, kes peale selle, et on teenekas ja väarikas mees, on ka väga tore ja sõbralik inimene. Kogu mu kriitika lähtub tegelikult eeldusest, et tegemist on mälestusteraamatuga (aga see žanrimääratlus antakse juba eessõnas, lk 6). Sest kui käsitada teost taaskordse monograafiana, siis on ju asjad tasakaalus. Ajaloolane oma monograafias ongi objektiivne, väldib isiklikkust, tugineb faktilistele detailidele. Ainus eksimus on raamatu pealkiri ja garnituur, mis sisendab mälestuslikkust. Pullat hakkas mälestusi kirjutama ja unustas end ajaloolaseks. Pole hullu, ärme lihtsalt nimeta tulemust mälestusteraamatuks ja kõik on korras.

Suutmatus kirjutada mälestusi, nagu mälestused peaksid olema, on ilmselt Pullati puhul professionaalne omadus, nagu vari, millest ei saagi lahti. Sest eks ole ju ühe tõsiselt võetava ajaloolase nõudeks objektiivsus — aga mälestused on paratamatult subjektiivsed. Ei mingit isiklikkust, sest ajaloolane ei ole omaenda peremees, vaid vahendaja tõe ja auditooriumi vahel — tema isiklik eksistents ei puutu rohkem asjasse. Tõsiselt võetav ajaloolane püsib alati faktide pinnal — aga pea sees hõljuv mälestus on midagi väga ebakindlat. Tõsiselt võetava ajaloolase käsi nõustub kirja panema üksnes seda, mis on fakt, aga fakti peab toetama usaldusväärne allikas — kus on mälestuse usaldusväärne allikas? Kui pole dokumenti, pole allikat — kui pole allikat, pole fakti —, kui pole fakti, siis ajaloolane ei kirjuta! Ma kangesti tahaksin, et Pullat suudaks sellest professionaalsest krambist vabaneda ja kirjutada siiski ka midagi tõepoolest mälestuslikku. Nagu suutis Hans Kruus. Pullat on ju mees, kes on tulnud läbi kogu Nõukogude aja, näinud Eesti ajalooteadust kõrgelt tasemelt ja selle tegijaid lähedalt — mida kõike võiks ta teada ja mäletada inimlikul, n-ö populariseerival tasandil. Kui ta vaid suudaks vabaneda liigsest allikasundusest! Meenub luuletaja Sass Suuman, kes elu lõpus ütles, et ei suuda hästi enam kirjutada isegi igapäevaseid erakirju — hakkad hindama lauset, kas on kunstiliselt küps. Ma tean seda tunnet ka ise. Või kui kauaaegse tekstidega töötajana näed leheküljeliises tekstis esimese asjana liigset tühikut või eri stiilis jutumärke. Meenub ka kirjanik Enn Vetemaa, kes suusõnal mälestusi jagades oli selge ja lihtne, lennukas ja mahlakas, kuid seda kirja panema hakates asus tegema pikki ja keerulisi lauseid. Proff on professiooni ohver.

Ma olen kuulanud palju aastaid David Vseviovi “Müstilist Vene-maad”, saateid failidena alla laadinud ja neid vabadel hetkedel tänaval kõndides endale mängitanud. Kunagi jõuan ehk välja värskeima saateni, esimene tuhat saab kohe täis. Vseviov näitab veenvalt, et mälu ja jutuvestjaoskus on ajalooteaduses tegelikult niisama olulised kui mõni paberile trükitud dokument (mida ju ka saab võltsida, olgu või näiteks Stalini ohranka-seosele osutav dokument, mille autentsus pole seniaja-

ni lõpuni kindel, ja arvestagem, et tehisarü ajastul on vaja dokumentide ja allikate autentsuse üle otsustamisel üldse kasutusele võtta uued meetodid). Kui osavalt ja eredalt maalib Vseviõv oma saatetes kuulaja ette ajalugu, hoides kinni vahel vaid mõne asjaosalise usaldusväärsest mälestusest või tsitaadist! Kui saaks Pullatit ärgitada tegema sedasama, saaksime istuda ajamasinasse ja teha vinge sõidu.

Aga klassivend, kes hüpoteetilisel klassikokkutulekul Raimo tööde ja tegude vastu huvi tundis, saab raamatust *Mis mul meeles* niihästi ammendava vastuse oma küsimusele kui ka stiilipuhta näite selle kohta, milline näeb välja ühe tööka, viljaka, soliidse, tõsise, konstruktiivse ajaloolase teaduslik uurimus ehk monograafia.

ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktori kohusetäitja Juhan Kahk (dat-ta, u 1966): “Sm Pullat on distsiplineeritud, enda vastu nõudlik, poliitiliselt arenenud, moraalselt kindel ja heade organisaatorlike võimetega.” (RA, ERA.R-2343.4.542, l. 82.)

Jaak Urmet

JAAK URMET (ps Wimberg; 1979) on õppinud Tallinna Pedagoogika-ülikoolis eesti filoloogiat ja ajalugu 1997–2002 ning kirjandusteadust 2002–2004, lõpetanud magistrikraadiga. *Eesti Päevalehe* kirjandusliisa *Arkaadia* toimetaja 2001–2007, kirjastuse Jutulind üks rajaja 2006, juhatuse liige, toimetaja ja projektijuht 2006–2010, kirjastuse Tänapäev toimetaja 2007; vabakutseline kirjanik, toimetaja ja stsenaarist, ühtlasi vabakutseline kirjandusuuriõja, Tallinna Televisiooni kultuuriloolise vestlussaate “Inimese mõõde” juht 2011–2019, Saue Gümnaasiumis kirjanduse ja eesti keele õpetaja a-st 2019. *Akadeemias* on temalt ilmunud Reiner Brockmanni luuletuste ümberpanekuid (2020, nr 7, lk 1239–1244), pealkirja all “Liivimaalisi luulepalu 1513–1726” (2023, nr 6, lk 1026–1035) tõlkeid ja transpoetiseeringuid ning intervjuu Volõdemar Milleriga ““Julgesin teha niisuguseid asju, mida teised ei julgenud”” (2021, nr 6, lk 1031–1047).

AJATUD VESTLUSED

Irina Belobrovtseva. 20 intervjuud 20 aastat hiljem. Toimetaja Aare Pily, tõlge Toomas Kall. Tallinn: Tuum, 2024. 241 lk.

Inimene on saladus...

Mats Traat

Teadusmaailmas pole intervjuude avaldamine haruldane.¹ Mõnikord võib aga intervjuudel kirjanikkude, poetide ja kunstnikega olla ka teaduslik tähendus — näiteks kirjanduse või kultuuriloo uurimisel. Siinjuures vaadeldav teos on selle selge kinnitus.

2024. aastal andis Tallinna kirjastus Tuum Eesti Kultuurkapitali toel välja raamatu *20 intervjuud 20 aastat hiljem*, mille on koostanud Tallinna Ülikooli emeriitprofessor, tunnustatud kirjandusteadlane ja kirjanusloolane Irina Belobrovtseva.

Raamatu avab sissejuhatus “Möödapääsmatu eessõna” (lk 5–8), millele järgneb, nagu raamatu pealkiri osutab, kakskümmend intervjuud eri põlvkondadesse kuuluvate eesti kirjanikega. Ajastu hindamatu tõendina.

Intervjueeritavate rida on põnev: Jaan Kross, Dagmar Normet, Lilli Promet, Arvo Valton, Nikolai Baturin, Ülo Tuulik, Jaan Kaplinski, Priit Aimla, Ave Alavainu, Valentin Kuik, Mati Unt, Maimu Berg, Kaur Kender, Ellen Niit, Tõnu Õnnepalu, Peeter Urm, Paul-Eerik Rummo, Mats Traat, Debora Vaarandi ja Enn Vetemaa.

Nagu kogumiku sissejuhatuses (lk 5) öeldud, intervjuud kahekümne kirjanikuga edastati Raadio 4 eetris, iga intervjuu kestis umbes kolmveerand tundi. Intervjueeritavatel paluti ise valida vestluse keel — vene või eesti. Nendest kolmteist valisid vene keele, sest see oli Raadio 4 töökeel; neil puhkudel tegi raamatu jaoks tõlke eesti keelde Toomas Kall.

¹Vt nt Suzan Mazur. *The Paradigm Shifters: Overthrowing “the Hegemony of the Culture of Darwin”*. New York: Caswell Books, 2015; Marek Tamm (koost. ja toim.). *Vestlused Lotmaniga*. (Bibliotheca Lotmaniana.) Tlk Maria-Kristiina Lotman jt. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2022; Kalevi Kull, Ekaterina Velmezova. *Sphere of Understanding: Tartu Dialogues with Semioticians*. (Semiotics, communication and cognition, Vol. 23.) Berlin—Boston: De Gruyter Mouton, 2025, ja paljud teised.

Irina Belobrovtseva rõhutab, et neid vestlusi peeti eri paikades ning suhted intervjuueeritavatega võisid vahelduda lähedasest (sel juhul sinatavast) ametlikumani (mõnega kohtus ta intervjuud tehes esimest korda). Sõltumata sellest, nagu raamatust selgub, jäi intervjuude toon alati sõbralikuks ja heatahtlikuks, mis muidugi aitas kaasa, et vestlused osusid ebatavaliselt huvitavaks.

Igale intervjuutekstile eelneb tsitaat — intervjuueeritava lausung —, mis on mõnikord väga lühike, mõnikord aga kümme rida pikk. Need tsitaadid ei iseloomusta alati intervjuu kui terviku põhisisu (vestlustes käsitletavate temade rohkuse tõttu oleks see vaevalt võimalik), kuid vähemalt mõnda selle üsna olulist aspekti.

Kui püüda raamatu sisu väga lühidalt kokku võtta, siis võiks öelda, et intervjuud puudutavad intervjuueeritavate elukäiku — nende loovuse päritolu, hobisid ja unistusi, olulisi kohtumisi ja vaimseid suhteid, lugemisringi ning loomulikult ka nende enda tekste (olgu need siis romaanid, luuletused, humoreskid, filmistsenaariumid vm). Intervjuudes tõlgendatakse neid erinevalt — ja vahel pakutakse vestluse käigus mõnele tuntud teosele täiesti uut, ootamatut vaatenurka. Kahtlemata on kirjaniike vaatenurk enda loomingule õige põnev. Mõnes intervjuus lisandub sellele olulisena tõlkimise küsimus.

Seesugune kokkuvõte tähendaks aga raamatu sisu tõsist vaesestamist. Mitmekesisus on üks võtmesõnu, mis võiks seda raamatut iseloomustada: intervjuud puudutavad väga erinevaid teemasid. Muidugi leidub oodatud valdkondi — näiteks jahipidamine Siberi taigas intervjuus Nikolai Baturiniga (kes oli ka jahimees) või Tallinn intervjuus Dagmar Normetiga, kelle jaoks see linn — nagu teada — on alati olnud “üleüldse [tema] armastus” (lk 21, 29). Üsna etteaimatavalt kerkib jutuks lastekirjanduse teema vestluses Ellen Niiduga — kes, nagu Jaan Kross oma intervjuus tunnistas, igal juhul kirjutaks lastele paremini kui tema (lk 10). Näiteks vestluses Jaan Kaplinskiga pöördub aga jutt ka tema isale; samuti sellele, mis — ei enam ega vähem — tähendab talle olla poet; ning loodusele ja ökoloogiale — seejuures poeetilisele tõlgitavusele ja tõlkimatusele; lõpuks sellelegi, mis on üldse tema jaoks “[ü]he lausega” oluline (lk 89). Selle olulisuse puhul lisan ka, et vestlus “Eesti kõige tuntum[a] kirjanik[u]” (lk 9) Jaan Krossiga lõpeb intervjuueri- ja meenutusega küsitleva sõnadest, et “kõige tähtsam osa kodumaast on [Krossil] alati kaasas”, pidades silmas Ellen Niitu (lk 19), seega on perekond ja kodumaa seotud.

Intervjuudes mainitakse väga paljusid inimesi (mõnda sagedamini kui teisi, mõni nimi kordub ühest intervjuust teise, mõnda mainitakse vaid korra). Eelkõige on need kirjandusinimesed (aga mitte

ainult) — ja kui kogu raamatu tiraaž on läbi müüdnud (arvatavasti üsna pea) ning valmib järgmine, oleks kasulik lisada ka nimeregister. Tõepoolest, kui rääkida ainult kirjandusest, puudutavad intervjuud paljusid kuulsusi, kelle hulgas on Homeros, William Shakespeare, Johann Wolfgang von Goethe ja Friedrich Schiller, François de La Rochefoucauld, Jane Austen, Mark Twain, Romain Rolland, Rabindranath Tagore, Jorge Luis Borges, Franz Kafka, Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Stanisław Jerzy Lec, Luigi Pirandello, Charles Baudelaire, Antoine de Saint-Exupéry, Arthur Miller, Witold Gombrowicz, Georg Trakl, Edith Södergran, Thomas Mann, Heinrich Heine, Bertolt Brecht, Erich Maria Remarque, François Mauriac, Milan Kundera, Kurt Vonnegut, Arthur Hailey, Daniel Keyes ja Haruki Murakami. See loend pole muidugi üldse ammendav.

Sageli läheb jutt venekeelsele kirjandusele — mis pole Raadio 4 eripära arvestades üllatav (eriti sageli tuleb jutuks Irina Belobrovitseva armastatud Mihhail Bulgakov, kelle loomingut on ta kaua uurinud). Ja loomulikult kõneldakse ka eesti kirjanikest ja luuletajatest, nende seas on (ja veel kord, see nimekiri ei ole ammendav): Kristjan Jaak Peterson, Friedebert Tuglas, Karl Ristikivi, Betti Alver, Lydia Koidula, Juhan Liiv, Juhan Smuul, A. H. Tammsaare, Ralf Parve, Herman Sergo, Elmar Vrajer, Ain Kaalep, Aino Kallas, Artur Alliksaar, Marie Under, Mart Kivastik, Peeter Sauter, Mihkel Mutt, Hando Runnel, Viivi Luik, Juhan Sütiste, Juhan Viiding, Enn Vetemaa, Jüri Ehlvest. Intervjuudes on ka “ristviiteid”: mõni intervjuueeritav viitab teistele; juhtub isegi, et mõnele intervjuueeritavale on esitatud küsimusi teiste intervjuueeritavate kohta; vestlus pöördub sageli eesti teadlaste, mõtlejate, riigimeeste ja kunstnike poole.

Omaette kihina tuleb intervjuudes esile Eesti riigi ajalugu, mille taustal elu maalis intervjuueeritavate portreesid — nii lähebki intervjuus Arvo Valtoniga jutt “Neljakümne kirjale” (lk 53–54), millele kirjutas teiste hulgas alla ka Valton. Puudutatakse Teist maailmasõda Eesti territooriumil; paljudes intervjuudes kõneldakse olukorrast 20. sajandi Eesti akadeemilises maailmas. Huvi pakuvad Eesti ajaloo, sh kultuuriloo *genii loci* (näiteks räägitakse Käsmust ja selle erilisest, loomingulisteks kohtumisteks olulisest õhkkonnast, jm). Vestlused ei piirdu aga ainult Eestiga — mainitakse nii mineviku kui ka ajaloo jaoks tervikuna olulisi verstaposte: 1968. aasta rahutused Prantsusmaal või Praha kevad. Selles mõttes puudutatakse muidugi ka kirjaniku suhtumist poliitikasse.

Lõpuks on väga huvitavad viimased küsimused, mida Irina Belobrovitseva oma intervjuueeritavatelt küsis: näiteks mis on teile tähtis, lk 89 (Jaan Kaplinskile), kas on mingeid aforisme või tsitaate (“moto

või deviis või soovitus”, lk 213 (Mats Traadile), “[d]eviis, mõttetera, reegel või mis iganes”, lk 145 (Maimu Bergile)), mis on teile olulised, mille järgi elate? See oligi intervjuude “traditsiooniline viimane küsimus” (Nikolai Baturin, lk 68) või “[t]raditsiooniline viimane palve” (Tõnu Õnnepalu, lk 181), kuigi alati ei saanud see vastust. Näiteks Mati Unt tunnistas, et tal “ei ole sääraseid aforisme kunagi olnud” (lk 135). Mõnikord võis vestluse lõpp pöörduda reeglitele, “mille järgi inimene peab elama, et jääda iseendaks, et püsida, et tegelda armastatud alaga” (küsimus Dagmar Normetile, lk 33), mõnikord, näiteks intervjuus Ülo Tuulikuga (lk 78) võis lõpuküsimuse vastuseks olla ka “väike lugu”; Paul-Eerik Rummo vastas oma luulereaga (lk 198) jne. Need “lõpuakordid” jätavad nii tugeva mulje, et mõnikord võib tunduda, et kogu intervjuu viib nendeni.

Paar sõna raamatu kujundusest. Mitte ainult intervjuutekstid ise, vaid ka peaaegu kõigi raamatusse kaasatud intervjuueeritavate mustvalged fotod, mille autor on Andrei Hussainov, on hindamatu ajastu-tunnistus (sellist on juttu ka eessõnas). Enamikus neist on intervjuueeritavad pildistatud koos Irina Belobrovtsevaga ning piltidele jäädvustatud sõbralik õhkkond tuletab taas meelde, et ükski intellektuaalne suhtlus pole võimalik ilma ehtsa inimliku huvi ja soojuseta.

Raamatut lugedes tekkis mul tunne, et jäädes oma ajastu tähelepanuväärseiks tunnistajaiks (eriti nüüd, mil kaksteist intervjuueeritavat on juba lahkunud), väljuvad raamatus avaldatud intervjuud mõnes mõttes ajastu piiridest, kaotades oma sõltuvuse ajalisest kontekstist. Tõepoolest, paarkümmend aastat tagasi elas nii Eesti kui ka inimkond tervikuna täiesti teistsuguses ajas. Ent nagu raamat veenvalt näitab, on inimsuhete soojus, siiras huvi teise looja vastu ja oskus pidada usalduslikku vestlust ajatud väärtused. Nii on raamatus tsiteeritud ja siin epigraafina välja toodud Mats Traadi sõnad — “Inimene on saladus” (lk 199) — samuti täiesti ajatud. Oskust seda saladust mõistatada või vähemalt selle poole püüelda saab raamatu autorilt kindlasti õppida.

Ekaterina Velmezo

EKATERINA VELMEZOVA (1973) on lõpetanud Moskva Ülikooli keeleteadlasena 1996. aastal, kaitsnud filosoofiadoktori kraadi 2000 (Venemaa TA), 2005 (Lausanne'i Ülikool) ja 2007 (Toulouse'i Ülikool, habilitatsioon). Töötanud teadurina Venemaa Teaduste Akadeemia slavistika instituudis Moskvast 1999–2007, a-st 2000 õpetab Lausanne'i

Ülikoolis, sh slaavi keeleteaduse assistendina 2002–2010, seejärel dotsendina 2010–2015, a-st 2015 slavistika ja Ida-Euroopa keeleteaduse ajaloo ja epistemoloogia professor, Tartu Ülikooli maailma keelte ja kultuuride instituudi slavistika külalisprofessor a-st 2021. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Eesti keel keeleteaduse “vabas diskussioonis” 1950. aastal” (2021, nr 3, lk 497–510), koos Kalevi Kulliga tehtud intervjuud “Teoreetilisest keeleteadusest Eestis, semiootikaga seoses: Kõnelus Haldur Õimuga” (2017, nr 2, lk 212–237) ja “Semiootikast ja vanasõnauuringuist: Kõnelus Arvo Krikmanniga” (2019, nr 5, lk 857–886) ning joonistusi (2021, nr 5).

ABSTRACTS

TOOMAS HAUG. **A literary event: A short short story**

OSMUND BOPEARACHCHI. **Greeks, Scythians, Parthians and Kushans in Central Asia and India**

The article explores the complex interaction between Hellenistic culture and the peoples of Central Asia and India from the 2nd century BCE to the 4th century CE. With the decline of the Indo-Greek and Greco-Bactrian kingdoms, the region was reshaped by the incursions of Scythians, Parthians, and later the Kushans, who, while establishing new political powers, adopted and transmitted Hellenistic elements. Their history is primarily reconstructed through coins, inscriptions, and archaeological finds, which illuminate the rulers' chronology and intercultural contacts.

The migrations of the Scythians and Yuezhi tribes paved the way for the Kushan Empire, which reached its peak under Kanishka I in the 2nd century CE. The Kushans unified vast territories, promoted Buddhism and became key agents of cultural syncretism. Gandharan art embodied the fusion of Greek, Iranian, and Indian motifs, creating a distinctive artistic tradition. Figures such as Heracles and Dionysus were reinterpreted within Buddhist and Hindu contexts, illustrating the lasting influence of Hellenism. The article highlights that the legacy of Alexander the Great lived on not only in political history but also in the artistic and religious forms that shaped the cultural landscape of India and Central Asia for centuries after the disappearance of the Greek rule. (Transl.)

PEETER ILUS. **Poetry**

TRIIN TARK. Ethnicity determination in independent Estonia: The 1928 draft law on ethnicity change

The first Constitution of the Republic of Estonia, adopted in 1920, included section 20, according to which Estonian citizens were free to determine their ethnic belonging. However, while Estonian citizens should thus have had the freedom to identify themselves as belonging to a particular ethnic group depending on which ethnicity-based rights and opportunities they wanted to use, the state authorities were not ready to grant this freedom in practice. Thus, the system of ethnicity determination, based on identity documents with an ethnicity record, was developed in 1919. Although, according to the Constitution, everyone should have been able to choose and change this ethnicity record at their own will, the Ministry of Interior, which processed the changes in documents, often did not approve people's applications. Over time, and particularly in relation to the adoption of the cultural autonomy act in 1925 and creation of the German Cultural Self-Government, there was a significant surge in the number of people wanting to change the ethnicity in their documents to "German". Simultaneously increased rejections by the Ministry of Interior resulted in several lawsuits and decisions of the Supreme Court, which declared the actions of the ministry in rejecting applications unconstitutional.

To regain control over the situation, the Ministry of Interior unsuccessfully tried to push through the draft law on ethnicity changes in the Estonian parliament (Riigikogu) in 1928. The article analyses the background of this draft law and additionally contains the content of the draft law, the explanatory memorandum and the records of discussions held in the ad hoc sub-committee of the general committee specially created for this draft law. The law was aimed at preventing individuals formally identified as "Estonians" from changing the ethnicity record in their identity documents. The explanatory memorandum justified the necessity of the law by the incompatibility of the Supreme Court's decisions with social conditions and emphasised the arguably objective nature of ethnicity. However, there was no consensus in the commit-

tee about the necessity of the law and its compatibility with the Constitution. The discussions, on the one hand, highlight the tensions in interwar Estonia related to the formal ethnicity determination, yet on the other hand, as reflected by the variety of arguments, also demonstrate the variability of perceptions of the nature of ethnicity at the time. (Auth.)

ENE-MARGIT TIIT. Ethnic minorities and cultural richness in the nation state. Part II

For the abstract, see Akadeemia, 2025, No. 8, pp. 1514–1516.

Discussion

JÜRI ENGELBRECHT. Trailblazer and inspirer

Taivo Liiva. “Fragments of memories about Nikolai Alumäe and his comrades-in-arms, or when the door to the world of science became ajar to me.” — Akadeemia, 2025, No. 4, pp. 641–659; No. 5, pp. 855–903.

Review

MARJU KÕIVUPUU. A book on the timeless and the temporal aka death and sex

Margus Laidre. Ars moriendi — ars amatoria: Kunst surra ja kunst armastada kesk- ja varauusaegses Euroopas. [Ars moriendi — ars amatoria: The Art of Death and the Art of Love in Mediaeval and Early Modern Europe.] Tallinn: Argo, 2024. 894 pp.

JAAK URMET. Raimo Pullat’s monograph on his life’s work

Raimo Pullat. Mis mul meeles. [What’s on My Mind.] Compiled and edited by Tõnis Liibek. Tallinn: Estopol, 2025. 335 pp.

EKATERINA VELMEZOVA. **Timeless conversations**

Irina Belobrovitseva. 20 intervjuud 20 aastat hiljem. [20 Interviews 20 Years Later.] Ed. Aare Pily, transl. Toomas Kall. Tallinn: Tuum, 2024. 241 pp.

AUTHORS

OSMUND BOPEARACHCHI PhD (1949), Sri Lankan historian and numismatist, emeritus director of research at the French National Centre for Scientific Research (CNRS), associate professor at the University of California, Berkeley

JÜRI ENGELBRECHT PhD (1939), emeritus professor of Tallinn University of Technology

TOOMAS HAUG (1956), literary scholar and editor

PEETER ILUS (1948), poet and publisher

MARJU KÕIVUPUU PhD (1960), folklorist and cultural historian, senior researcher at the Estonian Institute of Humanities, Tallinn University

OLIVER SOOMETS (1980), freelance artist, creator of mainly large-scale public space sculptures and installations

TRIIN TARK PhD (1988), historian

ENE-MARGIT TIIT PhD (1934), principal methodologist at Statistics Estonia, emeritus professor of the University of Tartu

JAAK URMET MA (1979), writer, editor and scriptwriter, teacher of Estonian language and literature at Saue Gymnasium

EKATERINA VELMEZOVA PhD (1973), professor of Slavistics and of history and epistemology of language sciences in Eastern Europe at the University of Lausanne, visiting professor of Slavistics at the Institute of Foreign Languages and Cultures, University of Tartu